

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

Бібліотека магістра

ОСНОВИ ВІТЧИЗНЯНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Підручник
для студентів вищих навчальних закладів

У двох томах

*За загальною редакцією
В. А. Гошовської*

Том 2

Затверджено
Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України

Київ
2012

УДК 328(477)

О-75

Схвалено Вченою радою Національної академії державного управління при Президентові України (протокол № 179/2-2.2 від 31 березня 2011 р.)

Затверджено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як підручник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-10495 від 10 листопада 2011 р.)

Авторський колектив: *В. А. Гошовська* (розд. 1); *К. К. Баранцева* (розд. 3); *М. М. Газізов* (розд. 3); *В. М. Гурієвська* (розд. 5); *Ю. Г. Кальниш* (розд. 7); *Н. Б. Ларіна* (розд. 4); *М. М. Лозунова* (розд. 6); *К. О. Ващенко*, *П. В. Мироненко* (розд. 2); *О. В. Соснін* (розд. 4); *Т. В. Федорів* (розд. 4).

Рецензенти :

В. Д. Бакуменко, доктор наук з державного управління, професор, проректор з наукової роботи Академії муніципального управління;

В. І. Борденюк, доктор юридичних наук, доцент, керівник Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України;

М. І. Михальченко, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України;

В. П. Трощинський, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціальної і гуманітарної політики НАДУ.

Основи вітчизняного парламентаризму : підруч. для студ.

О-75 вищ. навч. закл. : у 2 т. / за заг. ред. В. А. Гошовської. – К. : НАДУ, 2012. – Т. 2. – 340 с. – (Бібліотека магістра).

ISBN 978-966-619-312-7.

У другому томі підручника розкриваються різноаспектні актуальні питання політичної діяльності сучасного парламенту, зокрема: політичні еліти та політичне лідерство; політико-правова діяльність і політичні технології; лобізм у парламентській діяльності; прикладна психологія парламентаризму; комунікації та політична конфліктологія у парламентській діяльності; політична аналітика та електоральна кратологія.

Для студентів, слухачів, аспірантів, докторантів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку вітчизняного парламентаризму.

УДК 328(477)

ISBN 978-966-619-312-7

© Національна академія
державного управління
при Президентові України, 2012

ЧАСТИНА ІІІ

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ТА ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

**РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ
ЛІДЕРСТВО**

**РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ТА ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ**

**РОЗДІЛ 3. ЛОБІЗМ У ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ**

**РОЗДІЛ 4. КОМУНІКАЦІЇ В ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ**

**РОЗДІЛ 5. ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ
У СИСТЕМІ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ**

РОЗДІЛ 6. ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

**РОЗДІЛ 7. ІНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ
ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ**

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

- 1.1. Поняття, структура та функції політичних еліт
- 1.2. Класичні теорії еліт
- 1.3. Еліти в українській політичній думці
- 1.4. Історія становлення політико-владної еліти України
- 1.5. Феномен лідерства. Теорії та концепції політичного лідерства
- 1.6. Політичне лідерство і влада. Системи класифікацій лідерів

Основні поняття: "еліта", "політична еліта", "контреліта", "квазіеліта", "псевдоеліта", "легітимна еліта", "нелегітимна еліта", "природа політичної еліти", "рекрутування", "антрепренерська система", "система гільдій", "мобільність еліти", "бюрократія", "олігархія", "олігархізація влади", "циркуляція еліт", "лідерство", "політичний лідер", "авторитарне лідерство", "демократичне лідерство", "ліберальне лідерство", "харизматичне лідерство", "функції лідера", "влада лідера".

1.1. Поняття, структура та функції політичних еліт

• Поняття, сутність, ознаки політичної еліти

Термін "еліта" походить від латинського "electus" (обраний) і французького "elite" (відбірне, краще). Починаючи з XVII ст. термін "еліта" використовувався для позначення товарів найвищої якості. У XVIII ст. застосування терміна розширилося - він почав вживатися для позначення добірних військових частин, а потім і вищої знаті.

У сфері суспільно-політичних наук цей термін стає особливо вживаним на межі XIX-XX ст. у наукових працях французького дослідника Ж.Сореля, італійського ученого В.Парето.

Терміном "еліта" позначається вищий, привілейований, відносно замкнутий за чисельністю прошарок суспільства, який контролює його основні ресурси (економічні, політичні, культурні тощо).

На зламі XIX-XX ст. не було спільних підходів як до визначення поняття "еліта", так і до її структурних елементів. Попередні визначення елітаристського ідеалу у XX ст. поступово модернізуються, йому нада-

ють інші словесні та змістовні конструкції, але суть при цьому фактично не змінювалася.

В Українській радянській енциклопедії термін "еліта" визначався як назва вищого прошарку пануючого класу в буржуазному суспільстві; "обране", "вишукане" коло людей.

Визначення тих, кого можна назвати елітою, у соціології та політології далеко не однозначне: так називають людей, які отримали найвищий індекс у сфері своєї діяльності (В.Парето); найбільш активних у політичному відношенні особистостей, що зорієнтовані на владу, тобто організовану меншість суспільства, правлячий клас (Г.Моска); людей, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством; осіб, що інтелектуально чи морально стоять над масою, мають розвинене почуття відповідальності (Х.Ортега-і-Гассет); особистостей, які професійно керують справами суспільства і врегульовують конфлікти (Дж.Сарторі); меншість, яка посідає найвищі позиції в системі ключових соціальних інститутів (М.Паренті, Р.Мілліс); активна та авторитетна аристократія для організації пасивної меншості (В.Липинський). У будь-якому разі дихотомія "еліта - маса" є провідним методологічним принципом аналізу соціальної структури суспільства.

• Підходи до визначення політичної еліти

Для парламентаризму особливо важливим є розуміння політичної еліти.

Учені, дослідники та науковці використовують різні підходи для визначення еліт. Один з них - ціннісний, за якого розглядаються особистісні риси, якими б мала володіти еліта. Інший підхід - функціональний, суть цього підходу зводиться до того, що еліта розглядається як сукупність усіх тих, хто претендує на здійснення та/або здійснює владу.

У процесі проведення аналізу визначень поняття "еліта" необхідно зважати на те, що в його зміст традиційно вкладають два підходи. У контексті першого підходу еліта розглядається як обрана соціальна меншість, у контексті другого - як певна духовна якість. Перший підхід вирізняється акцентом на спадковість, родові традиції, тому належність до еліти (насамперед аристократії) ставала призначенням, долею - це була елітарність родова, а не особиста. Таким чином формувалася родова гордість. У духовній аристократії елітарність була особистою, тобто ознакою певних власних заслуг і якісних ознак особи. Соціальна еліта спиралася передусім на успадковані багатства, тому вона поступово ставала рабом не лише власності, а й стану, касті. Духовна еліта вирізнялася вибраністю від Бога, Природи¹.

¹ Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. - Львів, 1996. - С. 8.

Політична еліта є володарюючою частиною суспільства, правлячою верствою. Цим поняттям позначаються групи осіб, які мають високе становище в суспільстві, вплив, багатство; є активними в політичній та інших сферах діяльності. В основному це професійні політики високого рангу, наділені владними функціями і повноваженнями. Це також вищі державні службовці, підготовлені до участі в розробці та реалізації політичних програм, до вироблення і здійснення стратегії громадського розвитку.

У парламентаризмі політичну еліту ми визначаємо як вищу верству суспільства, яка посідає провідне місце в політичному житті суспільства, є його рушійною авангардною силою розвитку, взірцем високої культури, носієм національних ідей, відповідальна за соціальну захищеність у суспільстві. Це самодостатні особистості, здатні витримати випробування владою та впливати на світоглядні позиції громадян.

Політична еліта - відносно невелика, внутрішньодиференційована, інтегрована група осіб (або сукупність груп), що концентрує у своїх руках значну політичну владу, безпосередньо бере участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або дією на неї².

Природа політичної еліти - боротьба за здобуття і реалізацію влади, що пов'язана з постійним рухом, напруженням, суперечностями та конфліктами.

Існування політичної еліти зумовлене дією таких чинників:

- психологічними та соціальними особливостями людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням брати участь у політиці;
- законом поділу праці, що вимагає професійного заняття управлінням, певної спеціалізації;
- високою соціальною значущістю управлінської праці та її відповідним стимулюванням;
- широкими можливостями використання управлінської діяльності для отримання соціальних привілеїв (оскільки управлінська діяльність прямо пов'язана з розподілом цінностей);
- практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками;
- політичною пасивністю широких мас населення, головні інтереси яких зазвичай лежать поза політикою³.

² Парламентаризм та парламентська діяльність : словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. - К. : НАДУ, 2010. - С. 64.

³ Пугачев В. П. Введение в политологию / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. - Изд. 3-е, перераб. и доп. - М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 2000. - С. 14.

Політична еліта не просто сукупність осіб, які випадково наділені владою, а соціальна група, яка формується в результаті "природного відбору"; прошарок суспільства, сформований з осіб, які мають особливі якості, певні здібності, професійні знання, навички, уміння. Тому політична еліта є центральною ланкою державного управління. Саме від діяльності політичної еліти залежить напрям і хід політичного розвитку суспільства, функціонування політичної системи.

Одним із головних центрів прийняття рішень у системі політико-владної еліти є парламент.

• **Структура та типологізація еліти**

У різних країнах сучасні політичні еліти, як правило, мають складну структуру і вирізняються своїми відмінностями та особливостями. З цієї причини існують різноманітні класифікації політичної еліти.

Еліта, яка справляє безпосередній вплив на державну владу, називається **правлячою**. Їй протистоїть опозиційна, або **контреліта**.

Відомий індійський політолог П.Шаран виділив **традиційну і сучасну** еліту. До традиційної еліти він відносить релігійну еліту, аристократію, військове керівництво країн, до сучасної еліти - громадських лідерів, чиновників, бізнесменів, інтелектуалів, технократів. Сучасну еліту П.Шаран характеризує як раціональну, яка складається з чотирьох груп: вища, середня, маргінальна, адміністративна.

Вища еліта справляє суттєвий вплив або безпосередньо приймає усі найважливіші в суспільстві рішення. До її складу входить вище керівництво країни та їхнє найближче оточення.

Середня еліта характеризується трьома показниками - професійним статусом, рівнем доходу, освітою. Ця частина еліти становить приблизно 5% дорослого населення країни. Групи, які характеризуються двома з трьох показників, утворюють **маргінальну еліту**.

Вищий корпус державних службовців складає **адміністративну еліту**.

Поряд з елітою існують групи, які мають ознаки еліти, але не виконують функцій і ролей, притаманних еліті, та володіють лише деякими формальними зовнішніми ознаками реальної еліти. У літературі можна знайти такі назви цих груп - квазіеліта, протоеліта, контреліта, псевдоеліта, антиеліта, охлократична еліта та ін. Такі еліти компенсують свою професійну неспроможність активною демагогічною діяльністю.

Квазіеліта має певні ознаки "елітарності", але насправді елітою не є (частина депутатів, які потрапили до парламенту випадково; урядовці, які використовують своє крісло для гідного "старту" у великий бізнес тощо).

Протоеліта репрезентує поступове утворення еліти нового гатунку і керується відносно цивілізованими правилами гри. Це представники

нового економічного класу, лідери впливових політичних партій, впливові журналісти, частина урядовців, керівники парламентських фракцій та ін. До представників цього прошарку можна віднести групу "фіктивної еліти" - тих, хто ніби обіймає високі посади, але фактично їм не відповідає ні за особистими якостями, ні за реальним впливом.

Латентеліти, або тіньові еліти справляють реальний вплив, але не бажають оприлюднення внаслідок переважно незаконного характеру діяльності (олігархи, "хрещені батьки")⁴.

У науковій літературі існує низка визначень, серед яких до еліти належать: лідери дисидентського руху; політики нової генерації; протоеліта - лідери громадських організацій, парламентських груп і фракцій, урядовці, керівники промислово-фінансових груп, банків; **псевдоеліта** - частина депутатів, випадкові особи у політиці, популісти і ватажки організованої злочинності; **постеліта** - частина колишньої номенклатури; **статоеліта** - учені, митці, лікарі, адвокати та ін.⁵ Крім того, це **контреліта** - політична еліта, яка або відлучена від влади, або намагається нею завладіти. **Контрелітою**, як правило, виступає вищий ешелон політичної опозиції. Конкретна конфігурація контреліти визначається особливостями політичної системи і політичного режиму. Так, наприклад, у парламентських республіках роль контреліти можуть виконувати лідери не представлених у парламенті партій. У президентських республіках не представлена в парламенті опозиція має менше можливостей для артикуляції своїх позицій⁶.

У свою чергу, домінуюча еліта поділяється на відкриту та закриту.

Відкрита еліта характеризується досить динамічною циркуляцією, їй властива відкритість, наявність високого рівня горизонтальної і вертикальної мобільності. Відбір в еліту здійснюється на основі гострої конкурентної боротьби, у якій велике значення мають особисті якості. Для еліт цього типу притаманні такі риси, як відкритість, тактовність, критичність і раціоналізм. Її позитивними рисами є чутливість до соціальних настроїв і потреб, гнучкість і широкі можливості швидкої адаптації до соціальних умов, що міняються, і реакції на громадські зміни. До недоліків відкритої еліти необхідно віднести схильність до популістських і непродуманих рішень та середню або низьку міру спадкоємності у виробленні політики.

Закрита еліта характеризується уповільненою циркуляцією. Поповнення лав відбувається повільно, доступ до них заформалізований і

⁴ Бурега В. Суспільство в період транзиції: український контекст / В. Бурега, В. Заблоцький. - Донецьк : Дон ДАУ, 2001. - С. 25.

⁵ Тертичка В. Застосування елітної теоретичної моделі в ухваленні державно-політичних рішень / В. Тертичка // Актуал. пробл. держ. упр. : зб. наук. пр. УАДУ ОРІДУ. - Одеса, 1999. - Вип. 2. - С. 35-42.

⁶ Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: веки исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. - М. : РОССПЭН, 2006. - 448 с.

ускладнений, що виражається в нерівних можливостях доступу представників неелітних груп до неї. Насамперед на відбір в еліту впливають формальні показники: вік, стаж роботи, партійність, належність до певної корпорації. Така еліта прагне до самовідтворення, проте це прирікає її на вродження і деградацію.

За рівнем суспільної підтримки розрізняють легітимну і нелегітимну еліту.

Легітимна еліта - коло осіб, які здійснюють свої владні повноваження за підтримки мас.

Нелегітимна еліта здійснює управління більшістю за допомогою примусу та насильства (не має підтримки мас). Реалізовує владні повноваження заручившись силовою та фінансовою підтримкою.

Нинішня українська парламентська еліта дедалі більше стає закритою (закриті списки на виборах) та все більше схожою на радянську номенклатуру, проте навіть у радянській номенклатурі існували квоти на представництво окремих категорій громадян. Сьогодні ж у списках народних депутатів прізвища майже не змінюються, формується олігархічна еліта, що веде фактично до її делегітимації.

Роль політичної еліти наочно демонструють її функції, які залежать від особливостей самої еліти.

• **Основні функції політико-управлінської еліти**

До основних функцій політико-управлінської еліти відносять стратегічну, комунікативну, організаторську, інтеграційну.

Стратегічна функція включає розробку стратегії і тактики розвитку суспільства, визначення програми дій.

Комунікативна функція передбачає ефективне вираження в політичних програмах інтересів і потреб різних соціальних груп і верств населення та реалізацію їх у практичних діях.

Організаційна функція - це організація мас, реалізація на практиці виробленого курсу, утілення політичних рішень у життя. Серед потенційних політичних еліт найбільш ефективними будуть ті, які здатні забезпечити підтримку своїх програм масами.

Інтеграційна функція полягає в зміцненні стабільності суспільства, стійкості його суспільно-політичної і соціально-економічної систем, у недопущенні конфліктів, гострих суперечностей, деформації політичних структур.

• **Системи рекрутування та змін політичної еліти**

Еліта формується природним чином, у руслі постійного відтворення і вирішення головної соціально-політичної суперечності між народом і владою, між громадянським суспільством і державою. Попов-

нюється еліта в цілому за рахунок осіб високого соціального становища, здатних відтворювати потужний інтелектуальний продукт - головну цінність еліти.

Для України, як і для інших посткомуністичних держав, характерними є загальні риси, що визначають особливості правлячої еліти: посилення ролі виконавчої влади, підвищення значущості неформальних зв'язків і процедур, загострення суперництва між представниками політичної еліти і зниження мобільності.

Мобільність еліти - процес переміщення осіб у суспільно-політичній системі - входження в еліту з більшості населення до елітарних груп (інкорпорація), переміщення усередині елітарних груп (зміна політичних орієнтацій) і вихід з еліти.

Однією із найвпливовіших груп політичної еліти в Україні є еліта, яка входить до парламенту. Згідно з Конституцією України (ст. 76) Верховна Рада складається із 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Структура українського парламенту передбачає наявність депутатських груп та фракцій. Парламентарі мають можливість створювати нові й розпускати вже існуючі групи та фракції, вільно переходити із однієї в іншу (фракцію/групу) або залишатися у статусі позафракційних. Така мобільність не завжди є виправданою і досить часто викликана не зміною політичних поглядів, а намаганням отримати певну користь або захистити власні інтереси.

Соціальна результативність політичної еліти, безумовно, залежить від її якісного складу, професійної компетентності. Професіоналізм еліти багато в чому визначається системою відбору (рекрутуванням) еліт.

Рекрутування є одним з найбільш важливих механізмів функціонування політичної системи, що забезпечує формування і відтворення еліти. Система рекрутування включає критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір.

Політичне рекрутування - процес відбору і просування людей в активне політичне життя, які візьмуть на себе головні ролі в політиці, та на керівні посади в політичних інститутах⁷.

Існують **дві основні системи рекрутування еліт**: система гільдій і антрепренерська система. У чистому вигляді вони зустрічаються досить рідко, проте можна виділити характерні риси цих систем.

⁷ Парламентаризм та парламентська діяльність : словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. - К. : НАДУ, 2010. - С. 176.

Система гільдій (від нім. *gilde* - корпорація, об'єднання) відрізняється, передусім, закритістю, невеликим колом селекторату. Відбір кандидатів на вищі посади здійснюється з нижчих верств самої еліти дуже вузьким колом керівних працівників⁸.

До сильних сторін системи гільдій належать урівноваженість рішень, невисокий ступінь ризику під час їх прийняття й менша вірогідність внутрішніх конфліктів, а також передбачуваність політики. Головні цінності цієї системи - консенсус, гармонія і спадкоємність. Водночас система гільдій схильна до організаційної рутини, бюрократизації, консерватизму тощо. Без доповнення конкурентними механізмами ця система веде до поступової дегенерації еліти, її відриву від суспільства і перетворення на привілейовану касту. Одним з варіантів системи гільдій є номенклатурна система рекрутування (поширена в соціалістичних країнах).

Антрепренерська система (від фр. *entrepreneur* - підприємець) відрізняється відкритістю, великим колом селекторату. Теоретично вона дає можливість представникам будь-яких громадських груп претендувати на місця в політичних структурах, оскільки орієнтована на особисті якості кандидата. Певними недоліками її використання є збільшення ризиків під час прийняття рішень і поширення непрофесіоналізму в політиці, порівняно слабка передбачуваність політики, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом. Проте можна сказати, що антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до динаміки сучасного життя. Антрепренерська система більш характерна для демократичних держав.

В Україні важливу роль у процесі рекрутування політичних еліт відіграють політичні партії. По суті, політичні партії є правовим механізмом досягнення влади в демократичному суспільстві⁹, а "рекрутування політичної еліти" є їх основною функцією. Згідно із Законом України "Про вибори народних депутатів України" від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI до Верховної Ради депутати будуть обиратися за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою: **225 депутатів** Ради обираються за пропорційною системою в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками **від політичних партій**. Ще **225 парламентаріїв** обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних округах. Висуватися кандидати за мажоритарними округами можуть партіями або шляхом самовисування. Слід підкреслити, що **одного й того самого кандидата може бути й включено в партійний список, і висунуто від мажоритарного округу**.

⁸ Селекторат (Selectorate) - коло осіб, що здійснюють підбір кадрів, відбір претендентів на відповідальні посади.

⁹ Горлач М. І. Політологія - наука про політику : підруч. / М. І. Горлач, В. Г. Кремінь. - К. : Центр навч. л-ри, 2009. - С. 521.

Документ містить також норму (п. 1, ст. 56), відповідно до якої партія, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати в загальнодержавному окрузі, до подання документів Центральній виборчій комісії для реєстрації кандидатів у депутати вносить у безготівковому порядку на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії грошову заставу в розмірі двох тисяч мінімальних розмірів заробітної плати.

При цьому в законі містилася норма й про те, що одного й того самого кандидата може бути й включено в партійний список, і висунуто від мажоритарного округу (ця норма від початку викликала найбільше дискусій і згодом була змінена).

Згідно із законом право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають кандидати у депутати, включені до виборчих списків партій, що отримали п'ять і більше відсотків голосів виборців.

Згідно з єдиним реєстром громадських формувань Міністерства юстиції України¹⁰ на 25 квітня 2012 р. в Україні зареєстровано 199 політичних партій та об'єднань.

Проте зміни виборчого законодавства можуть позитивно вплинути на виборчий процес в Україні. Конституційний суд прийняв рішення щодо скасування деяких положень закону "Про вибори народних депутатів", які не відповідали нормам Конституції України. Зокрема, було прийнято рішення, яке унеможливило висування кандидатів у народні депутати одночасно в загальнодержавному виборчому окрузі та в одному з одномандатних округів, а також рішення щодо заборони на голосування іноземними українцями за кандидатів, що висувалися по мажоритарних округах¹¹. Таке рішення Конституційного суду було підтримано і Венеціанською комісією.

Нині ми можемо спостерігати реальні кроки, які наближають процес рекрутування та формування політичної еліти до моделей ефективності та транспарентності.

1.2. Класичні теорії еліт

• *Виникнення теоретичного осмислення феномену елітизму*

Теорія еліти - це сукупність соціально-політичних концепцій, які стверджують, що необхідними складовими будь-якої соціальної струк-

¹⁰ Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/parties>

¹¹ Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини п'ятої статті 52, абзацу другого частини десятої статті 98, частини третьої статті 99 Закону України "Про вибори народних депутатів України" (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаної виборчої системи) від 5 квітня 2012 р. № 8-рп/2012.

тури є найвищі привілейовані верстви, правляча меншість, що панує над іншим населенням.

Елітистська традиція в соціально-політичній думці - одна з найстаріших, тому, природно, посідає гідне місце в класичній спадщині політології. Ідеї поділу суспільства на "вищих" і "нижчих", "аристократію" і "простолюдинів" виникли в глибокій давнині та знайшли своє обґрунтування у працях Конфуція, Платона, Аристотеля, Н.Макіавеллі, Ф.Ніцше та ін.

Родоначальником наукового розгляду проблем правлячої еліти *вважають* італійського філософа **Ніколо Макіавеллі** (1469-1527), який заклав основи наукового обґрунтування теорії еліт. У центрі його уваги були проблеми влади та механізми її застосування. Він доводив, що люди є матеріалом для реалізації інтересів меншин, які здатні використовувати природні нахили, почуття та прагнення людей. Вони завжди будуть панувати над незгуртованими масами людей, які не здатні досягти реальних важелів суспільного життя. Саме Н.Макіавеллі уперше звернув серйозну увагу на еліту як правлячу групу, що здійснює керівництво суспільством.

Н.Макіавеллі вважав, що існують два способи дії для досягнення цілей: шляхом закону або шляхом насильства. Перший спосіб - спосіб людський, другий - диких тварин. Але государі повинні уміти користуватися обома способами.

На думку Н.Макіавеллі, самовпевненість, сміливість і гнучкість - ось від чого залежить успіх політики. Більше того, філософ звільняє політику від принципів моралі.

Фахівці відмічають **чотири принципи Макіавеллі**, що вплинули на розвиток сучасного соціального управління:

- 1) авторитет, або влада лідера, формується і вкорінюється у підтримці прихильників;
- 2) підлеглі повинні знати, що вони можуть чекати від свого лідера, і розуміти, що він чекає від них;
- 3) лідер повинен мати волю до виживання;
- 4) лідер завжди є зразком мудрості й справедливості для своїх прихильників.

Німецький мислитель, філософ **Фрідріх Ніцше** (1844-1900) пояснює неоднорідність суспільства, розподіл на обраних і масу з різними прагненнями людей та наявністю "волі до влади": одні (обрані, аристократія, еліта) - обдаровані натури - мають велику владу, інші - низького походження - приречені підкорюватися. Він наголошував на тому, що обрані є творцями культури, вищих духовних цінностей, але створення цінностей та існування еліти можливе лише завдяки рабській праці мас, натовпу. І тому, на його думку, підпорядкування і рабство виправдані.

Ф.Ніцше вважав, що справжня еліта аристократична, але це не аристократія по крові, знатності або за місцем у суспільній ієрархії, це - "ари-

стократія духу", як носій особливих вольових і метафізичних якостей. Між цією кастою і "підданими" існує величезна громадська та історична дистанція, але головна відмінність - це не "зовнішні" якості, а властиве еліті "прагнення до збільшення дистанції в самій душі".

На думку Ф.Ніцше, квінтесенція світовідчуття представників еліти в тому, що вони відчують себе мірилом цінностей. Обрані не потребують схвалення, а усвідомлюють те, що тільки вони створюють справжні цінності.

• **Засновники і класики теорії еліт**

Визнаними засновниками класичної елітології, її "патріархами" є італійські соціологи Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс. Їм вдалося досить предметно і конкретно сформулювати основні положення науково-філософської концепції еліти.

Італійський соціолог і економіст **Вільфредо Парето** (1848-1923) обґрунтовував свою елітарну теорію біопсихічними якостями індивідів. Поділ на спроможну управляти суспільством еліту й нееліту він вважав суттєвою ознакою всіх людських суспільств, а кругообіг еліт (тобто їхню стабілізацію і подальшу деградацію) - рушійною силою суспільного розвитку.

В.Парето розрізняє два види еліти: правлячу, тобто ту, яка бере участь у здійсненні політичної влади, і неправлячу. Соціальна стратифікація зображається в його теорії у вигляді піраміди, що складається з двох прошарків: її вершина - це нечисленна еліта ("вищий прошарок"), а друга частина - основна маса населення ("нижчий прошарок"). Еліти існують в усіх суспільствах незалежно від форми правління. З одного боку, В.Парето характеризує представників еліти як найбільш здатних і кваліфікованих у певному виді діяльності, як результат природного відбору. У цьому разі вчений має на увазі суспільство з відкритою класовою структурою і досконалою системою соціальної мобільності.

Згідно з В.Парето індивіди не рівні між собою в фізичному, інтелектуальному, моральному відношеннях, тому соціальна нерівність здається йому абсолютно природним, очевидним і реальним фактом. Люди, які мають найбільш високі показники в тій або іншій сфері діяльності, складають еліту (правлячий клас, панівний клас, вищий прошарок, аристократію).

Така суспільна нерівність залежить головним чином від людської природи, ніж від економічної організації суспільства. Нерівномірність пов'язана з тим, що меншість управляє більшістю, удаючись до сили і хитрості, причому меншість прагне легітимізувати свою владу, вселяючи керованим думку про те, що вона відображає інтереси суспільства, що маси мусять підкорятися еліті, визнавати її законне і природне право на багатство тощо.

Таким чином, підхід Парето нейтральний у ціннісному відношенні, в його розумінні еліті не потрібно шукати моральний або метафізичний сенс, а лише спробу об'єктивного досягнення соціальної диференціації.

Еліту, на його погляд, складають ті, хто опиняється на вершині соціальної піраміди в реальній боротьбі за існування.

В.Парето досить широко тлумачить поняття еліти. Він говорить про те, що вищий прошарок суспільства утворюють індивіди, які мають багатство та справляють вплив на маси та уряд. До еліти В.Парето відносить передусім комерційну, політичну, військову, релігійну верхівку. Причому не має сенсу задаватися питанням про те, справжня або несправжня еліта і чи має вона право на цю назву. Це еліта де-факто.

В.Парето також дає визначення еліти у вузькому сенсі. Це та її частина, яка відіграє визначальну, правлячу роль у політиці. У цьому сенсі слово "еліта", на думку В.Парето, виявляється аналогом політичного класу Г.Моски. Отже, не всю еліту можна назвати правлячою, деякі з них утворюють неправлячу еліту. Так, активісти численних політичних партій, позасистемна опозиція, видатні вчені-політологи входять в еліту, але не справляють значного впливу на уряд. Саме ця еліта називається неправлячою.

Як правило, між елітою й іншою масою населення постійно відбувається обмін: частина еліти переміщується в нижчий прошарок, а найбільш здатна частина останньої поповнює склад еліти. Процес оновлення вищого прошарку В.Парето називає "циркуляцією еліт".

Головними ідеями теорії циркуляції еліт є те, що соціальна система прагне до рівноваги і при виведенні її з цього стану з часом повертається до нього; процес коливання системи і приведення її до "нормального стану" рівноваги утворює соціальний цикл. Течія циклу залежить від характеру циркуляції еліт. В.Парето прагне представити історичний процес у вигляді вічної циркуляції основних типів еліт.

Але змінюються не лише склади еліт, змінюють один одного, чергуються самі типи еліт. Перший тип еліти, у якому переважає "інстинкт комбінацій", управляє шляхом використання переконання, підкупу, обману, прямого обдурення мас. Правляча еліта більше піклується про сьогодні і менше - про майбутнє. Цей *тип еліти* називають "*лисицями*". З часом "інстинкт комбінацій" в правлячому класі посилюється, тоді як у керованому класі, навпаки, посилюється "інстинкт наполегливості в збереженні агрегатів". Коли ця розбіжність стає досить значною, відбувається революція, і до влади приходить інший тип еліти, для якого характерні агресивність, завзятість, непримиренність, підозрілість до маневрування і компромісів. Цей *тип еліти* називають "*левами*".

Постійна зміна однієї еліти іншою є результатом того, що кожен тип еліт має певні переваги, які, проте, з часом перестають відповідати потребам керівництва суспільством.

Нестійка політична система вимагає від еліти прагматично мислячих енергійних політиків, новаторів, комбінаторів. Механізм соціальної рівноваги функціонує нормально, вважає В.Парето, коли забезпечений

відповідно до вимог ситуації, пропорційний приплив в еліту людей першої і другої орієнтації ("лиси" і "леви"). Призупинення циркуляції призводить до виродження правлячої еліти, до революційних змін у політичній системі та до становлення нової еліти, прихильних до жорсткого правління. Постійна циркуляція - це результат здатності еліти переважати в конкретних історичних періодах, однак з часом такі переваги перестають відповідати суспільним потребам. Революційні зміни вимагають заміни правлячої еліти, а еволюційно-реформістські зміни вимагають переміщення у рамках однієї еліти по горизонталі, у рамках однієї політичної системи по колу¹².

Італійський мислитель, юрист, соціолог **Гаetano Моска** (1858-1941), розвиваючи ідеї Парето, вважав, що циркуляція еліти - запорука здоров'я суспільства, додаючи, утім, що усе це - за умови переважання стабілізаційної консервативної тенденції, збереження спадкоємного оновлення еліти за рахунок кращих вихідців з мас.

Вихідним пунктом концепції Г.Моски є поділ суспільства на дві нерівні за соціальним станом та роллю групи: правлячу меншість і політично залежну більшість (масу), при цьому перша консолідуватиметься, маючи тенденцію до перетворення в закритий клас.

Необхідним критерієм для формування політичного класу Г.Моска вважає здатність керувати, тобто - досвід управління. Заперечуючи прямий зв'язок між здатністю керувати і належністю до класу формальної аристократії, водночас зазначає, що остання володіє цими якостями значно більше, оскільки отримує їх не тільки генетично, а й традиційно, унаслідок виховання.

Г.Моска вважав, що правляча меншість може рекрутуватися різними способами, але головним критерієм відбору є здібності, професіоналізм і якості, які необхідні для політичного управління. Тому найважливішим завданням елітології Г.Моска вважав аналіз кадрового складу еліт, принципів її формування, систем їх організації. Мало того, навіть зміни в структурі суспільства, вважав він, можна підсумовувати змінами у складі еліт.

Г.Моска помічає та аналізує **дві тенденції в розвитку правлячого класу: аристократичну і демократичну**. Перша тенденція веде до скам'янілості та відсутності мобільності правлячого класу, призводить еліту до виродження. Друга тенденція властива історичним періодам прогресу і динамічних соціальних змін, коли відбувається поповнення правлячого класу та його еліти найбільш підготовленими і здатними представниками соціальних низів. Еліта, що розвивається таким чином, найбільш рухлива і продуктивна.

Разом із схожістю базисних положень В.Парето і Г.Моски можна відмітити і їх відмінності. Якщо В.Парето акцентував увагу на заміні

¹² *Кухта Б.* Політична еліта і лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. - Львів, 1996. - С. 26-27.

одного типу еліт іншим, то Г.Моска підкреслював поступове проникнення в еліту "кращих" представників маси.

Значну увагу дослідженню процесів елітарних змін приділяв німецький соціолог **Роберт Міхельс** (1876-1936). Він досліджував соціальні механізми, що породжують елітарність суспільства. В основному погоджуючись з Г.Москою в трактуванні причин елітарності, Р.Міхельс особливо виділяє організаторські здібності, а також організаційні структури суспільства, що посилюють елітарність і прославляють правлячий прошарок.

У структурі панівного класу (еліти) Р.Міхельс вказує на три самостійних елементи: політичний, економічний та інтелектуальний. Їх взаємодія зумовлює потребу здійснювати панування. Залежно від конкретної політичної ситуації, на думку Р.Міхельса, реальну владу може здійснювати певний клас ("політико-економічний", "політико-інтелектуальний", "вольово-політичний"). Р.Міхельс був переконаний, що більшість людства ніколи не буде здатна до самоврядування, навіть у тому разі, якщо невдоволеним масам вдасться позбавити панівний клас його влади. Управління суспільством завжди є справою організованої меншості, яка нав'язує суспільству певний порядок.

Р.Міхельс зазначав, що будь-які правлячі угруповання приділятимуть значну увагу збереженню і посиленню своїх владних позицій, при цьому "концентрація влади в руках відносної меншості . . . призводить до зловживання нею". Так відбувається процес трансформації цієї меншості у касту, який має незворотний характер, унаслідок чого будь-яка найдемократичніша влада замикається сама на собі й перетворюється на олігархічну. Це положення сформулювало "залізний закон олігархічних тенденцій": дівість демократії обмежена необхідністю існування організацій, які опираються на активну меншість - еліту¹³.

Суть "залізного закону олігархічних тенденцій": будь-яка форма соціальної організації (демократія або автократія) вироджується у владу меншості - олігархію. Оскільки для збереження демократії (автократії) і досягнення стабільності необхідно створення організації, а це пов'язано з виділенням еліти (активної меншості), якій змушена довіряти більшість (зважаючи на неможливість її прямого контролю над елітою).

Р.Міхельс доходить висновку про те, що олігархія - неминуча тенденція у світі організацій, у тому числі й політичних партій. Причина утворення олігархії навіть у найдемократичніших організаціях лежить у технічній неможливості обійтися без лідерів, без апарату управління. З цієї причини утворюється відповідний прошарок чиновництва.

Щойно в демократичному суспільстві з'являється сильний лідер, професійний керівник, як це призводить до олігархізації влади. Сучасну Україну також не оминула участь олігархізації.

¹³ Міхельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Политология : хрестоматия / сост. : М. А. Васильев, М. С. Вершинин. - М. : Гардарики, 2000. - С. 541-551.

Олігархізація в українському варіанті - це коли свої правила гри нав'язують 4-5 найбагатших партій, які вже тривалий час були в парламенті групою або фракцією. А отже, мали багато можливостей проводити власні закони, лобіювати ідеї тощо. Один депутат може підняти на розгляд певне питання, але він його не вирішить. А якщо мова йде про групу чи фракції, то вона має силу запропонувати закон, провести його, проконтролювати, як він виконується. Партії, представлені у Верховній Раді групами протягом кількох скликань, є повноцінними суб'єктами законодавчої влади. Тому логічно, згідно з теорією Міхельса, не залежно від того праві чи ліві ці партії, можна віднести їх до олігархічних. Лідери в таких партіях зазвичай не змінюються протягом багатьох років.

• **Сучасні теорії еліт. Основні напрями сучасної елітарної теорії**

Зважаючи на об'єктивні обставини, під час Другої світової війни концепції елітарності розроблялися переважно в Європі, а після війни - у США та згодом знову в Європі, де сформувалося кілька течій - течія умовних прихильників макіавеллівської, ціннісної, ліберальної, консервативної та структурно-функціональної течій у розумінні елітаризму.

Макіавеллівські теорії еліт піддаються критиці за перебільшення значення психологічних чинників, антидемократизм і недооцінку здібностей і активності мас, недостатній облік еволюції суспільства і сучасних реальностей держав "загального благоденствуювання", цинічне ставлення до боротьби за владу.

Здолати слабкості макіавеллістів намагаються прихильники **ціннісних теорій еліти** (В.Ропке, Х.Ортега-і-Гассет, М.Бердяєв). Як і прихильники макіавеллівських концепцій, вони вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, проте пом'якшують свою позицію щодо демократії, прагнуть пристосувати елітарну теорію до реального життя сучасних держав.

Риси, що характерні для ціннісної теорії еліт:

- еліта утворюється не в результаті запеклої боротьби за владу, а у результаті "природного відбору" суспільством найбільш цінних і обдарованих осіб;
- належність певного члена суспільства до еліти визначається наявністю у нього якостей, корисних для усього суспільства - таланту, професійної компетентності і готовності служити громадським інтересам;
- еліта об'єднується не на основі наявних привілеїв і протистояння більшості суспільства, а в процесі професійної співпраці у вирішенні тих або інших питань суспільного життя;
- взаємодія між елітою і суспільством є не відносинами панування і пригнічення, а заснована на громадській довірі, згоді й добровільному підкоренні керованих і авторитеті можновладців. Провідна роль еліти

уподібнюється керівництву старших, більше знаючих і компетентних стосовно молодших, менш обізнаних і досвідченіших. Вона відповідає інтересам усіх громадян;

- елітарність - умова ефективного функціонування будь-якого суспільства, без наявності якісної і високоосвіченої еліти суспільство не зможе нормально розвиватися і функціонувати - неминуче буде деградувати, і прийде до занепаду.

Одним із прихильників ціннісної концепції елітаризму був **Х.Ортега-і-Гассет**, який стверджував, що еліта - це особи, які інтелектуально чи морально стоять над людською масою та мають розвинене почуття відповідальності.

Основні положення ціннісної теорії еліт лежать в основі концепції **демократичного елітизму** (елітарної демократії), що набули поширення у сучасному світі (Р.Арон, Дж.Сартори, П.Бахрах). Вони виходять із запропонованого Йозефом Шумпетером розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру виборців. Як писав Карл Мангейм, "демократія спричиняє за собою антиелітичну тенденцію, але не вимагає йти до кінця до утопічного рівняння еліти і мас. Ми розуміємо, що демократія характеризується не відсутністю прошарку еліти, а швидше новим способом рекрутування і новою самосвідомістю еліти"¹⁴.

Теорія **елітної демократії**, або як її ще називають **неоелітизм** дає розуміння демократії як конкурентної боротьби претендентів на керівництво суспільством під час виборчої кампанії. Відповідно до цієї теорії еліта не володарює, а здійснює керівництво масами з їх добровільної згоди, за допомогою вільних виборів.

Прихильники демократичного елітизму, посиляючись на результати емпіричних досліджень, стверджують, що реальна демократія потребує як еліт, так і масової політичної апатії, оскільки занадто висока політична партиципація загрожує стабільності демократії. Сама соціальна цінність демократії вирішальним чином залежить від якості еліти. Еліта не лише має необхідні для управління властивості, а й слугує захисником демократичних цінностей і здатна стримати властивий масам політичний і ідеологічний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм.

Важливим є внесок у розвиток елітизму німецького вченого **М.Вебера**, який започаткував концепцію "демократичного елітизму". Він був упевнений, що будь-яка влада здійснюється угрупованням вождів, і тому народ має справжню можливість управляти тільки в системі безпосередньої демократії. У великих - народ сам по собі, як неорганізована аморфна маса, правити не може, це роблять від його імені окремі керівники¹⁵.

¹⁴ Мангейм К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм. - М. : Юрист, 1995. - С. 221-242.

¹⁵ Патрушев А. Расколдованный мир Макса Вебера / А. Патрушев. - М. : Изд-во МГУ, 1992. - 207 с.

З 80-х рр. ХХ ст. послідовно розвивається *ліберальний елітаризм*, що відображено у працях таких учених, як К.Поппер, К.Манхейм, С.Ліпсет, Р.Даль, Й.Шумпетер та ін. Значну увагу останнім часом учені приділяють і теорії демократичного панування еліт, тобто демократичному елітаризму.

Видатним представником цього напрямку є **Чарльз Райт Міллс** (1916-1962). Він зауважив те, що еліта займає у суспільстві важливі позиції і приймає рішення, які мають значні наслідки. Р.Міллс запроваджує термін "еліта влади"¹⁶. У роботі "Володарююча еліта" (1959) Р.Міллс подає результати інституціонального аналізу сучасної йому Америки. Він вказав на те, що серед усіх сфер життя суспільства головне місце посідають три - економічна, політична і військова. Р.Міллс зробив висновок, що на чолі Америки перебуває більш-менш постійна група сімей. Це призводить до того, що вибори президента або конгресменів - це фікція. Нижній же ступінь у цій структурі займають більшість громадян, які нібито є опорою демократії, але насправді підкоряються волі еліти. Головну соціальну небезпеку Р.Міллс бачив у зростаючій "раціональності без розуму", тобто у використанні "володарюючою елітою" раціональних засобів, розроблених ученими, для досягнення ірраціональних цілей.

У нинішньому суспільстві влада розпорощена між різноманітними суспільними верствами і владними структурами. Установки ціннісної теорії про ціннісно-раціональний характер відбору еліт у сучасному демократичному суспільстві розвивають *концепції множинності, плюралізму* еліт. Концепції множинності еліт - важлива складова частина ідейно-теоретичного арсеналу плюралістичної демократії. Їх нерідко називають функціональними теоріями еліти. Автори цих концепцій заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи й доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної та ін. Вплив кожної з них обмежений специфічною для неї сферою діяльності.

В основі *плюралістичної концепції еліти* лежать такі положення:

1. *Трактування політичних еліт як еліт функціональних*. Кваліфікаційна підготовленість до виконання функцій управління конкретними громадськими процесами - найважливіша якість, що визначає належність до еліти. "Функціональні еліти, - пише Е.Гольтманн, - це особи або групи, що мають особливу кваліфікацію, необхідну для заняття певних керівних позицій у суспільстві. Їхня перевага стосовно інших членів суспільства виявляється в управлінні важливими політичними і соціальними процесами або у впливі на них".

¹⁶ *Міллс Р.* Властвующая элита / Р. Миллс. - М., 1959. - 543 с.

2. *Заперечення еліти як єдиної привілейованої відносно згуртованої групи.* У сучасному демократичному суспільстві влада розпорошена між різноманітними групами та інститутами, які за допомогою прямої участі, тиску, використання блоків і союзів можуть накладати вето на неугодні рішення, відстоювати свої інтереси, знаходити компроміси. Самі відносини влади мінливі. Вони створюються для певних рішень і можуть замінюватися для прийняття і реалізації інших рішень. Це послабляє концентрацію влади і запобігає складанню стійкого володарюючого прошарку.

3. *Розподіл суспільства на еліту і масу досить умовний і часто розмитий.* Між ними існують швидше відносини представництва, чим панування або постійного керівництва. За допомогою різноманітних демократичних механізмів - виборів, референдумів, опитувань, преси, груп тиску тощо - можна обмежити або взагалі запобігти дії сформульованого Р. Міхельсом "закону олігархічних тенденцій" і утримати еліти під впливом мас. Цьому сприяє конкуренція еліт, що відбиває економічну і соціальну конкуренцію в сучасному суспільстві. Вона запобігає складанню єдиної пануючої керівної групи і робить можливою підзвітність еліт масам.

4. *У сучасних демократіях еліти формуються з найбільш компетентних і зацікавлених громадян,* які дуже вільно можуть входити до складу еліти, брати участь в ухваленні рішень. Головний суб'єкт політичного життя - не еліта, а різноманітні групи інтересів. Відмінності між елітою і масою засновані головним чином на неоднаковій зацікавленості в ухваленні рішень. Доступ в керівний прошарок відкривають не лише багатство і високий соціальний статус, але передусім особисті здібності, знання тощо.

5. *У демократичних державах еліти виконують важливі громадські функції, пов'язані з управлінням*¹⁷.

1.3. Еліти в українській політичній думці

• *Концепції еліт в українській політичній думці XIX-XX ст.*

Одним із перших серед українських учених відзначив роль еліти Мелетій Смотрицький. У своїй книзі "Грамматика" (1648) він оплакував втрату Україною "родовитих ..., всьому світу доброю славою відомих домів", княжих родів Слуцьких, Збаражських, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських. З того часу проблема еліти, політичної верхівки, лідерів стала історичною проблемою української нації¹⁸.

¹⁷ Пугачев В. П. Введение в политологию / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. - Изд. 3-е, перераб. и доп. - М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 2000. - 372 с.

¹⁸ Українська еліта та її роль у державотворенні : навч. посіб. / за заг. ред. д.політ.н., проф. В. А. Гошовської. - К. : НАДУ, 2010. - С. 32-33.

Найбільший внесок у розвиток елітології свого часу зробив **В.Липинський**. Як і класики елітизму, В.Липинський був переконаний у тому, що в кожній нації завжди існувала й існує активна меншість, яка керує, і пасивна більшість, якою керують. Суспільство В.Липинський поділяє на три верстви: еліти, продуценти (робітники, хлібороби, буржуазія, пролетаріат) та інтелігенція, яка має виконувати функцію посередництва між суспільними групами. Свої елітистські ідеї В.Липинський викладає у третій частині твору "Листи до братів-хліборобів" та у трактаті "Покликання варягів чи організація хліборобів". В.Липинський не вживає у своїх працях термін "еліта". Український мислитель натомість використовує такі поняття, як національна аристократія, провідна та правляча верства. В.Липинський писав: "Є більша або менша, така або - залежно од історичної епохи та відмінних умов існування - інша група людей, що керують нацією, стоячи на чолі її політичних організаційних установ, що вивторює певні культурні, моральні, політичні і цивілізаційні цінності"¹⁹. Він зазначав, що "керівництво в перетворенні усякого пасивного, хоча й відмінного від інших, але часто національно несвідомого колективу в організовану, усвідомлюючу себе націю, і керівництво у творенні нових форм громадського життя вже усвідомленої нації скрізь і завжди виконує певна активна меншість, яка завдяки своїй моральній і матеріальній силі висувається на чоло нації і творить динамічні - матеріальні і духовні - громадські цінності, що потім переймаються і присвоюються пасивною більшістю нації, об'єднуючи її весь час в один суцільний, усвідомлюючий себе національний організм"²⁰. Так, на думку вченого, завжди існує приречена керувати меншість та аморфна більшість, яка, як правило, підпадає під вплив.

В.Липинський вважав, що національна аристократія має володіти двома основними прикметами, без яких вона не може існувати: матеріальною силою та моральним авторитетом. До того ж матеріальну силу вона повинна була мати "більшу, ніж яка-небудь інша група в нації". Ця група людей і мусить відповідати персонально і своїм матеріальним добром (землями і фабриками) за свою владу і правління²¹.

Д.Донцов співвідносить еліту з аристократією, "владною кастою", яким властиві шляхетність, мудрість, сміливість, мужність. Він тлумачить еліту як ініціативну меншість, яка має розробляти, упроваджувати національну ідею, звернену до серця нації - її волі, та мобілізувати народ на боротьбу за цю ідею.

Д.Донцов доводить, що без еліти, яка володіє визначеними незмінними якостями, об'єднання нації неможливе. Д.Донцов визнає, що на певному

¹⁹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Повне збір. творів. - Т. 6. Кн. 1. - К. ; Філадельфія, 1995. - С. 137.

²⁰ *Пірен М.* Українська еліта і проблеми модернізації суспільства / М. Пірен // Універсум. - 2000. - № 3-4. - С. 11-16.

²¹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Повне збір. творів. - Т. 6. Кн. 1. - К. ; Філадельфія, 1995. - С. 137.

історичному етапі націю завжди очолює певний клас. Нація сама обирає у свій провід той клас, який може якнайкраще задовольнити її життєві потреби.

У роботі "Дух нашої давнини" Д.Донцов виокремлював психологічні якості представників еліти. Джерелом формування еліти має бути строгий відбір "кращих людей" з усіх верств суспільства, а не лише з міфічного "демосу", маси, класу, партії. Прикметами провідної верстви мають бути: шляхетність, мудрість, мужність, відвага.

У повоєнний період одним з найвизначніших учених, які розвивали політичну думку і політичну науку, був **Іван Лисяк-Рудницький**. В його поглядах чітко простежується те, що він керувався положеннями теорії еліт, розробленими італійськими соціологами Г.Москою та В.Парето, які стверджували, що буття нації має визначатися національною елітою - самостійною вищою групою людей, наділених особливими якостями. На думку І.Лисяка-Рудницького, втрата еліт або правлячого класу призводить до неповноцінності нації.

І.Лисяк-Рудницький, розглядаючи особливості національного становлення українського народу, відносить його до так званих неісторичних, або недержавних народів, характерною прикметою розвитку яких була відсутність власної держави і нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості й елітарної культури. А відсутність історично сформованої вищої еліти утруднює побудову національної держави. На його думку, процес націотворення, відродження певного народу може відбуватися не тільки шляхом згори донизу, коли основним націотворчим чинником є провідна верства, а й навпаки (вважав, що так відбувається в Україні), - знизу вгору, через національне самовизначення народу, піднесення його освіти й культури.

Великий революціонер-демократ **І.Франко** проголошує ідею найвищої людської цінності однією з домінуючих у політичній, національній та соціально-економічній боротьбі.

Суспільно-політичні праці І.Франка представляють загальну концепцію гуманного соціалізму, головною і найвищою цінністю якого є людина, її інтереси і потреби. Домінуючою в поглядах І.Франка є ідея необхідності максимального розвитку кожної особистості, урахування її інтереси та уподобання.

І.Франко розробив власну політичну концепцію осмислення світу та шляхів здійснення і проведення в ньому політичних, національних та соціально-економічних змін і реформ.

Соціал-демократичні ідеї, їх критичне осмислення та аналітична характеристика посідали визначальне місце в суспільно-політичних поглядах І.Франка. Його праці щодо цієї проблеми зробили значний науковий внесок у процес утвердження української національної соціал-демократичної думки.

Вираження соціал-демократичних поглядів І.Франка бачимо також у його дискусії з Лесею Українкою як головним ідеологом і теоретиком

групи українських соціал-демократів щодо питання, "як зробити Україну політичною силою".

Леся Українка належить до найяскравіших національних мислителів, які назавжди залишаться в історичній пам'яті свого народу, впливаючи на його духовність і світогляд.

Леся Українка неодноразово підкреслювала те, що будь-якому серйозному політичному і національному рухові народу має передувати організаторська, теоретична робота серед найширших мас населення. Леся Українка відкидала будь-які збройні страйки, виступи тощо як криваві та неефективні²².

На думку Лесі Українки, "чиста справа", тобто політична боротьба за поліпшення умов життя народу, за реалізацію у практичному житті ідеї соціальної справедливості та за державну самостійність України як одне з головних завдань національного соціал-демократичного руху, має здійснюватися "чистими способами". Сама політика не винна у своєму бруді, наголошує Леся Українка у "Замітках з приводу статті "Політика і етика": "...не так політика псує характери, як характери - політику". Головним принципом "чистих способів" партійної і політичної боротьби Леся Українка проголошує гуманістичну ідею найвищої цінності людської особистості та всього народу, недопустимість їх нівеляції та ігнорування їхніми інтересами. Отже, Леся Українка однією з перших проголосила важливий принцип необхідності гуманістичної ідеї, урахування інтересів людини в процесі політичної боротьби.

Леся Українка показала, як національна еліта стала на шлях відступництва від власних принципів, зради власної честі й честі батьківщини.

Концепція суспільно-політичних поглядів Лесі Українки як одного з ідеологів української соціал-демократії є цілісною системою. Основу цієї політично-світоглядної системи складають головні соціал-демократичні положення, пристосовані до українського національного середовища. Леся Українка своєю суспільно-політичною діяльністю вписала яскраву і дуже важливу сторінку в історію української думки, сторінку, що являє собою репрезентацію соціал-демократії як українського національного феномену. До цієї сторінки звертаються сучасні мислителі, знаходячи там своєрідне пояснення сьгоднішнім проблемам і питанням, осмислюючи її ідеї на тлі нової культурно-історичної епохи²³.

²² *Гошовська В. А.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX - початку XX століття (проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси) / В. А. Гошовська. - Х. : Основа, 1997. - С. 21.

²³ *Гошовська В. А.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX - початку XX століття (проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси) / В. А. Гошовська. - Х. : Основа, 1997. - С. 23.

Леся Українка була переконана, що відбутися як політична нація може лише соціально розвинений народ, що має власну провідну верству, життєздатну еліту.

• Сучасні дослідники проблем еліти

Окремим науковим здобутком є сучасні теоретичні напрацювання українських та російських науковців у дослідженнях політичної й адміністративної еліти у постсоціалістичних суспільствах.

Класик російської елітології українського походження **М.Бердяєв** був яскравим представником елітаризму ХХ ст. Він виступив проти ідеї соціальної рівності, що, на його думку, веде до виродження еліти (аристократії), а, значить, і до знищення самих принципів організації суспільства. Зокрема, він писав, що будь-яка держава заснована на нерівностях, на диференціації і що безпосереднього управління, володарювання людської маси бути не може. М.Бердяєв підкреслював, що аристократія як управління і панування найкращих, як вимога якісного вибору залишається на століття вищим принципом суспільного життя. З часів створення світу завжди буде правити меншість, а не більшість. Проте вчений зазначав, що влада є обов'язок, а не право.

М.Бердяєв вивів кількісний показник - "коефіцієнт еліти" (високоінтелектуальної частини населення) щодо загальної кількості освічених інтелектуальних людей. Якщо коефіцієнт більше 5%, то, на думку М.Бердяєва, це означає наявність у суспільстві великого потенціалу розвитку, але, якщо він знижується до 1% - держава гине, тому що в суспільстві відбувається застій, а еліта перетворюється в касту.

М.Бердяєв констатував, що у 30-ті рр. ХХ ст. в СРСР сформувався новий привілейований клас - бюрократія, про який говорив М.Вебер. На думку М.Бердяєва, ця нова радянська бюрократія більш сильна, ніж царська, тобто є новий привілейований клас, який може жорстоко експлуатувати народні маси.

Традиція осмислення елітарності українського суспільства зберігається і в новітніх вітчизняних політологічних дослідженнях. Проте погляди на політичну еліту досить не однозначні та суперечливі.

На думку українського науковця М.Пірен, в українській політичній науці ще не існує достатньо науково обґрунтованого визначення основних категорій елітології, таких як "еліта", "політична еліта", "політичний елітаризм", "механізм формування еліти", "критерії елітарного відбору"²⁴. М.Пірен зазначає, що термін "еліта" має подвійне походження (від лат. *eliquere*, фр. *elite* - ліпше, відібране), тобто це меншість суспільства, що становить дос-

²⁴ Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства / М. Пірен // Незалеж. культурол. часопис "І". - 2006. - № 45. - Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/piren.htm>.

татньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, національними та політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних з функціями управління, розвитку науки і культури (тобто творчі функції).

М.Пірен розглядаючи українську політико-владну еліту зазначає, що вона виникла шляхом трансформації колишньої радянської еліти, як і в усіх країнах пострадянського простору, та шляхом виходу із молоді, яка отримала сучасну освіту, сформувала у собі сучасний стереотип, відповідно до потреб розвитку відкритих суспільств та переважно власних корпоративних інтересів.

Учені-елітологи вважають, що етап становлення еліт триває не менше 10-15 років. М.Пірен, дотримуючися цієї думки, також вважає, що в Україні тільки нині відбувається становлення й утвердження нової політико-управлінської еліти.

Український політолог, журналіст, історик В.Полохало, розглядаючи особливості еволюції еліти, зазначав відсутність її головної державотворчої функції і функції розбудови нової економічної системи. Він зазначав, що в Україні, "за умов первісного нагромадження капіталу вузьким колом осіб, часто тісно пов'язаних із колами старої партійної номенклатури, образ "влади" у суспільній свідомості поєднується не зі словом "еліта", а зі словом "мафія". Отже, в Україні можна говорити не про еліту, а про так звану псевдоеліту - явище, притаманне тоталітарним і неототалітарним політичним системам"²⁵. Як слушно зауважує М.Пірен, "відчуження владних структур від мас, відсутність діалогу між владною елітою і народом загрожує утвердженням у державі авторитаризму і тоталітаризму"²⁶.

В.Полохало стверджував, що після розпаду колишнього СРСР "сутність трансформації політичної влади та політичної еліти в Україні можна зрозуміти лише з контексту тіньового політичного процесу і таким чином - безболісного, навіть органічного для керівної політичної еліти переходу від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму". Це пояснюється невизначеністю інтересів та слабкістю політичної волі суб'єктів соціальної дії. Більшість населення неспроможна подолати стереотипи тоталітарної свідомості, не готова сприйняти альтернативні цінності, а саме - цінності громадянського суспільства.

Президент Української академії політичних наук М.Михальченко дотримується схожої позиції щодо політичної еліти пострадянської України. Він вважає, що після проголошення незалежності України розпочався новий етап в історії політичної еліти. Щоправда, замість революції

²⁵ Цыганков П. Политология Роберта Даля / П. Цыганков // Социал.-полит. науки. - 1990. - № 10. - С. 88.

²⁶ Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства / Марія Пірен // Вісн. УАДУ. - 2001. - № 1. - С. 242-250.

зі зміною еліти по вертикалі відбулося еволюційне переміщення еліти по горизонталі. За його твердженням, Україною у перші роки незалежності керувала "стара провінційна еліта, до якої увійшла велика група нової еліти вже на етапі незалежності"²⁷. Нинішня політико-управлінська еліта українського суспільства, за визначенням М. Михальченка²⁸, розколота на три групи: а) яка сповідує ідеали і цінності минулого "соціалістичного суспільства"; б) яка орієнтується на надію про щасливу долю країни в союзі із Західною і Центральною Європою та цивілізованим світом; в) яка не хоче жити ідеалами і тоталітарними нормами життя недавнього минулого і мало вірить, що Україну чекає з нетерпінням цивілізований світ.

Сучасні вчені, дослідники, політологи досить часто використовують синергетичний підхід під час дослідження проблем елітології, саме цей підхід дав можливість розглянути діяльність різних політичних сил у суспільстві як єдиний процес політичної самоорганізації народу, що наближає нас за певних умов до синергетичного ефекту та посилення тенденцій консолідації суспільства. Синергетичний підхід обґрунтовує не лише нелінійний характер у розвитку систем, малу стійкість, складне досягнення стану стабільності системи, але й указує на механізми самоорганізації, які є амбівалентними. З погляду розвитку політико-управлінської еліти, цей підхід спростовує головний її функціональний обов'язок - забезпечення стійкого розвитку, стабільності політичної системи. При цьому необхідно мати на увазі, що рівновага системи не таке рідкісне явище. У політичній сфері воно може бути досягнуто й завдяки професіоналізму чиновників-управлінців²⁹.

Українські дослідники Н. Дармограй та А. Колодій значну увагу приділяли дослідженню питань легітимності політико-владної еліти.

Узагалі легітимація політичної еліти - це проблема актуальної політичної дійсності. Розуміння цієї проблеми дасть змогу відповісти на широкий спектр запитань щодо формування політичної еліти, появи довіри до неї, виправдання та визнання існування цієї групи в суспільстві.

Н. Дармограй вважає легітимність однією з важливих рис політичної еліти і стверджує, що легітимність є одним з механізмів стримування влади еліти. При цьому легітимність розуміється у веберівському дусі - як пошук внутрішніх мотивів для визнання влади. Розглядаючи питання про легітимність влади політичної еліти в Україні, дослідник зауважує, що "вона тільки частково відповідає суті у її різних модифікаціях. Легітимність традиційного виду в Україні здебільшого має у своїй основі ті ментальні й поведінкові настанови, які споріднені з комуністичними і

²⁷ Розмови про еліту - для еліти? // Молодь України. - 1995. - 28 берез.

²⁸ Михальченко М. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих / М. Михальченко // Політ. менеджмент. - 2006. - С. 15-22.

²⁹ Михненко А. А. Основні моделі розвитку управлінських еліт на сучасному етапі суспільного прогресу / А. А. Михненко // Наук.-інформ. вісн. з держ. упр. - 2010. - № 4. - С. 9-14.

націоналістичними традиціями. Одна частина громадян довіряє лише тій державі, яка можлива з відновленням нового Союзу, друга - пов'язує свій успіх з національною державою, вважаючи, що нинішня держава не є національною, оскільки нею правлять "антиукраїнські сили", третя - сподівається на можливість появи такої держави, яка б поєднувала національні державні традиції із сучасним цивілізованим державотворчим ідеалом"³⁰.

А.Колодій відзначає важливість легітимації для процесів національної консолідації. Головною перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства А.Колодій вважає саме негромадянськість української еліти, що виявляється передусім у її нездатності ставити інтереси суспільства вище приватних інтересів та амбіцій³¹.

Таке ставлення еліти до суспільства викликає недовіру серед населення і втрату авторитету політичної еліти. А.Колодій легітимність протиставляє полюсу ефективності демократичної політики.

Сучасні вчені, теоретики, політологи досліджують проблему еліти, значну увагу приділяючи питанням псевдоеліти, або квазіеліти. Зокрема, на думку В.Каспрука, на теренах України продовжує діяти **квазіеліта**, яка намагається не допустити до влади справжню національно налаштовану еліту³². А тому "фактично від часу незалежності в Україні при владі перебуває неповноцінна еліта (з усталеним комплексом меншовартості й постійним озиранням на дії "старшого брата")", а постійне рекрутування еліти з кланово-номенклатурного середовища стало визначальною рисою формування кола носіїв політичної і фінансової влади³³.

Український дослідник О.Крюков підкреслює, що сучасна українська еліта є досить суперечливим суспільним феноменом. Він зазначає, що "не можна заперечувати ту значну й активну роль, яку відіграли елітні прошарки суспільства на початку становлення України як незалежної держави та формування її базових інституцій. У той же час не можна знімати з еліти відповідальність за прорахунки на цьому шляху: укорінення в Україні соціальної поляризації, корумпованості, відчуженості влади від суспільства. Мотиви особистого збагачення, політичного марнославства, домінування психології тимчасовості стали, на жаль, характерними для поведінки значної частини представників вітчизняної еліти"³⁴.

³⁰ Дармограй Н. М. Культура влади - легітимність влади / Н. М. Дармограй // Державне управління: теорія та практика. - 2005. - № 1. - Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-1/txts/DARMOG.htm>.

³¹ Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Колодій. - К. : Вид-во "Ай Бі", 2002. - 620 с.

³² Каспрук В. Україна у пошуку втраченого майбутнього / В. Каспрук // Сучасність. - 1999. - № 5. - С. 66-78.

³³ Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. - Вінниця : ВНТУ, 2009. - С. 28.

³⁴ Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення / О. І. Крюков. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - С. 127-137.

Досліджуючи проблеми формування та змін політичної еліти, О.Крюков виокремлює дві взаємозалежні групи. На його погляд, важливими характеристиками політичної еліти є наявність двох механізмів її рекрутування: шляхом призначення та шляхом виборів. Цих два механізми приводять до формування неоднорідності політичної еліти і дають змогу виділити в її структурі дві взаємозалежні групи: 1) групу, що утворює просування, яке відбувається шляхом виборів (президенти, депутати всіх рівнів, лідери політичних партій); таку групу можна назвати політичною елітою у вузькому сенсі; 2) група, що формується шляхом призначення (міністри, інші чиновники, які очолюють управлінські структури державної влади)³⁵.

Отже, виходячи з цього, варто зазначити, що сьогодні досить складно розмежувати політичний та адміністративний аспекти державного управління, оскільки їх взаємопроникнення досить глибоке.

Вітчизняний учений-політолог М.Головатий упевнений, що сьогодні час вимагає нової еліти, найперше - правлячої, і саме такої, яку підтримують широкі верстви українства. М.Головатий умовно поділяє політичну еліту України на "стару" і "нову". При цьому домінуючою за кількістю, силою, обсягом повноважень є "стара" еліта, до якої входять колишні партійні лідери, державні службовці, комсомольські працівники й активісти. "Нова" українська еліта формувалася, особливо з часу проголошення незалежності України, як носій переважно національно-культурних ідей, цінностей". "Якщо така еліта з будь-яких причин не формується, старій нічого не лишається, як ще жорсткіше експлуатувати співвітчизників, шукаючи при цьому винуватців кризового стану. Сьогодні маємо саме таку ситуацію в Україні"³⁶. Звідси він робить висновок, що час вимагає людей прагматичних, енергійних, новаторів, комбінаторів і досить-таки молодих за віком, які хоча б частково були позбавлені комплексу меншовартості та ностальгії за комуністично-плановим минулим. Щоправда, одночасно констатується, що такий потужний прошарок в Україні з'явиться ще не скоро.

Новаторською для вітчизняної політичної думки і надзвичайно цікавою для мислячого широкого загалу стала робота С.Микитенко "Енігма лідера". У цій книзі репрезентуються не тільки витоки та майстерність політичного лідерства, порівнюються західні й східні традиції управління, а й перекидається місток від античних часів до сучасності, надаються поради адаптації до змін у третьому тисячолітті. І не дивно, що окремі уривки пізніше безцеремонно з'являлися у наших графоманів-політиків як своя творчість. Адже, як зазначає автор: "Лідерство - це те, що ціка-

³⁵ Крюков О. Основні підходи до визначення концепції еліти в суспільно-політичній думці ХХ ст. / О. Крюков // Актуал. пробл. держ. упр. - 2004. - Вип. 4 (18).

³⁶ Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти / М. Головатий // Нова політика. - 1999. - № 2. - С. 45-49.

вить і вабить майже кожного. Одних - тому, що самі хочуть досягти влади, інших - щоб зберегти за собою свободу й нікому не підкорятися"³⁷.

1.4. Історія становлення політико-владної еліти України

Українські вчені значну увагу приділяють дослідженню процесу формування правлячої політико-управлінської еліти сучасної України та виділенню його етапів. Відповідно до етапів українського державотворення виокремлюються суспільні групи, що можна віднести до еліти.

Вагоме значення для становлення політико-владної еліти України мають попередні історичні періоди.

• Особливості формування політичної еліти Київської Русі і Галицько-Волинської держави IX-XIII ст. (I період)

Перший період (виокремлення елітарних груп населення) - це період зародження і становлення української державності, який бере початок з антських часів (IV ст. - виникають міцні племінні союзи, які можна вважати зачатками державності) і тягнеться до часів Київської Русі. У ті часи елітою можна вважати вождів, воїнів та жерців.

Саме в ці часи з'являється управління суспільними формаціями і відбувається виокремлення елітарних груп населення. Спочатку це були народні збори (зібрання всіх членів племені), потім поступово виокремлюється рада старійшин, очолювана вождем. У разі союзу племен народні збори ставали зібраннями представників племен, а рада старійшин - радою племінних вождів. На період війни один із племінних вождів ставав військовим начальником і після встановлення миру міг залишатися єдиним вождем племінного союзу, який з часом ставав основою державної формації.

Якщо розглядати період, який належить до часів Київської Русі IX ст., то в цей час як владна еліта виступають князі, бояри та воїни.

Київська Русь була типовою феодалною монархією, у якій регіонами (волостями) управляли удільні князі - васали Великого князя, який був главою адміністрації і військовим начальником. Проте влада Великого князя загалом перебувала під контролем народних зборів м. Києва, специфічного військово-демократичного інституту - віче. Волості, якими керували удільні князі, також мали свої віча. Це не сприяло процесу елітотворення, сповільнювало його, стримувало появу яскравих особистостей, формування ініціативної меншості. Н.Полонська-Василенко зазначала, що "верхівку вільних людей складала члени княжої дружини - так звані "княжі мужі", еліта, що виступала як дорадники, співучасники всієї діяльності

³⁷ Микитенко С. Енігма лідера / Світлана Микитенко. - К. : Молодь, 2001. - С. 3.

князя"³⁸. З них обирали князя, воєвод, урядовців. У XI ст. "княжі мужі" об'єдналися із земською верхівкою боярства і поступово навколо князя утворилися династії бояр.

У еліті доби Київської Русі не спостерігалось патріотизму до своєї землі. Це було пов'язано з впровадженням Ярославом Мудрим принципу престолоуспадкування, що полягав у передачі княжого престолу в Києві та інших містах у спадок не синові, а старшому в роду. Тому в князів не виникало бажання розширювати свої володіння - збирати землі, налагоджувати зв'язки із сусідами, запроваджувати "корисні" реформи тощо. Для них важливішим було посісти більш привабливий престол. З цієї точки зору можна провести паралель між княжою верхівкою Руської держави і радянською номенклатурою, яка завжди прагнула посісти "адміністративне крісло" в престижнішому місті.

З часом шляхетні роди розростаються, що призводить до захоплення територій і збільшення внутрішніх протистоянь. Специфічний характер мали і війни між князями, княжі міжусобиці. Замість завоювання нових територій, княжа еліта шукала шляхів, способів і, звичайно, союзників для захоплення престолу. Усе це призвело до доби роздробленості.

Після монголо-татарської навали та погрому роздроблених князівств Київської Русі давньоруський устрій зберігся тільки в Галичині (князь Данило отримав право на володіння Галичиною у Золотій Орді).

Галицькі бояри були дуже заможними і мали міцну економічну основу у вигляді соляних джерел і торгівлі сіллю, яка в ті часи дуже цінувалася. Галицькі бояри аж занадто часто ставили свої станові інтереси вище загальних і вся історія існування Галицько-Волинського князівства пронизана боротьбою князів з боярською олігархією.

• Еліта Литовсько-Руської, Галицько-Волинської держави XIV-XVII ст. (II період)

З припиненням династії галицьких князів на руські землі, що опинилися на той час "безгоспними", сусідні монархи почали боротьбу за приєднання цих земель до своїх володінь. Під тиском нових "господарів" руських земель поступово утискалися права православного населення. Місцева еліта з метою збереження своїх привілеїв зраджує свій народ і національні інтереси та приймає католицьку віру (зміна релігії означала зміну національності).

Зміна галицькою елітою своєї віри і перехід до польської національності було великою втратою для українського населення.

У своїх працях Н.Яковенко, український історик, досить докладно описує генезис дружинників і бояр та переродження їх у шляхту-русинів (українців) польської нації.

³⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Наталя Полонська-Василенко. - К., 1992. - Т. I. - С. 220.

Полонізаційні процеси руських бояр, рицарів відбувалися через прагнення поширити на Русі права і вольності, які вже на той час здобула польська шляхта.

Упродовж XV ст. руське боярство поступово зникає з політичної арени. Одні помирають фізично, інші вступають у родинні зв'язки з новим колом рівних - заможним місцевим панством неруського походження.

Але не всі зреклися своєї віри та зрадили національній належності. Були роди з невеликими статками, яким пощастило утвердитися у своїх майнових правах та увійти до шляхетського кола. Саме ці роди, як правило, зберігали спосіб життя, звичаї і віру предків. Родини Чайковських, Гошовських, Вітвицьких, Яворських, Кульчицьких, Винницьких та багато інших залишалися вірними українським традиціям та зберігали національну ідентичність руського народу.

Польські магнати та заможна спольщена шляхта монополізували владу і не допускали православну шляхту до виборних посад у шляхетських самоврядних органах, що давало б доступ до важелів впливу і забезпечувало лідерство у місцевому житті. Але незважаючи на незначну суспільну вагу, саме ця православна шляхта стала осередком збереження національної ідентичності на рівні, вищому за етнографічний.

Зрада провідною верствою українського народу була вкрай негативним фактором для нації. Але, крім негативних наслідків, цей факт мав і певний позитив, зокрема в цей час формується етнічна і конфесійна ідентичність українства, його нова еліта. Католицтво, а разом з ним і латинська мова, відкрили для молодих представників західноукраїнської аристократії двері університетів Західної Європи. Це дало поштовх до розвитку молодій освіченій самодостатній еліті.

На відміну від ситуації, яка складалася на руських землях, захоплених польською державою, становище українців на землях, що потрапили під владу Литви, було значно кращим. Населення колишніх земель Київської Русі почувало себе в рівному становищі з титульною нацією.

У Великому князівстві Литовсько-Руському осередком української еліти була насамперед Волинь. Саме на Волині осіли відомі магнатські роди Острозьких, Заславських, Четвертинських, Корецьких та ін.

Українська аристократія обіймала значні посади при князівському дворі, а в основу Литовського статуту, що регулював багато сфер повсякденного життя громадян держави, лягла "Руська Правда" - збірник законів феодального права, укладений Ярославом Мудрим і доповнений його сином.

Характеризуючи суспільно-політичне становище Литовсько-Руського князівства, слід розглянути політично-соціальну піраміду, що складалася і проіснувала в Литовсько-Руському суспільстві до середини XV ст. Ця піраміда мала такий вигляд: на вершині були великі князі - нащадки колишніх удільних династій - Рюриковичів і Гедиміновичів, нижче - пани (барони), ще нижче - бояри-опричники (поземельні васали князів).

Із середини XV ст. в Україні утверджується інша структура панівної еліти: князі-пани (магнати) - "зем'яни-шляхта" - "шляхта-голога" - "панцирні бояри". Ця структура була панівною до середини XVII ст. і поширювалася на Волині та в Центральній Україні. Князі займали особливе становище вищої привілейованої касты, до якої не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі посади, бо князем треба було народитися³⁹.

• *Еліта Козацької держави XVII-XVIII ст. (III період)*

Третій період також був досить великим - півтора століття з 1648 р. до кінця XVIII ст. Особливість цього періоду зумовлена тим, що еліта вийшла фактично з козацтва, з молоді української демократії часів Хмельниччини. На цьому етапі польська еліта на певний час полишила Україну і вакуум, що виник, заповнила молода українська демократія.

Богдан Хмельницький був одним із найвизначніших військових і політичних діячів України. Формування нової адміністрації за Б.Хмельницького привело до появи цілої системи, у якій кожна ланка виконувала різні управлінські функції.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти - універсали. Система органів публічної влади мала три рівні - генеральний, полковий і сотенний. Реальна вища влада в державі належала уряду - Генеральній Канцелярії, до якої входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний - із сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, у малих, але привілейованих - отаманами, у селах - старостами.

Велику роль у формуванні національної політичної еліти зіграв гетьман І.Мазепа, який для реалізації своїх стратегічних планів спробував сформувати віддану йому козацьку старшину. В.Антонович писав, що І.Мазепа поставив собі за мету утворити в Україні "численну заможну аристократію"⁴⁰.

Частина козацтва дістала назву "бунчукових товаришів". Крім них, були ще "значні полкові товариші", яких приймали під "полковий стяг" (знак); вони дістали назву "значкового товариства" й перейшли під юрисдикцію

³⁹ Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. - Львів, 1996. - С. 39-49.

⁴⁰ Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Володимир Антонович. - К., 1991. - С. 155.

полковників. Проміжним між ними було "військове товариство", члени якого були підпорядковані військовій канцелярії⁴¹. Усі вони виконували різні доручення, а за службу одержували землі з обов'язковою працею на них селян.

Привілеєм "значкового товариства" була участь у реалізації влади в процесі старшинських з'їздів, рад; вони мали право володіти землями, їх забезпечували різними посадами. В їхніх руках опинилися значні земельні маєтки, почасти через затвердження гетьманами давніх володінь, почасти через надання маєтків за різні послуги. Крім того, старшина скуповувала і захоплювала в козаків та посполитих їхні землі. Унаслідок того формується нова українська еліта, насамперед землевласницька, серед якої вирізнялися своїми багатствами Кочубеї, Апостоли, Скоропадські. Дещо пізніше, у 30-х рр. XVIII ст., уже 52% землі в Гетьманщині було в руках великих власників. Нова аристократія, як писав І. Крип'якевич, набула вирішального впливу на владу - старшинська влада була її органом, а вся адміністрація і суддівство підлягали також їй. Нова шляхта охоче посилювалася на традиції давньої шляхти і спиралася на давнє право, наприклад, Литовський Статут⁴².

• Провідні суспільні верстви на Українських землях у складі Російської імперії XVIII-XIX ст. (IV період)

Четвертий період формування української еліти, у тому числі й політичної, починається з другої половини XVIII ст. і закінчується крахом Гетьманщини (1918 р.) і УНР (1919 р.).

Поступове знищення автономії України і перетворення українських земель у провінцію Російської імперії супроводжувалося перетворенням української старшини в "шляхетне російське дворянство".

У 1785 р. Катерина II поширила права російського дворянства на Україну, що було наслідком повного включення України до складу імперії. Однак кожен, хто претендував на дворянство, мусив доводити своє походження або від справжньої шляхти польських часів, або від вихідців-дворян з інших країн, або необхідно було довести, що ще в Польщі за цією людиною визнавали шляхетство.

У пошуках шляхетського коріння та доказів елітарного походження з'являється цілий рух, що спирається на історичні традиції та історично-правові докази. Як наслідок, виникає особливий інтерес до історії козацької України. Д. Міллер, історик українського дворянства, писав: "з-посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, які є добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Усе це люди, які виховали свій патріо-

⁴¹ Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. - Львів, 1990. - 280 с.

⁴² Там само.

тизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля слави Батьківщини"⁴³. Можна сміливо стверджувати, що всі ці постаті, названі Д.Міллером, були "безсумнівними дворянами" і відстоювали ущемлені "Герольдією" (відомством, що займалося справами дворянських та титулованих родів) історичні права козацьких старшин і військових канцеляристів, при цьому вони не переслідували власної вигоди, а робили це лише з моральних і патріотичних переконань. Зрештою, дворяни зуміли захистити свої привілеї і подолати протистояння імперської "Герольдії".

Цим, власне, обмежується протистояння представників українського дворянства політиці російського уряду. Утілення своїх не амбітних прагнень вони пов'язували насамперед із лояльним ставленням до імперії. Ще одним позитивним моментом було те, що українські дворяни намагалися відновити козацьку армію, але навіть цей "благородний" жест був пов'язаний із захистом Російської імперії.

Поряд із досить лояльно налаштованими дворянами постає опозиційний автономістський рух. Його учасники не бажали відмовлятися від широкої політичної автономії України. Вони негативно ставилися до суспільно-політичних змін, що здійснювала в Україні Російська імперія, і сподівалися на відновлення повноцінної автономії, за якої українська політична еліта могла б самостійно вирішувати всі внутрішньополітичні питання без участі російських урядовців та імперських установ.

Але, незважаючи на протистояння, у 1802 р. було остаточно ліквідовано навіть "паперову" автономну самоврядність українських земель та реорганізовано їх у Київську, Чернігівську, Полтавську та Слобідсько-Українську губернії, які були приведені в повну відповідність із російськими губерніями в усіх галузях життя.

Губерніями управляли губернатори, які представляли державну владу Російської імперії. В його підпорядкуванні були справники, які керували повітами, що входили до складу губернії. Повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами. Такий адміністративно-управлінський апарат мав забезпечити владу царизму на місцях. Основною характеристикою цього апарату було казнокрадство і хабарництво, що процвітали в усіх ланках губернської адміністрації.

З приходом російського царизму відбувається тотальне знищення української ідентичності, української культури та мови, спотворюється історія, закриваються українські школи. Усе це досить негативно впливає на елітотворчі процеси. Відбувається масове закриття українських навчальних закладів, у яких заняття проводилися переважно українською мовою.

⁴³ *Дорошенко Д.* Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. - К., 1991. - Т. 2. - С. 271.

Методична асиміляція українських земель Російською імперією продовжувалася і набидала шаленого темпу. Русифікація переслідувала український народ і поступово поглинула його, знищуючи усе українське.

Переважаюча більшість українського панства мала статус російських дворян, імперська влада визнала близько 25 тис. шляхетських родин колишньої Гетьманщини. Зрадивши національний інтерес і отримавши підтвердження прав на володіння маєтками і кріпаками, вони пішли прислужувати царським властям у губерніях і повітах, більшість з них навіть у родині спілкувалась російською мовою. "Заради користі, заради чинів вони відреклися від рідних братів", - так охарактеризувала їх народна думка того часу.

Криза феодальної системи в Росії, що закінчилася поразкою у Кримській війні, була водночас і кризою російського дворянства, яке переважно вірно служило й захищало Російську імперію. Значна частина української політичної еліти зрусинилася у XIX ст. і, за незначним винятком, перестала (або не змогла) служити національним інтересам, а тому поволі займала конформістські позиції й потроху вироджувалась⁴⁴.

Наприкінці XIX ст. - початку XX ст. українські землі перебували у складі двох імперій: Росії та Австро-Угорщини. Політичний устрій обох імперій був надто архаїчним, але з деякими відмінностями. Самовладдя російського царя було необмеженим, жодна сила чи представницький орган не були здатні хоч якось стримати чи обмежити свавілля правлячої верхівки, про права та свободи громадян не могло бути й мови. Усі верстви населення Росії були пригноблені.

Такий режим призвів до зародження повстанських настроїв та проявів непокорі. Наприкінці XIX ст. політичні страйки і демонстрації прокотилися по території України. Цей період став початком відродження політичної і національної еліти України. Особливо помітним стало в цей час революційне піднесення студентів. На арені суспільного життя починають з'являтися політичні лідери, навколо яких організуються партії.

Проблемою стало те, що більшість цих партій виявилися неспроможними здобути підтримку мас, а головне - знайти порозуміння між собою. Цими обставинами дуже вміло скористалися загальноросійські партії, вони розгорнули свою діяльність головним чином у містах і промислових центрах України. Ці проросійські партії почали відстоювати ідеї повалення царизму, установлення соціальної рівності й всевітнього братерства народів.

Отже, ситуація, що склалася в Україні на початку XX ст. (капіталістичне, феодально-поміщицьке та національне гноблення українського народу, постійні репресивно-каральні заходи царизму), призвела до розгортання боротьби за повалення царського самодержавства, за демократичні

⁴⁴ Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. - Львів, 1996. - С. 39-52.

перетворення в країні. У поміщицько-деспотичній імперії назривав революційний вибух. У цей період відбувається бурхливе зростання кількості інтелігенції, яка стала активним рушієм і носієм національної політичної свідомості, надавши українському питанню значення політичної проблеми.

• **Формування та розвиток політичної еліти за радянських часів (V період)**

П'ятий період починається з 1917 р. від зародження майбутньої радянської еліти і закінчується в Україні фактично в 1991 р. Деякі вчені, зокрема А.Пахарєв, поділяють його на три підетапи: 1917-1941 рр. закінчується винищенням української (як власне і всієї в СРСР) еліти в результаті сталінських репресій 30-х рр. та початку Другої світової війни; 1943-1953 рр. (тривав до початку так званої відлиги); 1955-1991 рр. (тривав до проголошення незалежності України).

Радянська еліта пережила складну еволюцію: кожне покоління цієї еліти і схоже на попереднє, і разом з тим значно відрізняється від нього. Тому еволюцію радянської еліти можна уявити як зміну поколінь еліти, кожне з яких володіє специфічними характеристиками, саме так до радянської еліти підходять російські науковці.

М.Пірен виділяє чотири характерних покоління цієї еліти, а саме:

• **"ленінська гвардія"**, яка здійснила революцію, мріяла про світову революцію, розглядала російську революцію як базу революції світової. У середині "ленінської гвардії" точилася велика боротьба за владу після смерті вождя;

• **"сталіністи"** - жорстокі виконавці волі Й.Сталіна - беруть свій курс на перемогу соціалізму в одній окремо взятій країні; здійснюють геноцид проти власного народу (голодомор в Україні 1932-1933 рр., ГУЛАГи, Соловки, психушки);

• **"еліта бюрократії та партійних функціонерів"** (лідери Н.Хрущов, Л.Брежнєв) максимально розширила усі права і "вольності". Це був період інституалізації і рутинізації номенклатурної еліти, час відносно стабільних елітних кар'єр. Наприкінці 70-х - першої половини 80-х рр. XX ст. при владі перебувала еліта застою, геронтократична еліта;

• **"еліта перебудови"** - це неоднорідна за складом на чолі з М.Горбачовим еліта, яка прагнула побудувати соціалізм із "людським обличчям", проводила курс на демократизацію та гласність. Правління цієї еліти називають як "обмін влади на власність".

У політичній історії України XX ст. правляча еліта неодноразово піддавалася істотним трансформаціям. Першою відбулася "революційно-політична трансформація", коли після жовтневої революції 1917 р. до влади прийшла партія професійних революціонерів. Більшовики монополізували владу і встановили диктатуру пролетаріату. Після смерті В.Ле-

ніна в правлячій еліті розгорілася боротьба за володіння лєнінською спадщиною, переможцем якої став Й.Сталін.

Ще за часів Лєніна зародився особливий правлячий клас - **номенклатура**. Проте, як зазначив Н.Баранов: "Сталін довів до досконалості процес відтворення радянської еліти. Номенклатура була побудована за строго ієрархічним принципом з високим рівнем інтеграції на основі загальної ідеології, з низьким рівнем конкуренції і з невеликим ступенем конфліктності між внутрішньоелітними угрупованнями"⁴⁵.

У середині 1980-х рр. у правлячій еліті посилювалися процеси структурної дезінтеграції, які призвели до внутрішньоелітного ціннісного і кадрового конфлікту, пов'язаного із зміною політичного курсу. До кінця 1980-х рр. починається процес стрімкого формування контреліти, до складу якої увійшли керівники і активісти різних демократичних рухів, представники творчої і наукової інтелігенції. У цей же час відбувається зміна механізму рекрутування еліти. Замість номенклатурного принципу затверджується демократичний принцип виборності⁴⁶.

Радянська еліта була ідеологічно об'єднаною з високим ступенем інтеграції на основі загальної єдиної ідеології. Характерними ознаками радянської еліти були: строга ієрархічність, низький рівень конкурентності та невисокий ступінь конфліктності між внутрішньоелітними групами. Це була закрита еліта.

До кінця 80-х рр. радянська еліта займала монополю панівне становище, що базувалося на придушенні й знищенні будь-яких спроб формування контреліти і на специфічних механізмах її легітимності, таких як ідеологія, що обґрунтовувала і закріплювала право на владу й ухвалення рішень за елітою; патерналізм (система соціального заступництва вищих верств нижчим), що забезпечував еліті підтримку і лояльність з боку нижчих верств суспільства; демонстрація технічної ефективності (у масовій свідомості пов'язували технічну модернізацію з діяльністю еліти).

• Становлення та розвиток сучасної політичної еліти України (VI період)

Наступний, шостий період починається з проголошенням незалежності України в 1991 р. і триває донині. Цей період, як і попередній, можна поділити на підперіоди: 1991-2004 рр. (закінчується помаранчевою революцією); починається з 2004 р. до виборів Президента України 2010 р.; після виборів Президента України 2010 р.

Сьогодні досить цікавим і актуальним є питання зародження сучасної політичної еліти України.

⁴⁵ Баранов Н. А. Правящая элита современной России / Н. А. Баранов // Без темы : науч. обществ.-полит. журн. - 2006. - № 2. - С. 142-150.

⁴⁶ Там само.

Аналізуючи процес формування сучасної української політичної еліти, М. Михальченко вказує на три шляхи її становлення:

- унаслідок добору та розстановки кадрів КПРС, яка правила до 1991 р. (незалежно від того змінили вони свої позиції чи ні);

- унаслідок активного чи пасивного опору тоталітарно-колоніальному управлінню;

- як результат входження в політику нових груп та окремих громадських діячів, безпосередньо не пов'язаних ні з комуністичним режимом, ні з рухом опору йому⁴⁷.

Для дослідження організації влади на пострадянському просторі необхідно розглянути склад громадського руху, який боровся з радянським (комуністичним) режимом, можна з'ясувати первинний склад політико-управлінської еліти незалежної України. У цьому демократичному "потці" домінували представники таких соціально-політичних груп:

1. Інтелігенти, які гостро відчували репресивний характер старого режиму.

2. Прихильники демократичних цінностей і національного відродження.

3. Люди, які постраждали від колишнього режиму (репресовані, дисиденти, політв'язні тощо).

4. Деякі інтелектуали з партійної еліти.

5. Демократично, реформаторськи, ринково орієнтовані представники господарської еліти.

6. Прагматики в усіх ланках владних і управлінських структур, яким все одно яка влада, аби вони були при ній, тобто це "демократи за обставинами".

7. Аутсайтери - кар'єристи із різних соціальних груп, які прагнули використувати демократичні рухи як соціальний "ліфт".

Але не всі представники перерахованих категорій змогли увійти до нової еліти. Вихідці з перших трьох груп виявилися в цілому занадто непрактичними для того, щоб правити (злетіти на вершину влади у переломний час виявилося значно легше, ніж утримати владу). Інші ж склали основу політичної еліти України. І тут можна підкреслити те, що нові політики так чи інакше, безпосередньо або опосередковано, соціально або професійно були пов'язані із старою верхівкою, утягнуті в орбіту її впливу. І більше того, висока питома вага в новій еліті "реформаторів" і "прагматиків" дає змогу говорити про те, що відбулася інкорпорація саме нової еліти з колишньої номенклатури. Реальної структуризації влади не відбулося, з'явилися ознаки зародження нових олігархічних груп та їхнього злиття із стари-

⁴⁷ Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. - К. : Логос, 1999. - С. 198-210.

ми кланами. У результаті склалася "тримуча суміш", симбіоз двох моралей: старої, компартійної, з її принципом схиляння перед вищими і зневагою до нижчих, та авантюрної моралі "нової буржуазії" з її зневагою до закону. У цій ситуації привілеї правлячої бюрократії багаторазово зростали, а обов'язки перед державою і суспільством фактично були втрачені.

Зміна правлячої еліти України, що відбулася в результаті так званої помаранчевої революції, і пов'язана з цим переорієнтація внутрішнього й зовнішньополітичного курсу країни не дали бажаного довгоочікуваного народом результату. Варто згадати, що 39% тих, хто входив до політичної еліти Л.Кучми, залишилися при владі після помаранчевої революції.

Дослідники поставили під питання сутність та наслідки того, що відбувалося в Києві на майдані Незалежності, а також в інших містах, а точніше: чи мала місце "революція" - тобто заміна політичної еліти новими представниками правлячого класу, або ж це був *coup d'etat* - тобто передання політичної влади від однієї групи еліти іншій⁴⁸. На думку Ю.Мацієвського, ці дії краще визнати ознаками політичного протесту, ніж політичної революції.

У цей період політична еліта характеризується низьким рівнем професіоналізму, відсутністю стратегічного бачення, відсутністю консенсусної взаємодії, неефективністю прийнятих політичних рішень тощо.

Ми можемо спостерігати глибоку кризу легітимності політичної влади в Україні та нездатність політичних еліт до компромісів і домовленостей у процесі політичної боротьби. Результатом цього є криза суспільної довіри.

Окрім сучасні науковці вважають, що сучасна владна еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів.

1) **політична еліта**, яка є носієм владних функцій і виступає частиною правлячої. Її вплив на державні процеси та влада залежить від розподілу політичних сил усередині самої політичної системи та співвідношення політичних сил у державі, формою політичного устрою, наявністю і гостротою політичних конфліктів;

2) **бюрократична еліта**, яка охоплює представників управлінського апарату. Ця група людей має владні повноваження і може впливати на виконання важливих державних функцій;

3) **ідеологічна складова**, або комунікативна еліта. До цієї групи належать представники політизованої верхівки науковців, культури, духовенства, ЗМІ тощо.

До владної еліти входять різні верстви суспільства. Це групи, які посідають центральні позиції в політичній системі, стоять біля керма державного управління, багато в чому визначають характер, напрями і форми політичного розвитку суспільства.

⁴⁸ Костюченко Т. С. Трансформації та деформації політичного простору в сучасній Україні / Т. С. Костюченко, М. І. Винницький // Вісн. Львів. ун-ту. Серія соціол. - 2010. - Вип. 4. - С. 146-154.

Отже, процес формування політичної еліти України характеризується низкою особливостей, зумовлених специфікою розвитку державності й політичних процесів в Україні.

Нині відбувається процес поступового оновлення (еволюції) еліти і шляхів її рекрутування. Процес формування правлячої політичної еліти не завершений, вона проходить черговий етап власної трансформації в самодостатню правлячу політичну еліту незалежної держави.

Не можна сказати, що еліти у нас зовсім немає. Вона є, але її якісні характеристики не відповідають високим потребам державотворення.

Для нашої сучасної держави все гостріше постає проблема становлення абсолютно нової, якісної, кваліфікованої політичної еліти, якій могло б довіряти населення. Таку еліту необхідно в українському суспільстві створювати, докладаючи значних зусиль для того, щоб проводити своєрідну "селекцію" нових політиків, що мають державне мислення і здатні узяти відповідальність за розбудову демократичної держави та за добробут її населення на себе. Парламент має визначитися із виборчим законодавством і, нарешті, створити таку систему, яка забезпечить прозорість виборів та легітимність політико-владної еліти.

1.5. Феномен лідерства. Теорії та концепції політичного лідерства

• *Поняття лідерства та його функції*

Слово "лідер" у перекладі з англійського ("leader") означає "ведучий", "керівний".

Феномен лідерства є на будь-якому рівні соціальної організації суспільства. Лідерство існує скрізь, де є колективна діяльність і організація. Будь-яка спільна діяльність потребує впорядкування поведінки індивідів у виробленні загальних цілей та визначенні шляхів і способів їх досягнення.

У сучасній науці лідерство характеризується неоднозначно. Можна виділити такі основні підходи до його трактування:

1. Лідерство - різновид влади, специфікою якої є спрямованість згори донизу, а також те, що її носієм виступає не більшість, а одна людина або група осіб.

2. Лідерство - управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з ухваленням рішень, це посада керівника. Така інтерпретація лідерства впливає із структурно-функціонального підходу, що передбачає розгляд суспільства як складної, ієрархічно організованої системи соціальних позицій і ролей. Заняття в цій системі позицій, пов'язаних з виконанням управлінських функцій (ролей), і надає людині статус лідера.

3. Лідерство - вплив на інших людей.

Політичне лідерство - процес взаємодії між людьми, у якому наділені реальною владою авторитетні люди справляють легітимний вплив на суспільство (або його частину), яке наділяє їх частиною своїх політико-владних повноважень і прав.

Роль лідера в суспільстві зумовлена функціями, які він покликаний виконувати. Серед найважливіших функцій Н.Макіавеллі, автор теорії лідерства, виділив такі: забезпечення громадського порядку і стабільності в суспільстві; інтеграцію різнорідних інтересів і груп; мобілізацію населення на рішення загальнозначущих цілей.

Функції лідера - головні напрями його діяльності. Зазвичай виділяють три загальні функції: діагностичну (аналітичну), розробки програми діяльності, мобілізаційну (полягає у можливості лідера забезпечити підтримку свого курсу широкими верствами населення).

Крім вищеназваних, до функцій лідера відносять ще сім, які характеризують той чи інший аспект його діяльності.

Комунікативна функція спрямована на зміцнення каналів політичного зв'язку з метою запобігання відчуження громадян від влади.

Інноваційна функція характеризується можливістю лідера генерувати нові ідеї і добиватися їх втілення в життя.

Інтегративна полягає в узгодженні й об'єднанні різних груп інтересів на основі загальної системи цінностей.

Орієнтаційна функція пов'язана з досягненням цілісності й гармонії соціальних інтересів, що здійснюється через вироблення політичного курсу, який враховує потреби різних груп населення.

Інструментальна характеризує здатність лідера забезпечити механізм здійснення свого курсу за допомогою прийняття політичних рішень і забезпечення їх ресурсами.

Функція соціального арбітражу і патронажу пов'язана із захистом прав і свобод громадян, забезпеченням законності й порядку.

Функція легітимації політичного режиму характерна для тоталітарних і авторитарних політичних систем, у яких обґрунтування правомірності політичного режиму безпосередньо пов'язане з особистістю лідера.

• **Історія зародження та розвитку теорії лідерства**

Інтерес до лідерства і спроби осмислити цей складний і важливий соціальний феномен виникли ще у глибокій давнині. Так, уже античні історики Геродот, Плутарх та інші приділяли політичним лідерам головну увагу, бачивши в героях, монархах і полководцях творців історії.

Платон зображав лідера як людину з природженою схильністю до знання, любов'ю до істини, рішучим неприйняттям брехні, відмінну від

решти. Його відрізняють скромність, благородність, справедливість, душевна досконалість. Таким, на думку Платона, є природжений філософ.

Значний вклад у дослідження політичного лідерства вніс **Н.Макіавеллі**. В його трактуванні політичний лідер - це государ, що об'єднує і представляє все суспільство та використовує будь-які засоби для підтримки громадського порядку і збереження свого панування.

Н.Макіавеллі зробив висновок, що в основі поведінки людей лежать два мотиви - страх і любов. Ці мотиви і має насамперед використовувати правитель.

Під час здійснення влади краще поєднувати обидва мотиви, однак у реальному житті це майже недосяжно і для особистої вигоди правителя краще тримати підданих у страху. Водночас треба діяти так, щоб страх не переріс у ненависть, інакше лідера можуть повалити обурені піддані. Для того щоб це не відбулося, лідер не повинен зазіхати на майнові та особисті права громадян.

Крім цих двох мотивів, поведінкою людей також править честолюбство. Воно притаманне кожній людині. Лідерів необхідно знати, хто саме більше честолюбний, а отже, небезпечніше для нього як правителя. Заможними людьми рухає страх втратити те, що вони накопичили, а бідні жадають придбання того, що є у багатих. Обидва мотиви до влади, за якими нерідко ховається звичайна пристрасть до руйнування, однаково хибні. І багаті, які мають у своєму розпорядженні важелі влади, і бідні, які прагнуть завоювати цю владу, у принципі ведуть себе однаково.

Н.Макіавеллі виводив характер лідера з взаємодії "правитель - піддані". Мудрий лідер поєднує в собі якості лева (силу і чесність) та якості лисиці (містифікацію і майстерне удавання). Таким чином, він володіє як природженими, так і набутими якостями.

У цілому теорія лідерства Н.Макіавеллі містить чотири основних положення:

- влада лідера корениться в підтримці його прихильників;
- підлегли повинні знати, чого вони можуть чекати від свого лідера, розуміти, чого він чекає від них;
- лідер повинен володіти волею до виживання;
- правитель - завжди зразок мудрості й справедливості для своїх прихильників.

Німецький філософ Фрідріх Ніцше розвивав теорію лідера-надлюдини. Згідно з його концепцією лідер - це вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені мораль, культуру, політичні цінності тощо. Своїх сучасників Ф.Ніцше вважав утраченим поколінням, його герої - це герої майбутнього.

Ф.Ніцше вважає, що для того, щоб стати володарем, керівником необхідно побороти в собі все, що сприяє спокою та ліношам, людина повинна позбутися повсякденності, бути вищою за неї.

Концепція Ф.Ніцше - це своєрідна концепція самовиховання, знищення в собі раба.

Проблема політичного лідерства має давню історію. Так, ще в епоху античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певний історичний період вимагав свого лідера, вождя і в кожний період з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання необхідного лідера.

Теорії "героїв" і "теорії рис". Представники "героїчної" теорії (Т.Карлайл, Е.Е.Дженнінгс, Дж.Дауд та ін.) розглядали лідерів як героїв, що творять історію, та намагалися виділити якості, що "передаються спадково" і "сприяють заманюванню (зацікавленню) мас".

Т.Карлайл у героях бачив творців історії, оскільки вони - представники і носії ідеї "божественного", тоді як маса "убога в усіх відношеннях" і надана сама собі повинна пасивно підкорятися вождям. Жодної рівності згідно з Т.Карлайлом не існує. Рух історії вперед цілком залежить від окремих осіб, обдарованих незвичайним талантом і надісланих у світ провидінням. Між масою і героєм існує зв'язок у вигляді культу, поклоніння. Спочатку люди обожнювали героя, потім бачили в ньому пророка, у подальші епохи - поета, пастиря, письменника і, нарешті, політичного вождя. Епоха Карлайла, на його думку, - це епоха занепаду, оскільки в ній немає героя і тому немає атмосфери, яка б заряджала творчою духовною енергією.

Під прапором культу героїв Т.Карлайл виправдовував пригноблення і поневолення народних мас і прагнув теоретично захистити експлуататорське суспільство від революції. Вихваляючи "героїв", Т.Карлайл прагнув виділити в їхніх вчинках елементи терору, деспотизму, жорстокості.

Представники **теорії рис** пояснюють природу політичного лідерства видатними індивідуальними якостями людини, що приводять її до влади. До таких якостей належать: енергійність, компетентність, цілеспрямованість, гострота розуму, здатність брати на себе відповідальність, хоробрість, сила волі тощо. Перелік та ієрархія соціальних якостей лідера змінюються і різні представники течії визначають свій перелік залежно від історичних конкретних ситуацій і традицій тих або інших держав. Кількість рис лідера може нараховувати від десятка до двохсот.

За всієї своєї цікавості теорії "героїв" і "рис" малопродуктивні в науковому сенсі, оскільки дають можливість лише красиво описувати яскравий феномен, а не наближають до розуміння його суті.

Ситуаційна теорія (теорія середовища). Основне положення групи теорій, що об'єднуються в теорію середовища, свідчить: лідерство є функцією оточення, тобто визначення часу, місця й обставин, у тому числі культурних. Поведінку лідера, його позиції, придатні в одній ситуації, не можна використовувати в інших.

Цей підхід ігнорував індивідуальні відмінності людей, пояснюючи їх поведінку винятково вимогами середовища. Лідер, у контексті цієї теорії, перетворюється на об'єкт, на "порожнє місце, де щось відбувається", тобто позбавляється свого самостійного значення у функціонуванні політичної системи. Обмеженість ситуаційної теорії полягає в тому, що вона недостатньо відображає активність лідера, його здатність правильно і своєчасно оцінити і змінити ситуацію, знайти розв'язання гострих проблем. Ця теорія не враховує, що не тільки ситуація породжує лідера, а й сильна особистість спричиняє виникнення нової політичної ситуації.

Теорія послідовників і конститuentів пояснює феномен лідера через його оточення і послідовників. Політичне лідерство розглядається як особливі відносини між лідером і його конститuentами. Ці відносини можуть бути односторонніми, коли лідер впливає на своє оточення, і залежати від рівня концентрації влади у лідера та рівня його політичної ваги, а також особливих якостей; двосторонніми, коли відбувається вплив на лідера з боку його послідовників, а не тільки з боку лідера на останніх. Сутність цієї теорії полягає в тому, що лідера створює його оточення.

Психологічні концепції. Психологічне пояснення природи лідерства акцентує увагу на мотивації поведінки лідера.

Проявом крайнього психологізму в розумінні природи лідерства є концепція психоаналізу, створена З.Фрейдом. Політичне лідерство він трактував як сферу прояву пригніченого лібідо - несвідомого, сексуального потягу. Незадоволення сексуальних потреб формує психологічне напруження у індивіда. Нервові напруження компенсуються жаданням влади, володінням значних владних повноважень, які дають змогу індивідові позбавитися від комплексів, пов'язаних, наприклад, з фізичними недоліками, непривабливою зовнішністю тощо. У політичній діяльності пригнічене лібідо виявляється в прагненні до безмежної влади, у бажанні випробувати насолоду від приниження інших людей, жаданні руйнування.

Усе більшої ваги в політичній науці набувають концепції лідерства, автори яких прагнуть урахувати вплив усіх чинників. Тому в епоху постмодернізму, для якої характерні розв'язання проблем синтетичним підходом, - плюралізм думок, синтез суперечливих теорій тощо, з'являється **інтеграційна теорія лідерства**.

Сучасний американський політолог М.Херманн вважає, що розглядаючи прояви лідерства, необхідно взяти до уваги: 1) характер самого лідера; 2) властивості його конститuentів; 3) взаємозв'язок між лідером і його конститuentами; 4) контекст або конкретну ситуацію, у якій лідерство здійснюється.

Отже, лідерство - це феномен, що визначається межами особи самого лідера, ситуацією і експектацією послідовників в їх динамічному стані.

1.6. Політичне лідерство і влада. Системи класифікацій лідерів

• *Політичне лідерство як феномен влади*

Політичне лідерство в системі владних відносин посідає особливе місце. У лідерстві найяскравіше виявляється "видимість" влади, її наочність. Політичні лідери персоніфікують собою владу. Вони володіють таким величезним впливом, який несумірний з впливом інших суб'єктів політики.

Політичне лідерство є феномен влади. У лідерстві чітко виявляється здатність однієї особи, що перебуває на вершині владної піраміди, змінювати бажаним для себе чином соціальну поведінку інших людей, соціальних прошарків, суспільства (якщо йдеться про загальнонаціонального лідера).

Водночас лідерство - це влада особливого роду. У лідерстві владні відносини відрізняються максимальною асиметричністю, нерівністю, оскільки лідер акумулює у себе владу, здатну змусити робити те, що він наказує, усіх членів групи, організації або всіх громадян, націю.

Особливістю влади лідера є те, що ця влада має неформальний характер. Це не влада за посадою. Авторитет і вплив лідера складаються стихійно і підтримуються неофіційними засобами групового контролю. Формується соціально-психологічний процес лідерства, який відрізняється від керівництва, що є юридично регламентованим процесом.

Проте посада і лідерство в політиці тісно взаємопов'язані. Реальне лідерство у своїй основі неформальне, але, маючи авторитетно-владні повноваження, лідер зазвичай з часом обіймає і певну посаду. Посада може стабілізувати положення лідера, може значно підсилити або ослабити його. Реальне лідерство і формальне заняття посади можуть частково перекривати один одного, але не збігаються повністю. Деякі лідери не обіймають вищих посад, багато хто з тих, хто займає офіційні позиції на вершині посадової ієрархії, не є лідерами.

Лідерство як влада характеризується і тим, що воно здійснюється за широким колом питань. Політичні лідери здійснюють свою владу над економічною і соціальною сферою, над зовнішньою політикою і безпекою. Їхній вплив поширюється на культуру і мистецтво, тобто рішення, яке приймає лідер, може торкатися будь-якої суспільної проблеми.

Лідерство також передбачає не просто випадкове використання влади, а тривалий вплив, тому лідерство рельєфніше виявляється в умовах організованих груп: чим організованіша група, тим триваліший феномен лідерства. Лідерство в натовпі ситуаційне, має локальний і тимчасовий характер і лише організація пролонгує лідерство на досить тривалий термін.

Політичне лідерство, відзначав французький політолог Же.Блондель, є однією з найвищих і найбільш охоплюючих форм влади.

Розрізняють **такі види лідерства**, як ділове, емоційне, асоціальне.

Ділове лідерство - лідерство в діяльності.

Емоційне лідерство реалізовується в такій специфічній діяльності, як спілкування. Емоційний лідер - "душа компанії", людина, здатна виразити загальний психологічний настрій і ефективно ним управляти.

Асоціальне лідерство передбачає самореалізацію індивідуума лише в зіставленні себе із загальноприйнятими соціальними нормами й установками. При цьому для асоціального лідера важливі не його асоціальні погляди, а можливість завдяки цим поглядам реалізувати прагнення до лідерства.

• **Типологія політичного лідерства**

Для вивчення природи лідерства велике значення має типологія політичних лідерів. **Відповідно до різних підстав і критеріїв** виділяється безліч типів лідерства (за дуже різними ознаками). Різноманітність типів лідерів багато в чому пояснюється різними видами їх діяльності й широким обсягом вирішуваних завдань.

Формальне лідерство. Формальний лідер - керівник, призначений згори і керуючий людьми згідно з положеннями, що діють, та інструкціями.

Неформальне лідерство - лідерство, що склалося природним чином у процесі особистих стосунків людей.

Відповідно до методів управління, які використовує лідер, виділяють авторитарне, демократичне та ліберальне лідерство.

Авторитарне лідерство характеризується одноосібною спрямовуючою дією, заснованою на застосуванні сил. Авторитарний лідер орієнтується на недемократичні методи управління, не допускає критики. Передбачає встановлення жорсткої дисципліни, чіткий розподіл обов'язків, лідер не вступає в дискусії, не прислухається до думки групи, нав'язує свою думку. Рішення приймаються лідером одноосібно, директивно. Члени групи мають ті права, які вважає за можливе надати лідер групи. Причому в такій групі права і обов'язки можуть постійно мінятися, не маючи стабільного характеру. Лідер не делегує своїх повноважень, зосереджуючи всі важелі управління у своїх руках. Члени групи користуються гарантованим захистом і підтримкою, проте не здатні скористатися нею самостійно.

Демократичне лідерство. Демократичний керівник шанобливо ставиться до інтересів і думок людей, відкритий для критики. Лідер погоджує свою діяльність з членами групи, обговорює з ними рішення, що приймаються, прислухається до їх аргументів, заохочує їх ініціативу, частину повноважень делегує іншим членам групи, рівномірно розподіляє права, обов'язки і відповідальність між членами групи. Члени групи однаково захищаються і підтримуються лідером.

Ліберальне лідерство. Це стиль потування, за якого учасники групи користуються необгрунтовано великою свободою дій. За такого стилю лідерства дії одних членів групи часто вступають у суперечність з діями інших і діяльністю групи в цілому. Лідер не переймає на себе відповідальності за результати, намагаючись перекласти її на інших членів групи. Небажання лідера переймати на себе відповідальність і реалізовувати її пояснюється необхідністю надати велику свободу дій членам групи. При цьому члени групи користуються мінімальним захистом і підтримкою лідера.

• **Класифікація лідерства**

Існують різні класифікації феномену лідерства. Однією з найбільш загальних є поділ всіх лідерів на звичайних (реальних) і великих (як великих героїв, так і великих злодіїв). Перші, реальні лідери, не залишають помітного особистого сліду в історії, не змінюють звичайного ходу подій. Другі - мають власне бачення політики і намагаються здійснити в ній свої задуми, здійснюючи великі соціальні й політичні зміни.

Загальновизнаною і такою, що досі зберігає свою актуальність, є типологія, яку запропонував М.Вебер. Він виділив **три типи лідерства, яким відповідають три ідеальних типи легітимності політичної влади:** традиційне; харизматичне; раціонально-легальне.

Традиційне лідерство спирається на механізм традицій, ритуалів, силу звички. Звичка підкорятися заснована на вірі у святість традиції і передачі влади по спадку. Права ж на панування лідер набуває завдяки своєму походженню. Такий тип лідерства характерний для традиційного суспільства, в основі якого лежить авторитет "вічно вчорашнього: авторитет вдач, освячених відвічною значущістю і звичною орієнтацією на їх дотримання". На звичці підкорятися владі, вірі в її божественний характер і священне право престолонаслідування заснований авторитет вождів, старійшин, монархів і царів. Традиційний тип легітимності і, відповідно, традиційний тип лідерства зберігся до нинішнього часу, хоча і помітно трансформувався.

Харизматичне лідерство засноване на вірі у богообраність або у виняткові якості конкретної особи. Харизма - це здатність захоплювати і вести за собою маси без допомоги інструментів влади. Особливість харизматичної влади полягає в тому, що вона позбавлена яких-небудь об'єктивних підстав, тобто не спирається, наприклад, на закон або традицію, а існує завдяки винятковим особистим якостям харизматичного лідера, віри в нього. Харизматичний тип влади характеризується абсолютною легітимністю, оскільки він ґрунтується на вірі населення у виняткові якості політичного діяча. Часто образ такого лідера свідомо формується в суспільстві на основі бажань і уявлень, які переважають у більшій частині населення.

Риси харизматичного лідера: здатність заряджати енергією тих, хто його оточують; заворожуюча зовнішність (образ, що викликає симпатію); ораторські (риторичні) здібності, артистизм, комунікативні здібності; стан психологічного комфорту зважаючи на підвищену увагу і захоплення з боку суспільства; імідж сильної людини, здатної добиватися будь-яких цілей.

Раціонально-легальне лідерство спирається на уявлення про розумність та законність порядку обрання лідера, передачі йому певних владних повноважень. Його влада ґрунтується на правових нормах, визнаних усім суспільством. Компетенція кожного носія влади чітко окреслюється конституцією і нормативно-правовими актами. У раціонально-легальному суспільстві легітимність влади ґрунтується на вірі учасників політичного життя в справедливість існуючих правил формування влади. Інститути влади у своїй діяльності підкоряються закону. Мотивом підпорядкування населення владі є раціонально усвідомлений інтерес виборця, який висловлює його на виборах, голосуючи за ту або іншу партію, лідера. Як особливість цього типу легітимності М.Вебер називав "панування через "легальність", через віру в обов'язковість легального встановлення і ділової "компетентності", обґрунтованої раціонально створеними правилами".

Цікава класифікація політичних лідерів запропонована **М.Дж.Херманн**. Вона класифікує лідерів залежно від іміджу. На основі обліку таких змінних, як характер лідера, властивості його послідовників, способи взаємозв'язку лідера з його прихильниками, конкретна ситуація, у якій здійснюється лідерство, дослідниця виділила чотири збірних образи лідера: прапорносець; служитель; торговець; пожежник⁴⁹.

Лідер-прапорносець характеризується привабливістю, власним баченням дійсності, здатністю захопити маси. Лідер-прапорносець виробляє власне бачення дійсності. У такого лідера є образ бажаного майбутнього і передбачувані способи його досягнення. Він визначає цілі, напрями діяльності своїм прихильникам і веде їх за собою.

Лідер-служитель є виразником інтересів своїх послідовників. У своїй діяльності він орієнтується переважно на їхню думку. На практиці лідер такого типу керується тим, що чекають і чого потребують його виборці.

Лідер-торговець характеризується умінням привабливо піднести свою програму виборцям. Він немов би продає виборцям свої ідеї, програму, плани в обмін на їхню підтримку. Такий лідер володіє здатністю переконувати, тим самим залучаючи прихильників до реалізації своїх планів.

⁴⁹ Херманн М. Стили лидерства в формировании внешней политики / М. Херманн // Полит. исслед. - 1991. - № 1. - С. 91-92.

Лідер-пожежник відрізняється здатністю швидко розв'язувати складні проблеми, що виникають перед суспільством. Його відрізняє швидка реакція на виклики часу. Він здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати оптимальні рішення.

Залежно від характеру мети і впливу, що здійснюється лідером на суспільство, **Р.Такер** виділяє три типи політичних лідерів:

Лідер-консерватор зорієнтований на збереження існуючих форм суспільного життя. Його програма і дії спрямовані на підтримку і закріплення суспільних відносин, що склалися.

Лідер-реформатор згоден з основоположними принципами організації суспільного життя. Він виступає за поступове вдосконалення існуючої системи.

Лідер-революціонер принципово відкидає існуючу модель суспільних відносин, виступає за кардинальну зміну існуючої суспільної системи за допомогою радикальних заходів.

Г.Лассуелл (США) на основі схильності політиків до певної моделі поведінки виділив такі типи лідерів: організатор, агітатор, теоретик.

Лідер-організатор є гарним управлінцем, уміло здійснює кадрову роботу, ефективно використовує можливості організації для зміцнення свого впливу.

Лідер-агітатор володіє ораторськими здібностями, впливає на послідовників силою слова, володіє даром переконання.

Лідер-теоретик розробляє власну теоретичну концепцію, власне бачення розвитку суспільства, впливає на маси силою інтелекту.

Найбільш оптимальним, на думку Г.Лассуелла, є змішаний тип лідера, який поєднує в собі риси всіх вищезазначених типів.

Цікавою є класифікація, що запропонована **С.Хуком**. Критерієм класифікації С.Хук обрав міру впливу лідерів на події і здатність ними управляти. На цій підставі він поділив всіх лідерів на дві нерівні групи. До першої увійшли лідери, які здатні прекрасно орієнтуватися в ситуації і використовувати її. Це *евентуальні лідери*, лідери, що *використовують події*. І друга, невелика група лідерів, здатних самостійно творити події, робити історію по-своєму, тобто *лідери, які створюють подію*. Ці лідери круто міняють історичний процес.

ВИСНОВКИ

1. Існування в суспільстві політичних еліт і лідерів спричинене цілою низкою об'єктивних причин і тенденцій. Суспільство, як і будь-яка інша складна система, потребує професійного управління, що зумовлює його розподіл на керуючих і керованих. Саме тому в

суспільстві існує потреба у наявності людей, які мають талант та спеціальні знання й уміння для виконання управлінських функцій.

2. Інтерес до лідерства і спроби осмислити цей складний і важливий соціальний феномен виникли в глибокій давнині. Вже античні історики Геродот, Плутарх та інші приділяли політичним лідерам пильну увагу, убачаючи в героях, монархах і полководцях творців історії. У працях Конфуція, Платона, Аристотеля, Н.Макіавеллі знайшли своє обґрунтування ідеї поділу суспільства на "вищих" і "нижчих", "аристократію" і "простолюдинів".

3. Проблема "ідеального правителя" посідала одне з центральних місць в історії політичної думки, починаючи з епохи античності й до кінця XIX ст. Яскравими представниками героїчної концепції історії, що розглядають історію як результат діяльності видатних особистостей, були Т.Карлейль і Р.Емерсон. Глибокий вплив на сучасні теорії лідерства справили теорії Ф.Ніцше, З.Фрейда, Г.Тарда, Г.Лебона.

4. Визнаними засновниками класичної елітології, її "патріархами" є італійські соціологи Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс. Їм вдалося досить предметно і конкретно сформулювати основні положення науково-філософської концепції еліти, представити їх у формі певної системи поглядів стосовно того соціального прошарку, який через володіння найбільшою кількістю позитивних якостей, цінностей і пріоритетів займає найбільш впливові позиції в громадській ієрархії.

5. До представників першого покоління елітологів, наукова діяльність яких припадає на кінець XIX - першу третину XX ст., належать також французький політолог Же.Сорель, видатний німецький соціолог М.Вебер, іспанський культуролог і політолог Х.Ортега-і-Гассет.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. зростає інтерес науковців - філософів, соціологів, політологів - до дослідження політичної еліти та лідерства.

У вітчизняній політичній думці основоположниками елітарних теорій стали В.Липинський і Д.Донцов. В.Липинський заклав засади елітарних теорій та намагався прикласти їх до аналізу суспільних процесів в Україні. Д.Донцов зосередив свою увагу на питанні утворення національної еліти - "вибраної ініціативної меншості". Основними завданнями цієї еліти є впровадження у свідомість українства національної ідеї, національної ідеології.

Сучасні науковці, філософи і політологи приділяють значну увагу дослідженню якісних характеристик та властивостей нинішньої

політичної еліти, дискутуючи про доцільність називати сучасних політиків та управлінців елітою.

Отже, елітарність політичного життя суспільства - це історично доведений факт. Еліта відіграє ключову роль в організації та розвитку будь-якого суспільства і є важливою складовою політичної системи.

6. Відповідно до етапів українського державотворення виокремлюються суспільні групи, що можна віднести до еліти. Зокрема, у родоплеменних союзах IV ст., що утворювались на території сучасної України, елітою можна вважати вождів, воїнів та жерців; у Київській Русі IX ст. - князів та воїнів, духівництво; у Галицько-Волинському князівстві XIII ст. - князів, бояр та чорне духівництво; у Литовсько-Руській державі XIV-XVI ст. - великих князів, панів, бояр-опричників, магнатів та шляхту; у Польсько-Литовській державі XVI-XVII ст. - магнатів, шляхту, духівництво, панцирних-бояр; у Козацькій державі XVII-XVIII ст. з'являється нова еліта - гетьман та старшина, продовжує функціонування чорне духівництво; у Російській імперії XVIII-XX ст. провідною суспільною верствою виступає дворянство, а в СРСР - керівні діячі партії, чиновництво та частка інтелігенції. У сучасній Україні до еліти належать окремі чиновники, політики, частина інтелігенції, бізнесменів.

7. Процес формування політичної еліти України характеризується низкою особливостей, зумовлених специфікою розвитку державності і політичних процесів в Україні.

В Україні сформувалася далеко не найкраща еліта. А у свідомості сучасних українців слово "еліта" не завжди означає "найкраще", "відбірне", особливо коли йдеться про владу. Скоріше за все, елітою вважають тих, хто зумів перемогти у конкурентній боротьбі, у кого більше можливостей впливу у суспільстві, більше зв'язків і матеріальних ресурсів.

Нинішня українська еліта дедалі більше стає закритою (закриті списки на виборах) та стає схожою на радянську номенклатуру, проте навіть у радянській номенклатурі існували квоти на представництво окремих категорій громадян. Останнім часом у списках народних депутатів прізвища майже не змінювалися, формувалася олігархічна еліта, яка стала фактично нелегітимною. Проте зміни виборчого законодавства можуть позитивно вплинути на виборчий процес в Україні. Нині ми можемо спостерігати реальні кроки, які наближають процес рекрутування та формування політичної еліти до моделей ефективності та транспарентності.

8. Процес формування правлячої політичної еліти в Україні не завершений, вона проходить черговий етап власної трансформації в самодостатню правлячу політичну еліту незалежної держави. Проблема становлення абсолютно нової, якісної, кваліфікованої політичної еліти в Україні, якій могло б довіряти населення, залишається досить гострою. Таку еліту необхідно створювати. Це потребує значних зусиль українського суспільства для своєрідної "селекції" нових політиків, які мають державне мислення і здатні узяти відповідальність за розбудову демократичної держави та за добробут її населення на себе. Парламент має визначитися із виборчим законодавством і нарешті створити таку систему, яка забезпечить прозорість виборів та легітимність політико-владної еліти.

Контрольні питання та завдання

1. У чому полягає сутність політичної еліти?
2. Назвіть основні підходи до розуміння політичної еліти.
3. Охарактеризуйте функції політичної еліти.
4. Які Ви знаєте основні системи рекрутування еліти?
5. У чому полягає сутність теорії еліти В.Парето?
6. Охарактеризуйте положення елітарної концепції Р.Міхельса.
7. Назвіть основні напрями сучасної елітарної теорії.
8. Які Ви знаєте ідеї елітарності в суспільно-політичній думці України?
9. Розкрийте концепцію "національної аристократії" В.Липинського.
10. Охарактеризуйте елітарні ідеї Д.Донцова.
11. Назвіть основні проблеми формування української еліти.
12. У чому полягає роль еліти в державотворчих процесах?
13. Розкрийте сутність політичного лідерства.
14. Охарактеризуйте сучасні концепції політичного лідерства.

Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень

1. Політична еліта як феномен.
2. Деформації політичної еліти незалежної України.
3. Регіональні політичні еліти та українська модернізація.
4. Консолідація влади: роль управлінської еліти та політичних лідерів.

5. Інститут лідерства як ієрархічний спосіб організації політичного життя суспільства.
6. Вплив стилю політичного лідерства на розвиток суспільно-політичних процесів в умовах сучасної політичної ситуації.

Тематика магістерських робіт

1. Теорія еліт: зарубіжний досвід для України.
2. Політична еліта сучасної України: генеза й особливості формування.
3. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст.
4. Вплив структури та політичної орієнтації еліти на процеси державотворення.
5. Правляча політична еліта України, її вплив на розвиток та синхронізацію суспільства.
6. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду.
7. Політичне лідерство, національна еліта та практика модернізації суспільства.
8. Тріада "харизматичний лідер - політична еліта - маси": український досвід взаємовідносин.

Список рекомендованої літератури

1. *Ашин Г. К.* Элитология : монография / Г. К. Ашин. - М. : МГИМО, 2010. - 600 с.
2. *Гелей С. Д.* Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Ругар. - 6-те вид., переробл. і допов. - К. : Знання, 2007. - 309 с.
3. *Головатий М.* Політична еліта сучасної України / М. Головатий // Політ. менеджмент. - 2006. - Спецвипуск. - Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=>
4. *Головатий М. Ф.* Політична психологія / М. Ф. Головатий. - 2-ге вид. - К. : Вид-во "Центр навч. л-ри", 2009. - 400 с.
5. *Желтов В. В.* Сравнительная политология : учеб. пособие / В. В. Желтов. - М. : Академ. Проект : Фонд "Мир", 2008. - 648 с.
6. Історія політичних і правових вчень : підручник. - Юрінком Інтер, 2007. - 464 с.

7. *Корнієнко В. О.* Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні : монографія / В. О. Корнієнко, І. Д. Похило. - Вінниця : ВНГУ, 2009. - 140 с.
8. *Крюков О.* Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія / О. Крюков ; за наук. ред. Е. Афоніна. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - 252 с.
9. *Кухта Б.* Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. - 2-ге вид., переробл. і допов. - Львів : Кальварія, 1997. - 224 с.
10. *Логунова М. М.* Політична психологія та іміджологія : метод. матеріали до навч. модуля / М. М. Логунова, Л. М. Усаченко. - К. : НАДУ, 2008. - 112 с.
11. *Микитенко С.* Енігма лідера / Світлана Микитенко. - К. : Молодь, 2001. - 416 с.
12. *Мосейчук В.* Українократія - українська політична альтернатива : політол. есе / Віталій Мосейчук. - Львів : Вид. Мосейчука В. В., 2011. - 80 с.
13. Парламентаризм та парламентська діяльність : словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. - К. : НАДУ, 2010. - 352 с.
14. Політична еліта України в процесі демократичної модернізації // Грані. - 2010. - № 1 (69). - С. 132-136.
15. Політичні інститути і процеси в умовах трансформації українського суспільства : навч. посіб. - Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. - 416 с.
16. *Рудич Ф.* Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави / Ф. Рудич // Політ. менеджмент. - 2008. - № 2 (29). - С. 3-15.
17. Українська еліта та її роль у державотворенні : навч. посіб. / за загред. д.політ.н., проф. В. А. Гошовської. - К. : НАДУ, 2010. - 136 с.
18. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. - К. : Критика, 2002. - 416 с.
19. *Якубовський О. П.* Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні / О. П. Якубовський, Л. Л. Приходченко. - Одеса : ОФ УАДУ : Оптимум, 2001. - 235 с.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

- 2.1. Партиїно-політичні системи, партії та коаліції
- 2.2. Типологія та стилі політичної діяльності
- 2.3. Політичні партії: сутність, функції, типологія
- 2.4. Політичні технології в реалізації публічної політики

Основні поняття: *"партійна система", "партія", "коаліція", "політична діяльність", "правляча партія", "політичні технології", "громадянське суспільство", "публічна політика".*

2.1. Партиїно-політичні системи, партії та коаліції

Поняття "партійна система" дуже тісно пов'язане із проблемою державного та політичного устрою. У вузькому розумінні під партійною системою розуміють відносини між політичними партіями. У широкому розумінні партійна система ототожнюється з політичною системою.

На думку М.Дюверже, саме зв'язки між політичними партіями визначають характер партійної системи як окремого політичного явища.

Д.Рак вважає, що партійна система - це сукупність відносин між політичними партіями в рамках конкретного політичного режиму, що надає демократичним політичним партіям унікальне значення.

На думку Дж.Сарторі, партійна система - це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції поміж партіями. Вона спирається на взаємозалежності партій, на те, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших політичних партій.

Таким чином, поняття "**партійна система**" можна визначати як:

- конфігурацію політичних партій, які або конкурують, або співпрацюють між собою на підставі стабільних поглядів; підлягають процесу інституціоналізації, визначають взаємні зв'язки між партіями як на виборчій, так і на парламентській арені;
- систему взаємних зв'язків між партіями, які приймають рішення з приводу існування самої системи;
- систему коопераційно-конкурентних зв'язків між партіями, принциповою метою яких є перенесення та реалізація суспільних інтересів у рамках державного процесу прийняття рішень;
- систему зв'язків, оформлених на різних політичних рівнях: виборчому, парламентському та організаційному.

Інший підхід розширює суть поняття партійної системи, застосовуючи його до відносин, що складаються як між партіями, так і між іншими організаціями та державними органами. До партійної системи слід відносити всі політичні партії, які діють у державі легально, незалежно від їх ставлення до даного устрою. Легальний статус дає підстави для існування партії і можливість відкритої участі в політичному житті. Легально існуюча партія користується цілою низкою прав, визнаних конституцією.

Що стосується нелегально існуючих партій, то вони існують, скоріше, як групи тиску, справляючи відповідний зовнішній вплив на політичну систему. Такі партії є частиною політичної, але не партійної системи.

Характер відносин, які складаються між самими політичними партіями, з одного боку, і між партіями і владою, з другого, визначають конфігурацію партійної системи в даному суспільстві. Мажоритарна виборча система першого туру переважно формує двопартійну політичну систему, навпаки пропорційна система породжує багатопартійну систему. Це положення отримало назву "*соціологічного закону Дюверже*".

Усі існуючі класифікації партійних систем можна поділити на дві великі групи: засновані на кількісному критерії та засновані на якісних критеріях.

Типологія на *основі кількісного критерію* є найпростішою і найбільш поширеною класифікацією партійних систем. Однак основою для класифікації не може бути абсолютна (загальна) кількість політичних партій, які функціонують у даній державі. Зasadничою умовою об'рахунку кількості партій є їх потенційна здатність здобуття та співучасті в здійсненні влади чи "потенціал керівництва". Лише з урахуванням цього можна підходити до класифікації існуючих типів партійних систем на основі кількісного критерію.

Якщо узагальнити існуючі підходи до поділу багатопартійної системи, то можна виділити:

- 1) розпорошену багатопартійність;
- 2) двоблокову багатопартійність (система малої коаліції);
- 3) систему кооперації партій (великої коаліції);
- 4) систему домінуючої партії.

Деякі дослідники виступають проти розгляду "однопартійної політичної системи", справедливо вказуючи на існуючу суперечність даного терміна. Однак без урахування цього типу партійних систем картина існуючих типів партійних систем буде далеко не повною. Тим більше, що становлять вони значну частку партійних систем світу і, як показали дослідження, не є такими простими і однозначними, якими здаються на перший погляд.

Найбільш загальним поділом партійних систем вважається *поділ на основі якісних критеріїв*. Одним з таких є поділ на конкурентні системи і такі, що обмежують чи не допускають конкуренції. *Дуже часто кон-*

курентна система ідентифікується з демократією, а неконкурентна - з відсутністю демократії. Найчастіше прикладами неконкурентної партійної системи є однопартійні системи. У рамках неконкурентного типу партійних систем виділяють однопартійні системи недемократичного типу (фашистські, комуністичні) та неконкурентні системи постколоніальних держав.

Система конкуренції партій заснована на праві створення та діяльності політичних партій і виявляється в конкурентних виборах та конкурентному керівництві.

Що стосується конкурентності виборів, то це означає, що партії змагаються між собою за голоси виборців. Залежно від існуючих умов і характеру політичної системи, ця боротьба набуває рис боротьби всіх проти всіх або двох-трьох блоків між собою. Для існування конкуренції необхідною умовою є наявність хоча б двох угруповань, що змагаються між собою. Там, де їх не існує, там немає конкурентної партійної системи.

Конкурентність у рамках функції керівництва полягає в тому, що якщо одна партія чи партійна коаліція здійснює керівництво, то інша чи решта партій перебувають в опозиції. Обов'язковою умовою існування опозиційної політичної сили є її справжнє прагнення стати правлячою партією. Система ця отримала назву системи альтернативного правління, або ротації партій при владі.

Факт існування такої системи вимагає від політичних партій дотримання певних правил у її рамках, певного консенсусу у відносинах між собою. Це передбачає, насамперед, те, що, незважаючи на гостру взаємну критику і боротьбу, партії мають зберігати свободу існування і діяльності своїх конкурентів, мають бути готовими до добровільної передачі влади у разі програву на виборах. Правляча партія мусить створити умови для діяльності політичної опозиції, а остання повинна шанувати закон і не вдаватися до нелегальних антизаконних методів діяльності. Прикладом існування такої системи можуть слугувати відносини, які складаються між двома конкуруючими партіями у Великобританії.

Існують також різні форми, що обмежують конкурентність. Це заборона діяльності політичних партій, недопущення партій до участі у виборах або така маніпуляція виборчими процедурами, яка фактично зводить нанівець всі їхні виборчі зусилля. Третім прикладом є тривале виключення партії з процесу керівництва, незважаючи на те, що вона є представленою в парламенті. У більшості випадків ці обмеження стосуються комуністичних, фашистських та інших радикальних партій. Однією із таких норм є також дозвіл на участь у розподілі депутатських мандатів. У ньому беруть участь партії, що подолали певний виборчий бар'єр, - норма, яка спрямована проти малих політичних партій. Там, де, наприклад, комуністична партія мала значні впливи, застосовувалася мажоритарна виборча система простої більшості.

Іншим способом обмеження конкурентності партійної системи є ізоляція політичної партії в парламенті, недопущення її до процесу керівництва.

Таким чином, основна відмінність між партійними системами - це відмінність між партійними системами з вільною конкуренцією та партійними системами без конкуренції або з обмеженою конкуренцією.

Дж. Ла Паломбара та М.Вайнер вводять у науковий обіг ще два якісних критерії поділу партійних систем. Перший - це поділ систем на гегемонічні та змінні, другий - поділ на ідеологічні та прагматичні системи.

Гегемоністська система - це така система, у якій одна партія здійснює державне керівництво протягом тривалого часу. **Змінна партійна система** - це така система, яка, навпаки, характеризується частою і регулярною зміною партій при владі.

Поділ на **ідеологічні та прагматичні системи** пов'язаний із поняттям ідеологічної та прагматичної партії. До ідеологічної відносять таку систему, у якій конкуренція між партіями заснована на ідеологічних суперечностях, які і є основою міжпартійного змагання. Прагматична система - це така, у якій політичні партії змагаються між собою за допомогою неідеологічних аргументів.

Визначені вище підходи до типології партійних систем стосуються так званих сформованих держав. Що ж стосується країн, які перебувають у стані змін, то для них усталена класифікація партійних систем є достатньо умовною. Причиною наголошення на умовній природі характеристик ознак несталих форм правління є нездатність їх властивостей протистояти впливу процесу формування нації, прямі кроки якого можна порівняти з надзвичайним станом.

Це означає, що дані процеси не можуть бути розглянуті однозначно з точки зору західних категорій. Беззастережне перенесення західних партійних моделей, символів та механізмів на процеси, які відбуваються в несформованих державах, зашкодить пошуку наукової істини. Необхідно враховувати, що несталі форми правління вимагають спеціально розроблених моделей, але це не означає, що під час їх обґрунтування вже існуючі моделі мають бути відкинуті. Сучасним дослідникам партійних систем відкривається унікальна можливість вивчати їх у динаміці, у процесі формування, порівнювати з тими моделями, які існують десятиріччями.

2.2. Типологія та стилі політичної діяльності

• Однопартійна політична система

Одним із основних типів партійних систем є однопартійна система. Однопартійна політична система - це такий тип партійної системи, який заснований на пануванні в політичному житті держави однієї партії.

У рамках цієї системи існують досить різноманітні відмінності. Однією з них є однопартійність фашистського типу, другою - комуністична однопартійність, третьою - однопартійність у постколоніальних державах. Однопартійність можна характеризувати також як *революційну (прогресивну)* або *консервативну (реакційну)*, як *еволюційну* та *модернізовану* або нерухому та традиційну, як роз'єднуючу та об'єднуючу. Відповідно до соціальної природи однопартійність поділяють на *політичну, військову, бюрократичну, пролетарську, буржуазну та технічну* (адміністративну).

Найбільша група однопартійних систем виникла в рамках тих популістських режимів, які з'явилися в другій половині 80-х рр. ХХ ст. (2/5 країн світу мали однопартійну політичну систему), однак із середини 90-х рр. ця пропорція почала зменшуватися. У цілому ж у світі спостерігається відчутна криза однопартійної політичної системи.

Принцип однопартійності сам по собі не виключає існування (легальне чи нелегальне) кількох партій. Однак головне те, що тільки за однією партією постійно закріплюється (фактично чи юридично) роль правлячої партії. Причиною цього може бути (і частіше всього є) заборона на діяльність інших партій.

Існують різні погляди на виникнення однопартійності. Одна із теорій трактує однопартійну систему у вигляді побічного продукту кризового перевантаження, викликаного незадовільним ходом подій та надмірною акселерацією суспільних процесів. Проте більшість наукових підходів є соціоекономічними, тобто такими, що пояснюють виникнення одиничних партій соціальними та економічними умовами.

Говорячи про однопартійність, не можна застосовувати кількісний критерій, оскільки йдеться про надмірно концентровану модель монополістичної влади. Необхідно навчитися розрізняти та аналізувати різні прояви однопартійності, а це вимагає вибору іншого критерію.

Між однопартійними системами і системами з "більш ніж однією партією" існує суттєва різниця: перший тип характеризується заборонаю суперництва, другий - визнанням суперництва. Однопартійні країни вважаються деспотичними та нетолерантними. У таких державах змінюється лише інтенсивність репресій та сила примусового контролю.

Власне, якраз на основі інтенсивності репресій та контролю вибудовує свою **класифікацію однопартійних систем** Дж.Сарторі. Він розрізняє:

- 1) однопартійну тоталітарну модель;
- 2) однопартійну авторитарну модель;
- 3) однопартійну догматичну модель.

Як правило, принцип однопартійного правління закріплюється в конституційному порядку. У більшості держав цього типу основний закон безпосередньо вказує єдину легально існуючу політичну партію.

У деяких країнах (Республіка Камерун, Республіка Кот-д'Івуар) конституція формально проголошує принцип свободи утворення і діяльності політичних партій, тоді як на практиці у цих країнах склалися та функціонують однопартійні системи.

Такий стан речей дав підстави Дж.Блонделю запропонувати свою класифікацію однопартійних систем. Він розрізняє:

- 1) однопартійну систему конституційного правління;
- 2) однопартійну систему з неконституційними репресіями проти опозиції;
- 3) однопартійну систему природного характеру.

М.Дюверже в рамках однопартійності розглядає її комуністичний та фашистський типи, а також авторитарний (турецький) варіант однопартійності (1923-1946 рр.).

У цілому в рамках однопартійності виділяють такі її **різновиди**:

- тоталітарну;
- авторитарну;
- догматичну;
- африканську (постколоніальну).

Тоталітарна однопартійність відповідає тоталітарному типу політичного режиму. Згідно із дослідженнями К.Фрідріха та З.Бжезинського основними рисами тоталітаризму є такі: офіційна всеохоплююча ідеологія; єдина масова партія, контрольована олігархією; система терору як фізичного, так і психологічного, який застосовується як партією, так і політичною коаліцією; повний контроль над засобами масової інформації; монополія держави на застосування насильства; централізація управління господарством.

Тоталітарний режим завжди намагається не допустити автономії не тільки підсистеми, а й будь-якої соціальної підгрупи. Відповідно до характеристики режиму тоталітарна одинична партія (монопартія) характеризується тотальною сферою контролю та високим рівнем політизації.

Характерною рисою цього типу однопартійності є те, що правляча партія фактично втрачає риси політичної організації і зливається з державою, формується специфічний для тоталітарних режимів тип партії - партія-держава. Зрощення державного та партійного апарату є таким глибоким і органічним, що після завершення цього процесу неможливо розмежувати, де починається партія і закінчується держава. Державні органи є за своїм духом "однопартійними", тобто відверто політичними, а партійні - "державно-казенними і поліцейсько-бюрократичними".

Класичними зразками однопартійного тоталітаризму є фашистський (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та комуністичний режими (СРСР), які, незважаючи на їх зовнішню подібність, мають суттєві відмінності.

Однопартійність фашистського типу виникла в особливих соціально-політичних умовах міжвоєнного періоду і загалом не проіснувала довше цього історичного періоду. Обидва найдовше існуючі фашистські режими - іспанський та португальський. Після Другої світової війни ці режими значно змінили свій первісний вигляд і згодом остаточно зійшли з історичної арени.

Фашистські системи виникли як результат поєднання двох політичних тенденцій: боротьби буржуазії зі зростаючою загрозою соціалістичної революції та кризою довіри до парламентсько-демократичних форм здійснення влади. Основною загрозою для фашистського руху був зростаючий робітничий рух - першими жертвами стали комуністичні та соціалістичні партії. Одночасно фашисти вважали, що тогочасні форми ліберальної демократії створюють перешкоду у боротьбі з комунізмом.

Розпущені були також парламент та ліберальні партії. У таких умовах, власне, і виникає однопартійність, заснована на забороні діяльності всіх інших політичних партій. Частина з цих політичних партій назавжди припинила свою діяльність. Інші перенесли її в еміграцію чи в підпілля. Однак особливий терор фашистського режиму звів до мінімуму результати цієї діяльності, що давало перевагу партії над державним апаратом. Проте щораз далі доходило до поєднання між собою органів держави та партії і виконання партією функцій, властивих державним органам. Але з часом опановані партією органи держави почали поступово домінувати над партійними органами. Так, зокрема, було в Іспанії.

Однопартійність комуністичного типу базувалася на теорії "керівної ролі" партії в житті суспільства, яка повинна була забезпечити реалізацію кінцевої мети - побудову безкласового суспільства (комунізму). Цій меті слугувала вся система політичної влади, очолювана монопартією. Партія здійснювала всеохоплюючий контроль над усіма сферами життя суспільства, у тому числі й над особистим життям громадян. Так, за даними відділу досліджень і документації злочинів комунізму Чеської Республіки в 1996 р. чеські спецслужби перечитали 99 млн листів громадян цієї держави. Комуністичній монопартії вдалося також повністю підпорядкувати собі економічну сферу (чого не вдавалося навіть фашистським партіям). Діяльність партії будувалася на принципах так званого "демократичного централізму", що на практиці означало строгу централізацію й ієрархізацію влади, нетерпимість до критики та інакодумства.

Цікаво, що майже всі комуністичні режими починалися як багатопартійні, однак дуже швидко вони під різними приводами обмежували діяльність опозиції. Далі опозиція ліквідувалась, а комуністичні партії здобували статус або монопартій або, так званих "гегемоністських" партій. Наприклад, у Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Північній Кореї, Німецькій Демократичній Республіці, В'єтнамі, Китайській Народній

Республіці крім керівної партії існували ще так звані союзницькі партії, роль яких у житті суспільства була незначною.

Керівна роль комуністичної партії була зафіксована в конституціях цих держав. Щоправда, якщо в конституції СРСР партія трактувалась як "керівна та спрямовуюча сила" всього суспільства та державного правління, то в конституціях Угорщини, Польщі йшлося лише про суспільство без згадки про державу.

Керівна роль комуністичної партії реалізовувалась у суспільстві через:

- вплив на політику та діяльність державних органів влади, армію, правоохоронні органи, кадрову політику;

- контроль над членами партії в усіх державних та недержавних інституціях.

Усе це разом забезпечувало домінування партії в усіх сферах життя суспільства.

Авторитарна однопартійність притаманна політичній системі, де існує система контролю, яка не має достатньої влади та амбіцій, щоб підкорити собі все суспільство. Характеризується авторитарна однопартійність обмеженням політичної активності опозиції. Певна кількість підгруп утримується від участі у політичному житті. Авторитарна однопартійність є системою контролю, але меншої ідеологічної сили та здібності до мобілізації. Крім того, контроль здійснюється за допомогою звичайних, а не репресивних інструментів влади (наприклад права).

Авторитарна система може відповідати певному ступеню політичної демократії. Турецька однопартійність (1923-1946 рр.) ніколи не засновувалася на доктрині єдиної партії. Вона ніколи офіційно не визнавала такої монополії, не робила спроб виправдати себе чи то існуванням безкласового суспільства, чи прагненням покласти край парламентській боротьбі й ліберальній демократії. Для її лідерів ідеалом залишалася багатопартійна система, а монополія була лише результатом особливої політичної ситуації, що склалася у Туреччині. Система Кемаля, хоча і не була фашистською, але, так би мовити, не стояла ближче і до демократії. Туреччина до 1946 р. не досягнула цієї стадії. Вибори практично були плебісцитами одного кандидата, а основні політичні свободи залишалися дуже обмеженими.

Якщо однопартійна система і демократія можуть частково збігатися, то це відбувається не стільки в статичній площині, скільки в динамічній. Так само, як деякі тоталітарні партії, що функціонують у плюралістичних системах, можна назвати "фактичною однопартійністю", так само деякі однопартійні системи можна назвати "фактичним плюралізмом".

Плюралістична багатопартійна система виникла на ґрунті країн зі старою соціальною структурою, в яких основна маса людей є неосвіченою, підтримує і зміцнює владу аристократії і тим самим перешкоджає

становленню справжньої демократії. Приклад Туреччини, навпаки, демонструє, що шляхом однопартійності, якщо впроваджувати її розумно, можна поступово створити певний правлячий клас і незалежну політичну еліту, що поступово зробить можливим становлення справжньої демократії в майбутньому.

Що стосується тоталітарної та авторитарної моделей однопартійності, то вони досить часто розглядаються у літературі під назвою "*диктатура*" (тоталітарна чи авторитарна). Однак слід зазначити, що єдина партія не завжди є тоталітарною. Відомі приклади, коли єдині партії не є тоталітарними і, навпаки, існують тоталітарні партії і в багатопартійних системах. Для означення єдиних нетоталітарних партій у літературі використовуються такі визначення: "однопартійна догматична модель", "природна однопартійність", "однопартійний плюралізм".

Догматична партія твердо дотримується шляху "природного розвитку" та не ставить собі за мету створення нового суспільства, тоді як ідеологічна партія схвалює "нав'язаний розвиток", який підпорядковується цілям майбутнього.

Щодо догматичної одиначної партії, то їй бракує легітимності ідеології та вона має менший примусовий потенціал. Догматична одиначна партія не має достатньої ідеологічної згуртованості, тому і відносини з опозицією будуються скоріше на принципах "культурного", ніж політичного впливу, об'єднання, а не деструкції. Крім того, низький ступінь внутрішньої ідеологічної згуртованості робить організацію догматичної партії досить вільною та плюралістичною. Цей тип однопартійності ще іноді розглядається в наукових джерелах під назвою "опікунської" чи "скеровуючої" демократії або "педагогічної" диктатури. Такий тип природної (на відміну від штучної) однопартійної системи був поширеним у минулому в країнах Латинської Америки, мав місце в малих державах Карибського моря та Тихого океану.

Африканська (постколоніальна) однопартійність має засадничо інший характер, ніж фашистська чи комуністична однопартійність і не має, крім того, тоталітарного характеру. В африканських країнах вона з'являється лише після кількох років застосування партійної системи та партійної конкуренції. Вона є швидше виразником неможливості застосування конкуренції партій до умов та потреб нових суспільств. Ліквідація багатопартійності не завжди відбувається тут із застосуванням примусу та насильства. Також має місце добровільне об'єднання партій із домінуючою.

Ідея африканської однопартійності не пов'язана з певними політичними концепціями та доктринами. Проголошують її як представники правих, так і революційних рухів. І одні й інші вважають однопартійність необхідною з точки зору потреб африканського суспільства, як чисто прагматичну потребу. При цьому вони спираються на існуючі тут традиції - часто

на племінні чи мусульманські традиції, які проголошують ідеї національної згоди та єдності, колективізму, тотальної інтеграції окремих спільнот у рамках суспільства. Коли починали занепадати родоплемінні відносини, то їхнє місце займала партія і в такій ситуації, природно, не залишалося місця для багатопартійності та конкуренції. Керівники партії займали місце традиційних вождів. Це було не важко зробити, оскільки фактично вони були засновниками своєї незалежної держави, опікунами, вождями, учителями свого народу.

• **Двопартійна політична система**

Двопартійна політична система - такий тип партійної системи, за якого лише дві із загальної кількості партій є домінуючими в тому розумінні, що лише одна з них здатна самостійно виграти вибори і створити уряд.

Перемога на парламентських виборах такої партії забезпечує їй владу в державі на цілий час каденції. Інші партії є настільки малими, що або взагалі не мають свого парламентського представництва, або воно є настільки незначним, що не враховується і не заважає здійсненню влади правлячій партії. У США, наприклад, крім двох партій-гігантів (Демократичної та Республіканської) існують й інші - такі як лейбористська, соціалістична, прогресивна, фермерська та ін. Однак між ними існує величезна диспропорція, що і дає можливість розглядати систему США як типово двопартійну.

У двопартійних системах дві основні партії, як правило, набирають більше 90% голосів виборців. Розклад сил між двома партіями є переважно більш-менш рівним. Різниця зовнішніх впливів є незначною, а виграш голосів - мінімальним.

Внутрішньополітична боротьба між обома партіями може складатися і таким чином, що одна з політичних партій може утримувати владу протягом досить тривалого часу, здобуваючи кожного разу перемогу на виборах. Отримання більшості голосів виборців, що дає змогу формувати парламентську більшість, є засадничою рисою двопартійної політичної системи. У двопартійній системі дві партії змагаються між собою не лише на виборах, а й далі як правляча та опозиційна партії.

Батьківщиною двопартійності вважається Великобританія. Партія консерваторів (торі) та лібералів (віги) там змінюються при владі з моменту утворення конституційної монархії. У 1924 р. лібералів змінюють лейбористи. З Великобританії ця система поширилась у держави Співдружності. Деякі дослідники вважають її явищем виключно англосаксонським. Однак така точка зору є не зовсім правильною, оскільки деякі англосаксонські країни мають багатопартійну систему, тоді як двопартійна систе-

ма існує в Туреччині й деяких латиноамериканських державах, її еволюцію можна спостерігати і в деяких країнах Європи.

Визначальний вплив на становлення двопартійної системи справляє виборча система і, насамперед, проста мажоритарна система.

Не останню роль у процесі становлення двопартійної системи відіграє і психологічний фактор. Якщо в простій мажоритарній системі одного бюлетеня існує три партії, то виборці починають швидко розуміти, що їхні голоси будуть втрачені, якщо вони продовжуватимуть голосувати за третю партію. Звідси і природне прагнення людей підтримати ту з партій, яка вже має значне представництво.

Ряд політологів відзначають також існуючу залежність між кількістю партій і політичною стабільністю. Двопартійна система, як вважає М.Дюверже, не лише виглядає найбільш відповідною природному порядку, але є потенційно стабільнішою, ніж багатопартійна. На думку багатьох політологів, саме двопартійна система оптимально зближує інтереси партії і держави. Двопартійна система створює однорідну та стабільну парламентську більшість, яка спирається на підтримку більшості виборців. Коли одна партія перемагає на виборах, вона формує однопартійний уряд, який залишається при владі до закінчення повноважень даного парламенту. Зміни можуть відбутися лише в персональному складі уряду. При цьому дуже рідко змінюється прем'єр-міністр. Високий рівень стабільності двопартійної системи пояснюється не лише однопартійним складом уряду, а й можливістю передбачати можливі зміни, оскільки кількість варіантів не є значною.

Це ж стосується й ефективності партійної системи. Як відомо, сьогодні держави з двопартійною системою відзначаються достатньо високим соціально-економічним розвитком. Це також вказує на переваги такої партійної системи. Двопартійна система виявляється практично більш гнучкою, ніж багатопартійна. І їй не дошкуляє представництво в парламенті дрібних партій тощо.

Слабкою стороною двопартійної системи є те, що в її рамках можливості громадян справляти вплив на політику є обмеженими. У них маленька реальна свобода вибору між партіями, особливо в тому разі, коли програми і політика партій одна від одної суттєво не відрізняються, як, наприклад, у США. У таких умовах вибори перетворюються на вибори особистості. Це призводить до зниження рівня участі громадян у виборах.

Недоліками двопартійної системи є також надмірна концентрація сил на суто міжпартійну боротьбу та певний консерватизм традицій виборчого процесу (як правило, більшість округів дістаються у спадок кандидатам від однієї з партій і навіть сімейним кланам колишніх депутатів).

У рамках двопартійної системи виділяють дві її моделі - *американську* та *британську*, які відрізняються між собою як організацій-

ною будовою, так і характером політичного режиму (президентський, парламентський). Республіканська і Демократична партії США, Консервативна та Лейбористська партії Великобританії мають більш, як вікові традиції політичної боротьби, а виборче законодавство цих країн сприяє існуванню саме цієї системи.

Ідеологією трьох із чотирьох згаданих партій можна вважати *неоконсерватизм*, а ідеологією Лейбористської партії - *соціал-демократію*.

Для американських партій характерним є *кадровий* тип членства, тоді як для англійських - *масовий*.

Британська та американська двопартійні системи відрізняються, насамперед, структурами своїх провідних партій. У Великобританії партіям притаманний високий ступінь централізації. Фінанси та бюджет перебувають під суворим контролем центру. За центром зберігається право затверджувати кандидатів, яких було висунуто місцевими осередками.

У США закриті збори партійних лідерів є незалежними одні від одних: голови виборчих дільниць та їх комітети пов'язані з комітетами округу, останні перебувають під керівництвом лідерів та комітетів штату. За межами штату практично не існує ніяких організацій, влада державних лідерів і комітетів дуже обмежена. Це встановлює вражаючу різницю між партійними системами США і Великобританії.

Оскільки в США не існувало могутнього робітничого руху, там і не отримали розвитку європейські форми масових партій. Лише в першій чверті XIX ст., тобто майже півстоліття після проголошення незалежності виникли партії - прототипи сучасних партій. Вихідною базою їх формування стали низові організації в штатах і на місцях. Інакше кажучи, партійна система США будувалася знизу вгору. Виборець голосує не стільки за представника тієї чи іншої партії, скільки за особистість.

Іншою особливістю американської партійної системи є відбір кандидатів шляхом попередніх виборів ("праймеріз"), у яких можуть брати участь усі прихильники тієї чи іншої партії. У цій процедурі яскраво виявилось намагання партій стати виразником інтересів і настроїв не стільки своїх членів, скільки широких верств виборців.

Незважаючи на ці відмінності, між американськими і британськими провідними партіями є і чимало подібного. У двопартійній системі обидві партії є, як правило, великими партіями, які мають широке коло членів та виборців. Це веде до об'єднання в рамках однієї партії громадян з дуже різноманітними поглядами. Чим більшою є політична партія, тим різноманітнішим є склад її членів, що створює різні платформи, групи, тенденції і, таким чином, послаблює внутрішньопартійну структуру партії. Це є спільними ознаками всіх двопартійних систем. Наявність цієї внутрішньої різноманітності партії підвищує значення партійного керівництва, яке може балансувати. Це приводить до зменшення залежності керів-

ництва партії від думки членів партії та симпатиків. Різномірність політичних поглядів усередині партії ставить членів партії перед вибором: або перейти у конкуруючу партію, або припинити свою політичну діяльність.

Двопартійна система створює особливий механізм державного керівництва. У Великобританії фактично вона приводить до ліквідації механізмів парламентського правління. Немає мови про зверхність парламенту над кабінетом чи про поділ влади на виконавчу та законодавчу.

Факт, що прем'єром стає лідер партії, яка отримала парламентську більшість, зумовлює домінуюче становище уряду в політичній системі. Завдяки партійній дисципліні вони керують діяльністю партійної більшості в парламенті, яка зацікавлена в підтримці свого уряду і прем'єра.

Уряд, таким чином, керує як виконавчою, так і законодавчою владою. У разі серйозних розбіжностей між парламентською більшістю й урядом останнього можуть змусити подати у відставку, але це не порушує принципів керівництва партії, яка має парламентську більшість.

Іншою є ситуація в США. Тут *партійна система узгоджується з конституційним устроєм*. Президентська система, яка дистанціює президента від конгресу, функціонує завдяки американській партійній системі.

Президент не має, як правило, серйозної підтримки в конгресі, навіть якщо там більшість мають члени його партії. Це є результатом слабкої організації та дисципліни американських партій, що *дає можливість здійснювати реальний поділ влади між президентською і законодавчою гілками влади*.

Зміна влади є визначальною рисою механізму двопартійності. При цьому зміну слід розуміти як очікування, а не як державну реорганізацію. Зміна передбачає, що дистанція між партіями є незначною, та очікування надає можливість партії опозиції змінити правлячу партію. Інакше кажучи, поняття "зміна" переходить у поняття "конкуренція".

• **Багатопартійна політична система**

Багатопартійна система - це такий тип партійної системи, який характеризується наявністю більш ніж двох сильних партій, але жодна з них у парламенті не набирає такої кількості мандатів, яка б давала їй можливість правити самостійно. Це змушує партії шукати між собою компроміс, укласти коаліції з метою формування уряду.

Багатопартійна система є найдемократичнішою. Порівняно із двопартійною системою, вона пропонує виборцям значно ширший вибір. За однопартійної системи партія для успіху на виборах змушена звертатися до багатьох соціальних груп. У багатопартійній системі партії не знають цієї проблеми. Оскільки існує можливість участі в правлячій коаліції - партії немає потреби бути надто великою, щоб отримати доступ

до влади. Це дає можливість політичним партіям більш точно орієнтуватися на інтереси певних соціальних груп (у тому числі й радикальних).

Наявність урядових коаліцій робить багатопартійне управління менш стабільним, ніж воно є в двопартійній системі. У країні має бути досягнутий компроміс не менш як із двома партнерами по коаліції щодо засад використання влади. У Швеції, Норвегії, Фінляндії, Німеччині та деяких інших країнах уже склалися стабільні партійні коаліції одного чи іншого типу, які змагаються за владу між собою. Але коли партійну коаліцію слід сформувати зі значного числа політичних партій, то це нерідко є проблемою. Тривалість існування такої коаліції є також переважно незначною. Яскравим прикладом тут є Італія, де з 1945 р. при владі побувало 53 різноманітні коаліції.

Наявність двох партій є швидше винятком, ніж правилом у країнах із представницькою демократією. У більшості сучасних країн склалася та існує якраз багатопартійна система.

Згідно з типологією Дж. Сарторі, багатопартійні системи відрізняються головним чином такими *трьома рисами*:

- невеликі ідеологічні розбіжності між головними партіями;
- схильність до формування коаліції між різними партіями, навіть коли вони надають перевагу різним політичним програмам;
- важливість міжпартійної боротьби, її суттєве значення для провідних партій.

В остаточному підсумку все зводиться до визначення конфігурації партій. Деякі з них, так звані урядові, навіть за наявності у них цілком прийнятної для значної частини електорату програми, не здатні управляти самостійно і беруть участь лише в коаліційних урядах. За багатопартійності існують також і так звані "антисистемні" партії, які віддають перевагу своїй принциповій ролі в опозиції. Причому якщо в умовах двопартійності вони маргіналізуються, то багатопартійність, навпаки, виправдовує їх існування. Урядові партії націлені на розробку заходів, зумовлених національними потребами, а "антисистемні" партії головне своє завдання бачать у декларуванні вимог класу чи соціальних груп, з якими вони себе ідентифікують. Отже, за багатопартійності політичні партії є гетерогенними.

Між тим влада в руках кількох партій далеко не є ідеалом багатопартійності. Адже коли їх кількість переходить певну оптимальну величину, всяке демократичне волевиявлення населення неминуче призводить до подрібнення голосів, необхідності повторних виборів, а головне - до неминучості коаліційних форм влади, які відзначаються як нестабільністю, так і недовговічністю. І якщо проаналізувати стабільні політичні системи, то можна помітити, що влада там за наявності значної кількості партій у той чи інший період належить лише одній із них. Але від однопартійності така влада відрізняється двома принциповими моментами:

- 1) наявністю організованої опозиції правлячій партії;
- 2) відсутністю зрощення партії з державою. Державна влада не монополізована, оскільки підзвітна законодавчій владі, яка по суті є багатопартійною.

Досвід політичної історії свідчить, що партіями-фаворитами найчастіше є центристські партії, оскільки вони є перепорою на шляху до влади різного роду радикалам, а також проводять однотипну, послідовну політику.

Багатопартійна політична система - така форма суспільного управління, вироблена людською цивілізацією, за якої боротьба кількох політичних партій за владу виступає як механізм використання розходжень інтересів з метою суспільного прогресу.

Багатопартійна система - ефективний засіб виявлення різних підходів, поглядів, інтересів та є способом їх гармонізації.

За допомогою багатопартійності інтереси та здібності людей, взяті у їх органічній єдності, спрямовуються на розв'язання актуальних проблем суспільного життя.

Інша надзвичайно важлива сторона реальної багатопартійності - мобілізація населення на легітимацію існуючого політичного ладу. Як би не розходились між собою інтереси конкуруючих політичних партій, однак якщо вони готові вступити у боротьбу за створення органів влади на основі загальних правил та існуючих норм, якщо народ як суверенний носій влади розглядає самі вибори як форму вираження своєї волі, то багатопартійність при цьому виступає як важливий засіб легітимації існуючих порядків.

За ідеологією партії, що формують багатопартійну систему, є надзвичайно різноманітними, але більшість з них сповідують соціал-демократію, неолібералізм і неоконсерватизм. Їхня організаційна структура, як правило, масова та децентралізована, методи та засоби діяльності - у більшості партій - парламентські. Соціальна база партій досить різноманітна і здебільшого "надкласова".

Важко довести типовість багатопартійної системи: можна уявити незліченні її варіанти, починаючи з трипартійної системи і до нескінченності, і в межах кожного варіанта можливі різноманітні зразки та форми. Трипартійна система у Франції не має нічого спільного з бельгійською традиційною трипартійністю; скандинавська чотирипартійна система фундаментально відрізняється від швейцарської чотирипартійної системи.

Вивчаючи багатопартійну систему, М.Дюверже виділяє такі її форми: трипартійність, чотирипартійність і власне багатопартійність - відповідно до кількості партій-суперників. Причому, на його думку, "класифі-

кація, що складається з більш ніж чотирьох партій, вже неможлива". Крім того, М.Дюверже поділяє багатопартійність на "націоналістичну або етнічну" та "праву" чи "центристську".

Найбільш повну характеристику багатопартійних систем з урахуванням їх функціональної сторони дав Дж.Сарторі. Ця класифікація вважається базовою і в ній система поляризованого плюралізму характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, присутністю серед політичних партій "антисистемних", наявністю двосторонньої деструктивної опозиції, демократичним політичним режимом, формуванням уряду партіями центру. Типовими прикладами країн із поляризованою системою в різні роки були Франція та Італія.

У 80-ті рр. XX ст. процес формування багатопартійності торкнувся і країн Латинської Америки, яка замінила існуючу тут монопольну однопартійність чи заборону на діяльність політичних партій. Формування партійної системи в Перу та Болівії можна віднести до типу поляризованого плюралізму. У Перу цей процес відбувався більш стабільно, ніж у Болівії, оскільки там не існувало партії, яка претендувала на монополію влади за допомогою військових.

Сприятливою передумовою до утворення такої системи є пропорційна виборча система. Однак поляризована багатопартійна система може сформуватись і за мажоритарної виборчої системи. Уряд при цьому звичайно формується як коаліція центристських сил, крайні праві і ліві партії залишаються осторонь. За поляризованої багатопартійної системи можуть утворюватись і уряди чиновників та меншості. Перший - у тому разі, коли партії не здатні протягом певного часу домовитися про формування уряду. Другий - тоді, коли формування коаліційного уряду більшості не вдається, але деякі партії (чи одна партія) готові підтримати в цьому уряді партію меншості чи коаліційний уряд меншості, не входячи до його складу.

Ідеологічний спектр партій в умовах поляризованої системи охоплює всі можливі різновиди ідеологій, що і визначає особливу запеклість боротьби на політичній арені. Роль деструктивної лівої опозиції виконують, як правило, прокомуністичні політичні сили, а праві - неофашистські. За організаційною структурою ці партії - масові, при цьому якщо для партій центру характерна децентралізована схема взаємодії між керівними і місцевими органами, то для обох полюсів опозиції - жорстко централізована. Відповідно, *методи та засоби діяльності партій центру - парламентські, а партій опозиції - від парламентських до авангардистських, деструктивних*. Соціальна база й електорат усіх цих партій відповідають їх ідеологічним засадам, при цьому типовою є орієнтація партій, особливо центристської коаліції, на усі суспільні верстви.

Деякі дослідники вважають поляризовану систему особливо демократичною. Однак давно з'ясовані й слабкі сторони цієї системи. Через чисельність партій важко сформувати життєздатний коаліційний уряд, часто виникають урядові кризи, які перетворюють політичну ситуацію на політично нестабільну. Стабільність та ефективність функціонування системи поляризованого плюралізму прямо пропорційні поточній стабільності, міцності коаліції центристських сил. Дріб'язкові сварки партій під час поділу державної влади поряд з іншими негативними наслідками викликають у народних мас тугу за режимом твердої руки. Так відбувалось у всіх молодих національних державах, які утворились у Східній Європі після війни (за винятком Фінляндії та Чехословаччини). В європейських державах за наявності поляризованої багатопартійної системи мають місце часті зміни уряду. Останнє особливо стосується Італії, де, на відміну від Франції, уряд формується в коаліційному складі. Тому система поляризованого плюралізму вважається менш стабільною, ніж двопартійна система.

Система обмеженого плюралізму характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, ще вужчим їх представництвом в уряді, відсутністю позасистемної опозиції, центробіжним характером міжпартійної конкуренції, орієнтацією всіх партій на прихід до влади в рамках коаліції, демократичним політичним режимом. Система обмеженого плюралізму посідає проміжне місце між двопартійною системою і системою поляризованого плюралізму. Цей тип систем охоплює країни з трьома-п'ятьма конкуруючими партіями - це такі, як ФРН, Бельгія, Ірландія (три партії), Данія (чотири партії), Швеція, Голландія, Норвегія (п'ять партій).

Часто механізми обмеженого плюралізму нагадують та імітують механізми двопартійності, хоча з вищим ступенем складності. Фактично структура обмеженого плюралізму залишається біполярною, але замість тільки двох партій ми знаходимо біполярне регулювання альтернативних коаліцій. Ця різниця не відштовхує конкуренцію. Якщо відмінні характеристики обмеженого плюралізму не виявляються вражаючими щодо двопартійної системи, то вони чітко відрізняються від системи поляризованого плюралізму. Обмежений плюралізм є неполяризованим, тобто, порівнюючи обмежений та поляризований плюралізм, можна сказати, що їх ідеологічні сфери є різними.

Система обмеженого плюралізму вважається найдосконалішою, оскільки в ній відсутні антисистемні партії та двосторонні опозиції, усі партії орієнтовані на участь в уряді, можлива їх участь у коаліційних кабінетах. Ідеологічне розходження між партіями не є значним і тому має місце *центробіжна конкуренція*. Водночас стабільність і ефективність системи обмеженого плюралізму багато в чому залежать і від конкретно-істо-

ричних умов, традицій коаліційного представництва. Сьогодні серед численних європейських держав з такою системою хіба що Швейцарія може вважатися зразком стабільності й ефективності. У латиноамериканських країнах подібний тип партійної системи майже не зустрічається, оскільки така партійна система погано сумісна із складною соціально-політичною ситуацією, яка характеризується значною фрагментацією та поляризацією сил у їх партійних системах. Щоправда, останнім часом у Болівії та Еквадорі спостерігаються ознаки переходу до цієї більш досконалої партійної системи.

Залежно від механізму формування уряду серед систем обмеженого плюралізму розрізняють різні їх типи: стабілізовану багатопартійну систему (мала коаліція), систему кооперації партій (велика коаліція), розпорошену багатопартійну систему.

Стабілізована партійна система (мала коаліція). Характерною рисою цієї системи є те, що партія (чи коаліція), що здобула перемогу на виборах, *спирається на парламентську більшість* протягом всієї каденції парламенту. Немає місця тут урядовій кризі чи зміні партійної концепції. Другою рисою є те, що правлячій коаліції протистоїть сильна опозиція, яка готова стати правлячою на наступних виборах.

Маємо в рамках цієї системи два конкуруючих між собою політичних угруповання, які змагаються за владу. Найчастіше форма цих угруповань та коаліцій відома ще під час виборів, рідше після виборів. Ця система дуже нагадує двопартійну політичну систему з різницею тільки в тому, що тут виступають не дві політичні партії, а політичні коаліції (правляча і опозиційна). Такою є партійна система у Швеції, Норвегії, Німеччині, Франції.

Що ж стосується функції управління, то стабілізаційна багатопартійна система є дуже подібною до двопартійної системи - з тим лише винятком, що йдеться про правлячу і опозиційну коаліції, а не партії.

Звичайно, у рамках такого політичного укладу політична стабільність є нижчою, ніж у двопартійній системі. Можуть мати місце певні тертя та непорозуміння в рамках правлячої коаліції, які навіть можуть призвести до її розпаду ще до закінчення каденції парламенту. Так, окрема позиція Незалежних Республіканців щодо референдуму 1965 р. призвела до розпаду папійської коаліції і відставки президента де Голля. У такій системі слабшою є позиція прем'єра, який змушений рахуватися з думкою інших учасників коаліції.

Система стабілізованої багатопартійності може бути перехідною як до розпорошеної багатопартійності, так і до двопартійної системи.

Система кооперації партій (велика коаліція). Система ця загалом не залежить від кількості політичних партій і теоретично може мати місце і в умовах двопартійної системи. На практиці, однак, найчастіше вона зустрічається в багатопартійних системах.

Суть цієї системи полягає в тому, що конкурентність партій має місце тільки у сфері реалізації виборчої функції - під час виборів державних органів. Однак після виборів у сфері реалізації функцій керівництва конкурентність замінюється засадами співпраці та кооперації партій.

Під час виборів кожна з партій конкурує з іншими і кожна з них намагається здобути більшість, а також самостійну владу для себе. Натомість на етапі керівництва державою відбувається добровільна кооперація всіх або головних партій в єдину правлячу коаліцію (так звана велика коаліція). Таким чином, існування опозиції виключене і система втрачає риси конкурентності. Якщо й існують якісь партії поза коаліцією, то вони є нечисленними і не мають жодного серйозного впливу на процес керівництва чи тим паче не посягають на владу. Отже, боротьба за владу ведеться виключно між партіями, що кооперуються між собою.

Така система виникає, коли складається ситуація, що загрожує існуванню держави, - найчастіше під час війни (тоді створюється єдиний уряд національної оборони чи національної єдності), або у разі, коли виникає рівновага політичних сил у державі.

І хоча система кооперації партій має, безперечно, свої позитивні сторони, тим не менше слід підкреслити, що ефективність її діяльності значною мірою залежить від системи узгоджень між різними політичними партіями - учасниками коаліції. У такій ситуації цю узгоджувальну функцію бере на себе або коаліційний уряд, або окремі узгоджувальні комісії (як у Німеччині). У такій ситуації діяльність уряду стає дуже обмеженою. Парламент під страхом розпаду коаліції також мусить приймати узгоджені рішення. Парламентська відповідальність уряду фактично втрачається.

Цей тип багатопартійності характеризується значною кількістю партій, що можуть брати участь у боротьбі за владу. За цієї системи уряд формується з представників кількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті згідно з результатами виборів.

Уряд може змінюватися по кілька разів за одну легіслатуру парламенту. Це спричиняє значну політичну нестабільність у державі - часту зміну при владі політичних партій, часті урядові кризи. Типовою рисою цього типу багатопартійності є *відсутність партій, що утримують переконливу перевагу над іншими, партії більшості*. Партії є роздрібненими, малими.

Другою типовою рисою цієї партійної системи є *створення коаліцій з метою здобуття більшості в парламенті, необхідної для здійснення влади*. У рамках цієї системи не можуть існувати уряди більшості поза коаліцією. Хіба лише за винятком безпартійного уряду, коли не вдається сформувати уряд на основі партійного представництва чи уряд меншості, який толерантно сприймається більшістю партій, представлених у парламенті. Решта партій створюють коаліційну опозицію.

Третьою характерною рисою цієї системи є *нестабільність створених коаліцій*, нестача стабільного зв'язку між учасниками коаліції. У такій системі не існує тривалих та міцних союзів у рамках коаліцій; дуже часто створена коаліція не здатна проіснувати до кінця каденції парламенту, виникають кілька різних коаліцій, що змінюють одна одну.

Класичні форми розпорошеної опозиції можемо спостерігати в міжвоєнний період в європейських державах, після Другої світової війни у Франції. Прикладами системи цього типу є Фінляндія та Бельгія.

Основою існування розпорошеної партійної системи є сильна різномірність і гостра конфліктність суспільства, коли нові соціально-політичні поділи накладаються на давно існуючі. Це викликає появу значної кількості політичних партій, що гостро конкурують між собою. Міжпартійна конкуренція в рамках пропорційної системи вимагає від кожної з партій підкреслення своєї індивідуальності, відособленості. До цього слід додати і чисто суб'єктивний (психологічний) чинник. Небажання правлячої еліти політичних партій об'єднуватися, щоб не втрачати своїх керівних позицій.

Гострота міжпартійних суперечностей ускладнює процес створення урядових коаліцій. Часто цей процес розтягується на кілька тижнів. Створена коаліція, як правило, є нетривалою, ситуативною. Така система посилює політичну вагу малих партій. В умовах, коли жодна з партій не має суттєвої переваги, малі партії можуть стати учасниками урядової коаліції і навіть ставати визначальною силою, яка визначає характер урядової коаліції. Однак, як правило, такі коаліції не задовольняють нікого - ні лівих, ні правих.

Надзвичайна нестабільність цієї системи часто призводить до кризи суспільно-політичного устрою загалом, а відтак до її заміни шляхом революції чи перевороту.

Поняття "система домінуючої партії" в науковий обіг ввів М.Дюверже. Під нею він розумів таку партію, яка:

- 1) здійснює керівництво протягом певного проміжку часу в результаті перемоги на парламентських виборах;
- 2) ідентифікується з цілим народом; її доктрини, ідеї та стиль мають збігатися з рисами цілої епохи.

Саме поняття домінуючої партії швидше стосується типології партій, ніж партійних систем, однак у розумінні М.Дюверже, це є особливий тип партійної системи, у якому існує домінуюча партія. В його розумінні система домінуючої партії є системою, посередньою між однопартійною і багатопартійною системами.

Під системою домінуючої партії слід розуміти таку багатопартійну систему, у якій лише одна партія здобуває переконливу перемогу (більше 50% голосів та мандатів), а інші партії не здатні між собою домовитися чи є такими слабкими, що не становлять для правлячої партії жодної альтернативи.

Отже, домінуючу партійну систему визначають дві риси:

1) домінування однієї партії;

2) відсутність серйозної опозиції, достатньої для того, щоб мати шанси на виграш.

Критерій, згідно з яким партія проголошувалася провідною, полягає в тому, що вона відокремлюється від решти партій, володіючи високим політичним потенціалом. Система домінуючої партії належить до сфери партійного плюралізму. Інші партії існують поряд із домінуючою і вважаються її законними суперниками. Тому система з домінуючою партією належить до системи "більш-ніж-однієї партії", у якій не відбувається періодичне чергування. А це є результатом того, що одна і та сама партія в ході відкритого змагання отримує більше місць у парламенті.

Домінуюча партія не лише намагається ідентифікувати себе з існуючим політичним режимом, опорою якому вона служить, а й прагне зібрати не менше 30% голосів на виборах, щоб отримати значний відрив від інших партій і визначити склад та орієнтацію урядової коаліції.

Таким чином, домінуюча партійна система - це така система, де домінуюча партія отримує відносно більшість голосів виборців (та місць у парламенті). Характеризуючи дану партійну систему важливо наголосити, що основним критерієм у цьому разі є не кількість партій, а поділ влади між ними. Саме тому система домінуючої партії виникає або з двопартійного поділу, або з фрагментарного поділу. Важливо підкреслити і те, що дана партійна система створює однакові можливості для конкуренції всім існуючим партіям і, таким чином, виступає типом партійного плюралізму, за якого не відбувається ніяких змін. Але це не дає жодних підстав порівнювати цю систему з однопартійною.

З усіх партійних систем, притаманних демократичним багатопартійним режимам, система домінування відрізняється найвищим рівнем стабільності, що зумовлено однопартійним складом уряду і наявністю стійкої більшості в парламенті. Однак в умовах існування політичного плюралізму багаторічне утримання влади однією партією є явищем досить рідкісним.

Усі ключові посади в державі обіймають представники домінуючої партії. Ключову роль у політичній системі відіграють лідери партії та її керівні органи, а не державні органи. Партійні лідери є одночасно державними діячами - президентом у Мексиці, прем'єром в Індії. Політична кар'єра пов'язана із членством у домінуючій партії. Однак, на відміну від фашистської системи, партійні органи в рамках даної системи не виконують жодних публічних функцій. Особливості рис цих систем залежать від стабілізації системи домінуючої партії. Чим вищою є стабільність домінуючої партії, тим повніше в ній реалізуються її риси.

Атомізована система - це така система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій або їх повною відсутністю, нечис-

ленністю і незначною впливовістю, наявністю антисистемних угруповань, формуванням уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або авторитарним політичним режимом. Атомізована система поділяється на системи крайнього плюралізму й авторитарної псевдопартійності.

Перший тип атомізованої системи в цілому властивий усім державам колишнього СРСР і більшості країн Східної Європи. Багаторічна комуністична олігархія змінилася тут на широкий конгломерат порівняно невеликих політичних партій (чисельністю 1-10 тис. членів). Так, нещодавно кількість партій у Польщі становила - 132, Грузії - 79. В умовах крайнього плюралізму формування урядів відбувається або на широкій коаліційній основі, як у країнах Східної Європи, або за позапартійними критеріями, як у державах колишнього СРСР. За ідеологічним спрямуванням політичний спектр партій даної системи є надзвичайно широкий - від традиційних "ідеологічних" партій до екзотичних. Так само широко розрізняються дані партії за іншими базовими характеристиками.

Другий тип атомізованої системи - авторитарної псевдопартійності - притаманний насамперед деяким країнам третього світу (Уругвай, Парагвай, Гаїті). Тут існує багато партій, між якими точиться боротьба, але реальна влада і контроль над ситуацією в країні перебувають у руках військової або бюрократичної верхівки, що стоїть над партіями і традиційними інститутами парламентської чи президентської демократії.

Атомізована система є найменш стабільною та ефективною серед інших партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як у бік однопартійної диктатури (Росія, 1917 р.), так і в бік стабільних партійних систем.

Нині в Україні функціонує атомізована партійна система, яка еволюціонує в бік стабільнішої системи поляризованого плюралізму.

2.3. Політичні партії: сутність, функції, типологія

• *Визначення та функції політичних партій*

Партія - елемент політичної системи, який тісно пов'язаний із державними та правовими інститутами.

По своїй суті - це частина населення, яка діє в чинній політико-правовій системі, що має на меті завоювання та утримання державної влади і характеризується наявністю у неї таких базових характеристик, як ідеологія, організаційна будова, соціальна база та електорат, статус і роль партії в політичній системі та методи і засоби діяльності.

Поширене також наступне визначення цього поняття.

Політична партія - спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (в результаті виборів або іншими шляхами), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших соціальних спільностей.

Партії відіграють ключову роль несучої конструкції як громадянського суспільства, так і політичної системи.

Створення політичних партій зумовлене необхідністю перетворити багатоманітність інтересів окремих індивідів, соціальних спільностей на сукупний політичний інтерес, який партія зобов'язується відстоювати всіма доступними їй засобами. Звідси і визначається головна мета діяльності партії в політичній системі суспільства - представництво інтересів тих соціальних верств населення, інтереси яких вона відображає, підтримка постійного зв'язку між громадянським суспільством і державою.

Отже, виразити інтереси громадян, соціальних груп, надати їм політичної форми, придатної для прийняття рішення політичною владою, у сучасному громадянському суспільстві можуть тільки партії. І в цьому контексті політичні партії виступають з'єднувальним ланцюгом між громадянським суспільством і державою, своєрідним механізмом урегулювання політичних конфліктів, а відтак багато в чому вони визначають характер і напрям політичного процесу. У свою чергу, і соціальне оточення, у якому діють політичні партії, суттєво впливає на організаційну структуру, форми та методи функціонування партій.

Сьогодні на процес формування політичних партій суттєвий вплив справляють такі обставини:

- характер політичного режиму в країні;
- форма державного устрою та форма правління;
- структура парламенту;
- тип виборчої системи.

Держава, насамперед виконавча влада, під час розробки та проведення своєї політики змушена спиратися на політичні партії. Безпартійні уряди в умовах демократії є неприродним явищем. Навіть класичні президентські форми правління (США та інші країни) мають партійні уряди. На всезагальному рівні політичні партії виступають як інституції, що репрезентують народ і мобілізують його. Отже, вони є важливим чинником, що підтримує стабільність, а зважаючи на потребу й урегульовують конфліктні ситуації у суспільстві. Одночасно політичні партії являють собою основний засіб, за допомогою якого правляча еліта справляє вплив на народ і намагається "змусити" його прийняти її політику. У свою чергу, народ використовує партії з метою справити свій вплив на політичну еліту, загалом на процес державного управління. На рівні політичної систе-

ми партії є інституціями, що справляють свій вплив на формування уряду, є ініціаторами виборчої системи (мажоритарної, пропорційної чи змішаної) і т. ін. На рівні щоденного політичного життя партії відіграють основну роль у залученні мас у політику та "підборі", підготовці та висуненні політичних кадрів на вищі державні посади тощо.

Місце і роль партій у політичній системі значною мірою залежить від форми правління. У країнах з парламентською формою правління партія чи коаліція партій (партійний блок) формує уряд та призначає прем'єр-міністра, може розпустити уряд і звільнити голову уряду за рішенням парламенту. Особливістю президентської системи є те, що партії відіграють провідну роль в організації і проведенні президентських виборів. Вони затверджують кандидатів на посаду президента та виборчу програму. Після перемоги на виборах ці програми конкретизуються, визначаючи стратегію розвитку країни.

Зрозуміти місце та роль політичних партій у політичній системі суспільства можна шляхом визначення їх функцій, тобто тих завдань, які вони виконують.

До сьогодні в політологічній науці поки що відсутній якийсь один підхід до визначення функцій. До ідеологічних функцій партії відносять: розробку партійної ідеології; ведення пропаганди, формування громадської думки; політичне виховання членів партії, широкого народного загалу. Організаційні функції партії передбачають: підготовку кадрів для партії, державного апарату та громадських організацій; проведення виборчих кампаній та інших політичних акцій; організація діяльності партійних фракцій у представницьких органах влади тощо.

Розрізняють також **дві групи функцій** - зовнішні й внутрішні. До останніх, зазвичай, відносять: організаційну будову партії та налагодження необхідних відносин між первинними організаціями, а також між ними і вищими партійними інстанціями; функцію політичного рекрутування, тобто поповнення рядів партії за рахунок нових членів; ведення фінансових справ (контроль за станом партійної каси); підготовку з числа членів партії політичних лідерів, у тому числі і для висунення кандидатів у представницькі органи влади тощо.

Зовнішні функції мають більш складну структуру. До них, зазвичай, відносять: соціальні, ідеологічні, політичні, управлінські функції.

1. **Соціальні функції** - одні з найважливіших, оскільки партії є провідною частиною системи соціального представництва. Соціальні інтереси набувають форми політичних цілей, завдань, вирішуючи, які партії здійснюють зв'язок різних соціальних верств, груп як між собою, так і з державою й іншими політичними інститутами, сприяючи при цьому інтеграції (чи дезінтеграції) цих прошарків і груп в існуючу політичну систему. Таким чином, соціальні функції містять у собі: роботу партії з маса-

ми з метою розширення своїх прихильників - майбутніх виборців; роз'яснення масам політичної і соціально-економічної ситуації, у якій живе суспільство, розробку пропозицій щодо платформи дій; соціально-політичну освіту й об'єднання громадян на основі спільності інтересів; політичне виховання (соціалізацію) громадян, роботу з молоддю з метою залучення до активної політичної діяльності, для забезпечення стабільності й наступності в розвитку суспільства.

2. **Ідеологічні функції** пов'язані з розробкою партійної ідеології, програмних документів, а також із здійсненням партійної пропаганди. Сучасні великі партії мають свої наукові центри, проводять соціологічні дослідження, експерименти, визначають перспективи розвитку.

3. **Політичні функції** передусім пов'язані з: боротьбою партії за політичну владу в суспільстві та її здійснення на основі своїх програмних установок; організацією різних форм участі в політичній діяльності; організацією опозиції державним органам, тиском на них, якщо їхня політика не відповідає інтересам тих прошарків, які представляє партія; налагодження контактів з іншими політичними організаціями і рухами як усередині країни, так і на міжнародній арені. Під час підготовки до виборів партії виконують і електоральні функції (організація виборчої кампанії), а після виборів вони, як правило, реалізують парламентські функції через діяльність своїх депутатів, об'єднаних у парламентські групи і фракції.

4. **Управлінські функції** здійснюються після перемоги на виборах, коли партії беруть участь у формуванні уряду чи беруть на себе відповідальність за управління державою, що виражається у відповідальності за діяльність осіб, висунутих нею.

Повногала реалізації всіх цих функцій - як зовнішніх, так і внутрішніх - у кожному суспільстві неоднакова. Вона залежить головним чином від рівня розвитку конкретного суспільства, ідеологічної та політичної зрілості партії, професійних якостей її лідерів.

У політологічній літературі поширеним є підхід авторів, які виділяють **п'ять головних функцій політичних партій**.

1. **Представництво інтересів.** Політичні партії є важливими виразниками інтересів соціальних класів, прошарків і груп, трансформуючи велику кількість цих різноманітних і специфічних потреб і вимог у більш системні, зручні для оперування пакети пропозицій. Проте у той час як групи тиску лише виражають певні інтереси, політичні партії відбирають, раціоналізують і впорядковують інтереси, як правило, різних груп, об'єднуючи їх в єдину систему. Фактично партія виступає важливим фактором у визначенні, відборі, систематизації та вираженні суспільних інтересів у політиці.

2. **Комунікативна функція.** Партія виконує роль каналу вираження та формування ідей, цілей, завдань тощо, який спрямований як угору до вершини владної піраміди у державі, так і вниз - до найнижчих со-

ціальних верств, та є визначальним для політичного управління в суспільстві.

3. **Формування політичних еліт та соціалізація.** Партії слугують головним механізмом у комплектуванні та поповненні еліт, через який кандидати на політичні посади готуються і відбираються на всіх рівнях партійної піраміди та через який, зокрема, обирається національне (державне) політичне керівництво. Відбір кандидатів усередині партій часто є більш вирішальним етапом, ніж подальші всенародні чи регіональні вибори (насамперед у системах пропорційного представництва). Якою б не була виборча система, попередній відбір кандидатів на ті чи інші державні посади частково здійснюється вузьким колом партійних діячів. Крім того, за допомогою партій відбувається політична соціалізація їхніх членів і прихильників, виховання та ідентифікація їх у певному політико-ідеологічному руслі. Часто передача цих соціальних цінностей та політичних уподобань здійснюється з покоління у покоління.

4. **Розробка політики та здійснення політичного курсу.** У правлячій партії її лідери, що здійснюють політичне керівництво країною, вирішують подвійне завдання щодо встановлення, впорядкування та забезпечення виконання спільних для всього суспільства цілей, національних інтересів даної держави. Політичні партії були головними рушійними силами у революційних перетвореннях сучасної доби. Інакше кажучи, політичні партії задають напрям та беруть або прагнуть брати активну участь у здійсненні державної політики.

5. **Функція соціальної інтеграції.** Політичні партії, концентруючи у собі певну систему ідейних цінностей щодо здійснення політичної влади у суспільстві, виступають об'єктами емоційної прихильності або протидії. Справляючи таким чином значний вплив на громадську думку та поведінку громадян (виборців), партії відіграють роль своєрідного "лакмусового папірця" "соціального індикатора" і, відповідно, - інтегруючого фактора для тих чи інших соціальних верств, спільнот і груп, які бачать у конкретній партії виразника своїх політичних потреб та інтересів, з якою вони пов'язують свої надії на вирішення певних суспільних завдань і розвиток країни, з якою, нарешті, вони ідентифікують себе у ставленні до різних проблем, що існують у суспільстві.

Багатоваріантність підходів до визначення функцій політичних партій спонукала дослідників згрупувати їх за подібними ознаками. До *першої групи* віднесені ті функції політичних партій, які характеризують їхні зв'язки із соціальними групами і суспільством. Ідеться, насамперед, про представницьку, інтегративну та ідеологічну функції. До *другої групи* включаються ті функції, що визначають роль політичних партій у політичній системі суспільства. Серед них: функція розробки і здійснення політичного курсу; функція боротьби за політичне керівницт-

во або зміцнення й утримання свого керівного становища; організаторська функція, яка виявляється, передусім, у визначенні кадрової політики, тобто в діяльності щодо добору, висування і розстановки кадрів у самій партії та в інших державних і громадських організаціях. Організаторська функція також включає контроль за виконанням прийнятих політичних рішень.

До *третьої групи* належать функції, що покликані регулювати внутрішньопартійне життя, забезпечити єдність та злагоду партійних лав.

Отже, партіологічні дослідження про політичні партії дають можливість уявити собі ідеальну модель партії, здатної принести максимальну користь усьому суспільству. Згідно із цією моделлю, політична партія не повинна допускати переважання інтересів її керівництва над інтересами рядових членів. Вона постійно продукує нові ідеї. Ідеальній партії властива пластичність, здатність змінювати структуру, постійно розвиватися. Важливими рисами є також спроможність відчувати політичний момент, уміння знаходити у своєму середовищі й виховувати справжніх політичних лідерів, діячів. І, нарешті, перемагає не та партія, у якої сильніша організація, а та, яка сповідує духовніші, розумніші, волелюбніші ідеали.

Включення політичних партій у формування владних відносин відбувається через їхні парламентські фракції. При цьому діє принцип автономії партійних фракцій у парламентах, тобто фракції та їх керівництво безпосередньо не підлягають партійним органам. Вони керуються партійними настановами, але відповідно до конкретної ситуації. По суті, має місце подвійна підпорядкованість депутата - перед виборцями і перед партією. При цьому відповідальність перед виборцями вважається пріоритетною. У результаті масова партія зберігає справді громадський характер, оскільки виконує свої функції на недержавній основі, безпосередньо "відчужена" від влади.

Партії, з'єднуючи громадянське суспільство з державою, сприяють подоланню чи пом'якшенню конфліктів, властивих відносинам між ними. Саме завдяки партіям забезпечується функціонування законодавчих органів і виконавчої влади. Сильні партії не послаблюють, а навпаки, підсилюють державу, зміцнюючи канали зворотного зв'язку останньої із суспільством, її контроль над політичним процесом.

Розвиток демократичних політичних систем переконливо доводить, що політичні партії є найефективнішим інструментом реалізації групових інтересів у сфері політики. Вони мають особливе значення для збереження статусу відкритості самого суспільства та налагодження взаємних зв'язків між різними рівнями структури політичної системи.

• **Типологія політичних партій**

Існує чимало різноманітних типологій політичних партій, але не всі вони є визнаними і придатними для використання. Розглянемо типо-

логію політичних партій за ідеологічною ознакою. Класифікуючи політичні партії на основі ідеологічного критерію, слід виходити з того, що кожна політична партія має свою ідеологічну орієнтацію, а тому будь-яка загальна класифікація є досить умовною. Специфіка групових інтересів зумовлює орієнтацію ідеології на якусь одну центральну ідею, яка відіграє в кожній ідеології системотворчу роль.

Загалом, на *основі ставлення до певної системи цінностей виділяють три типи політичних ідеологій:*

1. Ідеології, які захищають та вдосконалюють існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну підсистему. Такі ідеології називають *консервативними, або правими ідеологіями.*

2. Ідеології, які заперечують існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну підсистему й вимагають їхньої радикальної зміни. Такі ідеології отримали назву *радикальних (революційних), або лівих ідеологій.*

3. Між цими двома групами існує досить широкий спектр політичних ідеологій, які різною мірою поєднують ознаки перших двох груп. Такі ідеології називають *реформістськими, або центристськими.*

Причому центристські ідеології можуть виявлятися як лівоцентристські, так і правоцентристські. Отже, саме ідеологія визначає базисний набір типових вимог, що, зрештою, і зумовлюють поділ політичних партій на "правих" і "лівих". Кожен із цих типів ідеологій використовує різні тактики для досягнення своєї мети, хоча загалом всі вони базуються на переконаннях, організації та примусі.

Крім того, учені класифікують політичні ідеології залежно від особливостей системи цінностей, які сповідують їхні прихильники. За класифікацією розрізняють: лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, расизм, соціал-демократизм, комунізм, анархо-синдикалізм, корпоративізм, сталінізм, фашизм, націонал-соціалізм, єврокомунізм, голізм, маоїзм тощо. Досить часто для спрощення виділяють ліву, праву та центристську ідеології.

Традиційно лівими партіями вважаються соціал-демократи, соціалісти, комуністи, правими - консерватори, ліберали, християнські демократи. Найчастіше робітничі партії - це комуністичні та соціал-демократичні, буржуазні - консервативні та ліберальні, дрібнобуржуазні, християнсько-демократичні та лейбористські.

У 70-80-х рр. ХХ ст. відбулася ідеологічна трансформація як правих, так і лівих ідеологій, а відповідно, і партій, які взяли на їх озброєння. Така трансформація призвела до появи ліволіберальних, ультраправих і тому подібних спрямувань політичних партій. Це, зазвичай, вказує і на те, що традиційна ідеологічна ідентичність (лібералізм, консерватизм, соціалізм, соціал-демократизм тощо) втрачає своє значення в діяльності політичних партій, натомість на передній план висувається ідеологія праг-

матизму, а нерідко і популізму, ідеології, що спираються на політичну практику. Отже, сьогодні за ідеологічною ознакою політичні партії доцільно поділяти на партії сильної артикуляції, побудовані на класичних ідеологіях, і партії слабкої артикуляції, побудовані на ідеології прагматизму чи іншого роду неоідеологіях.

Одним із базових критеріїв типологізації сучасних політичних партій є типологія за організаційною будовою. Відповідно до організаційних міжпартійних відмінностей М.Дюверже запропонував розрізнити два основних типи партій - кадрові та масові. **Кадрові партії** - це партії зі слабкою організаційною структурою, типу виборчих комітетів. У рамках цього типу партій виділяють дві форми - *американські та європейські*. Кадрові партії створюються за територіальним принципом, чисельність, як правило, невелика.

Для кадрової партії характерними ознаками виступають: вільна структура; орієнтація на виборчу активність; тип партійного членства, їх залученість, природа лідерства й участь у виробленні організаційної політики тощо. У своїй діяльності вони спираються передусім на професійних політиків, фінансову еліту, яка може забезпечити партії матеріальну підтримку. Залучення члена кадрової партії до політичної участі визначається, насамперед, його організаторською чи виборчою роллю. Важливі національні лідери кадрової партії є урядовими лідерами, чиновники у виборчій організації переважно займають підпорядковуючу позицію. Кадрова партія, зазвичай, має постійний склад активістів, який за потреби поновлюється, але до збільшення кількості своїх членів не прагне.

Кадровим партіям не властивий інститут фіксованого членства з відповідною регулярною сплатою членських внесків. Вони орієнтовані на електоральні функції й активізуються насамперед у період передвиборчої кампанії, їх головне завдання полягає в участі у передвиборчій кампанії, проведенні своїх кандидатів до перемоги на виборах.

Організаційна політика в кадровій партії визначається переважно урядовими лідерами, професійними експертами, чиновниками і деякими діячами-аматорами.

Європейські ліберальні та консервативні партії переважно є кадровими партіями. До типових кадрових партій традиційно відносять Республіканську партію і Демократичну партію (США).

Визначальні **рис**и масових партій є прямо протилежні до тих, якими характеризуються кадрові партії. Це вже не партії іменитих людей, а борців, які зорієнтовані більше на вербування членів, а не на мобілізацію виборців. Вони є сильно структурованими та ієрархізованими партіями. У них вже з'являється постійний апарат, тобто партійні функціонери, оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею та її розвитку; викристалізовується "актив", тобто значна кількість

членів партії, згодних частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації партійних програм; і, нарешті, це партії, які ґрунтуються на сильній "культурі участі", які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності.

Масові партії, на відміну від кадрових, мають відкриту структуру, масове членство, постійну партійну діяльність, спрямовану на залучення нових членів, організаційних лідерів (функціонерів), які змагаються за владу з партійними урядовими лідерами (політиками). У масовій партії основною одиницею переважно є місцева партійна організація. Член масової партії часто має ідеологічне зобов'язання згідно з партійною доктриною, його щоденне життя, соціальна діяльність пов'язані з партією. Масові партії виникли у зв'язку з поширенням загального виборчого права. Вони, як правило, будуються як за територіальним, так і за виборчим принципом, але є відкритими для нових членів і в цьому проявляють свою зацікавленість. Зазвичай такі партії численні, добре організовані й формуються на ґрунті певного світогляду. Отже, претендують на роль вихователя народу, викривача несправедливості і т. ін. Існують за рахунок членських внесків, що є джерелом фінансування їхньої участі у виборчих кампаніях. У статутах масових партій, зазвичай, чітко визначається статус члена партії, його права та обов'язки, соціальна база, робота з кадрами і т. ін. Керівництво в масових партіях здійснюється професійними політиками, поточну організаційну роботу ведуть оплачувані партійні функціонери (постійний секретаріат), на місцях - партійні організації. Таким чином, говорячи про масові партії, слід вести мову про чисельність партійних активістів та про організаційну структуру партії.

Отже, масові партії - це партії, які спираються на систему організованих місцевих осередків; партії, у яких немає сталих і виразно визначених місцевих осередків, є кадровими партіями.

Політичні партії типологізуються також: за кількісним критерієм - **малочисленні та масові**. Належність партій до першої чи другої категорії в межах цієї класифікації не завжди прямо відповідає класифікації їх на **впливові чи невливові**; за внутрішньопартійною структурованістю - аморфні (нерідко партії нагадують народні фронти) і добре структуровані; за рівнем централізованості влади в партії. Згідно з цим критерієм, політолог А.Боднар виділяє **централізовані і децентралізовані партії**. Для централізованих партій характерними є високий рівень обов'язковості рішень партійного керівництва для місцевих організацій та членів партій, партійний контроль за діяльністю депутатів і посадових осіб виконавчої влади - членів партії. Як правило, найбільш жорсткою централізацією відрізняються політичні партії з комуністичною та фашистською ідеологією. Для децентралізованих партій не є характерним партійний контроль за діяльністю депутатів і посадових осіб виконавчої влади - членів партії.

Залежно від специфіки генези та характеру організаційної будови політичних партій останні можуть класифікуватися на **демократичні; не-демократичні;** партії, що створені державними структурами, групами парламентарів, службовців тощо.

Якщо розглянути типологізацію політичних партій за іншими організаційними чинниками, то найзагальнішою підставою типології політичних партій виступає соціальна основа. Із середини ХХ ст. виникають політичні партії на змішаній соціальній базі. Вони намагаються якнайповніше враховувати багатоманітні інтереси своїх потенційних виборців (так звані "партії для всіх" або загальнонаціональні партії). У цьому контексті загальнонаціональний чинник у соціальній орієнтації партії має раціональний зміст і демократичну спрямованість.

Специфіка встановлюваних та реалізованих на практиці деякими партіями обмежень на членство в них зумовлює класифікацію політичних партій на такі, що об'єднують своїх членів за критерієм їх належності до певної соціальної верстви чи групи суспільства. Відповідно до цього політичні партії, крім класових та загальнонаціональних, можуть класифікуватися на: національні, жіночі, селянські, регіональні (регіонально-культурні чи земляцькі), антивоєнні, професійні, екологічні, вікові тощо.

Іноді створюються так звані **гротескні партії**, які не мають якоїсь певної соціальної бази, а об'єднують прихильників якого-небудь роду занять чи захоплення, наприклад, "шанувальники пива". Ці партії не претендують на владу, вони наполегливо відстоюють коло своїх інтересів, мають невеликий, але згуртований склад. Політичні позиції тих, хто вступає в партію, переважно визначаються не їх соціальним становищем, а суб'єктивними факторами - залежно від способу мислення даної людини і від того, як вона уявляє собі свої інтереси і місце в суспільстві.

Під час типологізації політичних партій за соціальною ознакою слід ураховувати такі аспекти:

- 1) з якими соціальними колами та групами пов'язані керівники партії;
- 2) які соціальні кола та групи мають найбільшу користь від її діяльності;
- 3) хто входить до складу партії та на кого партія може спиратися у своїй діяльності, тобто який у неї електорат.

Електорат - це та частина виборців ("elector" - виборець), що постійно голосують за конкретну партію на виборах. Електорат партії є відносно невеликим порівняно з кількістю виборців і навіть її соціальною базою.

У плані визначення соціальної бази та електорату не менш заплутаною є типологізація і сучасних українських політичних партій. Тому характерною особливістю більшості політичних партій України є їх елі-

тарність, відсутність у них реальної соціальної бази, а отже, і неспроможності адекватно відображати структуру соціальних інтересів. Ця особливість зумовлена атомізацією суспільного життя та корпоративізацією соціальних інтересів політичних сил, що борються за владу. Тому багатьом українським політичним партіям характерні такі риси, як малочисельність, слабкість організаційної структури, відсутність чітко сформованих позитивних програм та ідейно-політичних платформ.

У повоєнні роки з'явилися нові, нетрадиційні типи партій, які почали формуватися на невідомому раніше ґрунті - екологічному, антивоєнному. Саме на цьому ґрунті створені *екологічні партії*, що виростили з екологічного руху. У таких партіях, як правило, відсутні постійні лідери, їм властива відкритість внутрішньопартійного життя, відмова від професійного апарату тощо.

Нові партії не тільки ґрунтуються на "змішаній" соціальній базі, а й дотримуються еkleктичної ідеології. Останнім часом на таких же засадах формуються і так звані транзитні партії. Поняття "транзитна партія" стосується характеристики політичних партій держав перехідного періоду зі ще неусталеною соціальною, політичною, а відтак і партійною системою. В основному до цієї класифікації відносять партії країн, що перебувають на етапі переходу від різних форм авторитаризму (чи тоталітаризму) до плюралістичної демократії.

Ці новостворені партії відрізняються від політичних партій із традиційно існуючою демократією. Вони мають риси "політичних рухів" чи політичних коаліцій", з одного боку, і риси класичних політичних партій, з другого. Часто є конгломератом різнорідних інтересів та груп, політичних напрямів, які об'єднуються в одне ціле дуже загальною спільною метою (наприклад боротьбою за незалежність чи демократію). Між тим їх зорієнтованість на досягнення влади (чи участь у її здійсненні), наявність відповідної політичної платформи, партійних атрибутів (символів, гасел), рекрутування членської бази надає їм ознак класичної політичної партії. Як і класичні політичні партії, вони створюють свої власні організаційні структури, борються за власну партійну ідентичність, сприятливі умови для партійної діяльності (передусім на законодавчому рівні).

Важливим критерієм типологізації партій є їх статус та роль у політичній системі суспільства. За своїм змістом цей критерій класифікації політичних партій є багатоаспектним, оскільки за ним визначається місце і роль політичної партії в системі здійснення державної влади.

Згідно з цим чинником, партії в політичній системі можуть типологізуватися на:

- *правлячі*, тобто такі, що самостійно або в коаліції з іншими партіями легітимним шляхом здобули і здійснюють державну владу. Зазвичай, таким партіям притаманний консерватизм. Багато уваги у своїй

діяльності правлячі партії приділяють роботі в уряді та парламенті, вони віддають перевагу розв'язанню соціальних, економічних та управлінських проблем, політичні ж дії зазвичай носять прагматичний характер;

- **опозиційні партії** - це партії, які не є правлячими на даний момент і перебувають в опозиції до здійснюваного правлячими партіями політичного курсу. Опозиційні партії мають особливий образ політичних дій, що визначається головним їх завданням - завоювання шляхом усунення правлячої партії від влади.

Партійна діяльність опозиційних партій зосереджується головним чином у політичній сфері. Розвитку економічної, культурної та інших сфер приділяється значно менше уваги. Такі партії, як правило, не ідентифікують себе з існуючим у країні режимом, а піддають радикальній критиці існуюче суспільство та його політичні структури. Опозиційні партії протиставляють себе іншим партіям і особливо рішуче дистанціюються з правлячими партіями.

Характерною рисою опозиційних партій є динамізм, що орієнтований на зміни та реформи. Саме через опозиційність діяльності політичних партій до системи державної влади, зазвичай, визначається їх правовий статус у політичній системі суспільства. Цей підхід покладений в основу поділу політичних партій на: легальні, тобто такі, діяльність яких дозволена і вони, відповідно до вимог законів, зареєстровані; напівлегальні - не зареєстровані, але і не заборонені; нелегальні - заборонені законами держави і діють в умовах конспірації, або ж підпільні. Заборона всіх або майже всіх політичних партій притаманна диктаторським режимам. У деяких країнах забороняється діяльність тих партій, що прагнуть зміни суспільного ладу неконституційним шляхом.

Окремо за критерієм статусу та місця партій у системі державної влади слід виділити такий їх тип, як неподільно **пануючі політичні партії**. Такий тип є характерним для політичних систем держав із тоталітарними та авторитарними режимами.

За характером ставлення партій до існуючої в суспільстві політичної системи партії можна класифікувати на:

- прогресивні - ті, що сприяють прогресу;
- консервативні - ті, що в цілому захищають старі погляди, але частково сприймають прогресивні перетворення;
- реакційні - ті, що активно протидіють прогресивним змінам.

Також політичні партії типологізуються і за ступенем їх впливу на політичні системи суспільства. За цим критерієм політичні партії можуть визначатися як: **впливові; маловпливові;** ті, що практично **не мають впливу**.

За місцем у загальному спектрі політичних сил, що включаються в політичну систему суспільства, партії типологізуються на: **праві, ліві, центристські**.

З точки зору впливу на існуючий тип суспільних відносин, політичні партії класифікуються на: революційні; реформістські, реакційні (контр-революційні); консервативно-мобілізаційні; радикально-прогресивні; помірковано-прогресивні (ліберальні) тощо.

Політичні партії можуть типологізуватися за територіальним принципом. Цей критерій дає можливість класифікувати політичні партії на:

- наднаціональні, тобто такі, що в конкретній країні представлені "національним або регіональним підрозділом" міжнародної партії;
- загальнонаціональні, тобто такі, що діють на всій території країни;
- регіональні;
- локальні (суто місцеві).

Специфічною в цьому контексті є типологізація політичних партій за їх місцем у партійній системі. Відомо, що в партійній системі політичні партії посідають неоднакове місце. За цим критерієм політичні партії можуть класифікуватися на ті, що: мають формально рівноправний статус з усіма іншими партіями; офіційно заборонені; єдині (у разі заборони або відсутності де-факто інших партій); мають офіційний або фактичний статус партії-гегемона; належать до традиційних партій, за якими офіційно або де-факто закріплені певні інституційно-правові переваги порівняно з будь-якими іншими партіями; є партіями-союзниками (сателітами) партії-гегемона.

Політичні партії можна типологізувати за ступенем демократичності принципів внутрішньопартійного життя. За цим критерієм політичні партії класифікуються на: демократичні; недемократичні (автократичні, авторитарні). Типологізація політичних партій за критерієм офіційного визнання припустимості (або фактичної наявності) фракцій у партії може мати такий вигляд: партії, що керуються принципом жорсткої організаційної єдності та недопущенням внутрішньої фракційності; партії, що визнають припустимість існування організаційно оформлених внутрішніх фракцій.

Можливі й інші типології політичних партій за статусом та їх роллю в політичній системі. До критеріїв типологізації відносять і такий критерій, як методи і засоби діяльності політичних партій. За методами і засобами діяльності розрізняють *партії парламентського та позапартійного (авангардного) типів*. До перших, як правило, належать партії соціал-демократичного, ліберального або консервативного спрямування, до других - партії комуністичної або неофашистської ідеології.

Парламентські партії - партії, яким притаманні методи і засоби діяльності у межах правових норм держави, основний зміст діяльності яких полягає в участі у виборах до органів державної влади з метою реалізації своєї політичної платформи.

Як зазначає М.Дюверже, для таких партій завоювання у представницьких органах є сутністю життя, причиною існування - вищою метою, а парламентська фракція виступає головною ланкою, іноді - керівним та організаційним центром.

Зовнішня діяльність парламентських партій зосереджена переважно в парламенті та місцевих представницьких органах. Такий тип партій, природно, зацікавлений у збереженні стабільності політичної системи суспільства.

Проте існують партії, які через низку обставин займаються позапарламентською діяльністю.

Позапарламентські партії - партії, для яких парламентська і виборча діяльність не є головною метою, своєю увагою вони зосереджують на досягненні доктринальних цілей (переважно це завоювання або утримання влади) і при цьому використовують протизаконні методи і засоби - від страйків, пікетувань і до таких радикальних, як фізичне знищення політичних опонентів, підкупи, шантаж, терор тощо.

Отже, світ політичних партій різноманітний і мінливий. Жодна типологія не може вичерпати всього багатства цього явища. Однак осмислення природи політичних партій зумовило спроби класифікувати їх за найбільш характерними ознаками. Типологія являє собою не більше, ніж абстрактну схему, яка приблизно впорядковує партійні комбінації й абсолютно не вичерпує їх розмаїття. У конкретній політичній дійсності партія нерідко має риси різних типів. Тому пізнавальний інтерес являють і "чисті" типи, і їх варіації. Проте вихідними критеріями типологізації все ж доцільно взяти такі основоположні характеристики політичних партій: ідеологічний ґрунт (як ціннісна та світоглядна основа), соціальна база (як відображення різноманітності та різноспрямованості суспільних інтересів), організаційна структура (як основний показник взаємодії із суспільством та умови ефективного функціонування партії в ролі суспільного інтегратора чи спеціалізатора), місце і роль партії в політичній системі та в суспільстві в цілому (як індикатор політичного розвитку країни) та методи і засоби діяльності політичних партій.

2.4. Політичні технології в реалізації публічної політики

• Громадянське суспільство

Громадянське суспільство це сукупність всіх недержавних форм самоорганізації громадян, яка включає в себе такі інститути, як вільне підприємництво, місцеве самоврядування, політичні партії, профспілки,

громадські організації, некомерційні об'єднання громадян за переконаннями чи інтересами, вільні (недержавні) ЗМІ, а також власне громадян - людей, які усвідомлюють і готові активно захищати свої права, відчувають свою власну відповідальність за долю країни.

Головна проблема становлення громадянського суспільства на пострадянському просторі - протистояння з бюрократичною державою. Безумовно, держава і громадянське суспільство - природні конкуренти на управління суспільними процесами в країні. У розвинених демократіях правова держава і громадянське суспільство є партнерами, що взаємно доповнюють один одного. Держава і державна бюрократія необхідні будь-якому суспільству, оскільки встановлюють загальні "правила гри" і забезпечують та захищають законні права і свободи громадян. Проте держава завжди прагне захопити контроль над суспільством, стати вище нього. Розвинене громадянське суспільство може дати відсіч невиправданому наступу держави на права громадян. Значне відхилення в будь-який бік є небезпечними - від соціальних вибухів і суспільних потрясінь до тоталітаризму.

Історія розвитку демократичних держав свідчить, що успіх розвитку країни і стабільність держави залежить не тільки від наявності тих чи інших інститутів громадянського суспільства, а від підтримки постійної динамічної рівноваги між інтересами держави та інтересами громадянського суспільства.

Наприклад, нині в Росії "точка рівноваги" між громадянським суспільством і державою гранично зсунута на користь держави. В Україні ж поки що ситуація трохи більш паритетна. І в Україні, і в Росії громадянське суспільство ще має пройти значний шлях становлення в процесі постійного протистояння державній бюрократії.

Квінтесенцією конкурентної публічної політики, яка притаманна саме громадянському суспільству, є вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Вибори - найбільш ефективний і єдино можливий цивілізований спосіб встановлення динамічної рівноваги між інтересами держави і громадянського суспільства.

Найважливіша функція виборів у демократичній державі - забезпечення оновлення правлячих еліт.

Сучасна класична політологія розглядає періодичну зміну правлячих еліт як абсолютно необхідну умову розвитку та збереження демократичного устрою держави. Тільки внаслідок вільних виборів правлячі еліти отримують легітимність в очах громадянського суспільства, що необхідне для отримання права керувати країною та для міжнародно-

го визнання. Вибори є найважливішим фактором партійного будівництва та становлення багатопартійної системи як важливого інституту громадянського суспільства. Нарешті, вибори встановлюють баланс сил та пріоритетів всередині самого громадянського суспільства.

Деякі помилки українських політиків призвели до масового розчарування громадян в самому інституті парламентаризму - бажання багатьох лідерів бути причетним до адміністративного ресурсу, неадекватність їхніх політичних позицій стереотипам більшості простих громадян, не розуміння різниці між політикою і PR, невміння створити повноцінні політичні партії тощо. У цілому більшість української політичної еліти є політтехнологічно безграмотною. Історія української публічної політики з часу незалежності України є не тільки історією перемог і досягнень, а й історією провалів та фатальних помилок.

На сьогодні вже абсолютно очевидно - одних благих намірів для боротьби за добробут людей недостатньо. Треба вміти формулювати та доносити ці наміри до виборця так, щоб вони були сприйняті і отримали масову підтримку на виборах. Отже, не може бути ефективною публічної політики без ефективних технологій реалізації публічної політики - політичних технологій.

• **Політичні технології**

Політичні технології - технології реалізації виборчих кампаній, партійного будівництва і політичних проектів.

Люди, які професійно спеціалізуються у цій галузі - це політичні технологи.

Серед багатьох людських потреб і бажань влада є чи не найпоширенішою і найбажанішою. Влада - це добробут, сила, задоволення, слава. Маєш владу - маєш і славу. І навпаки. Здобувають владу різними способами і шляхами. Але коли йдеться про більш-менш (без зайвої ідеалізації) демократичні умови, то тут найперше знадобляться конкретні політичні технології.

Безумовно, можна проаналізувати та узагальнити, які сенсові значення вкладаються нині в Україні в термін "політичні технології", проте оскільки ця галузь лише зароджується як наукова, її можна розглядати як певну суму різних концепцій, у чомусь схожих, а в чомусь протилежних.

Політичні технології (грец. *techne* - мистецтво, майстерність) - сукупність методів, способів, процедур, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату. У політичній практиці вони постають як сукупність методів застосування об'єктивних законів політики, матеріалізація абстракцій політичної науки в конкретні рішення, документи, нормативи, розпорядження.

Політичні технології використовують суб'єкти політичної діяльності (особистості, політичні і суспільні групи, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску тощо). Аналіз політичної діяльності, її особливостей засвідчує, що політичні технології застосовуються для досягнення мети в політичній боротьбі не лише як певні засоби і методи, а й відповідні системи, що будуються і базуються на певних управлінських ідеологіях залежно від цілей, які ставили перед собою суб'єкти політики, а також від їх природи.

Політичні технології існують у кількох видах, а саме:

- розробка і ухвалення певних політичних проектів і рішень;
- реалізація політичних рішень;
- технології формування політичної влади;
- виборчі технології;
- технології організації діяльності політичних партій, організацій, об'єднань;
- технології формування громадянської свідомості, політичної культури;
- технології формування громадської думки;
- технології узгодження суспільних інтересів;
- технології розв'язання політичних конфліктів тощо.

Характер і особливості політичних технологій зумовлені особливостями суспільства, сутністю політичного процесу як сукупності діяльності суб'єктів політики.

Існує кілька модифікацій, типологізацій політичних технологій. Їх поділяють залежно від політичної системи і політичного режиму на демократичні і недемократичні, базові й другорядні.

Базові політичні технології стосуються поглядів, дії великих груп або усього населення країни. Це - опитування громадської думки, референдуми, вибори.

Другорядні політичні технології - це технології розробки і прийняття політичних рішень, проведення окремих політичних акцій (збори, мітинги, маніфестації, пікетування, марші підтримки і протесту).

Політичні технології поділяють також на загальні (що стосуються максимально великої кількості громадян, суб'єктів політичного процесу) та індивідуальні (властиві окремим суб'єктам політики). Останні, зокрема, найперше використовуються окремими політиками, громадськими, державними діячами: публічний виступ, участь у бесіді, дискусії, виступ на радіо, телебаченні, у пресі тощо. Кожна з цих технологій має певні особливості використання, завдяки чому політик утверджує себе, завойовує популярність (або навпаки). Тобто індивідуальні політичні технології обов'язково містять у собі відбиток особистих, індивідуальних рис того, хто їх використовує, має до них безпосереднє відношення.

Загальними політичними технологіями є технології прийняття політичних рішень, що зачіпають інтереси максимально більшої кількості людей (загальнодержавні, загальнонаціональні рішення) та технології виборчих кампаній. Є загальнообов'язкові умови, за яких будуються, реалізуються і максимально спрацьовують політичні технології. Це - своєрідне, особистісне сприйняття людиною навколишньої дійсності, яке базується на реакціях щодо неї, на умовах і особливостях життєдіяльності конкретної особистості.

• **Використання політичних технологій**

Використання політичних технологій завжди зумовлюється конкретними соціальними, політичними ролями, які постійно виконує суб'єкт політики, оскільки кожна окрема людина (особистість) завжди має відповідний соціальний статус, пов'язана з конкретними соціальними проблемами, впливає на їх розв'язання. Саме цим і зумовлені особливості, унікальність, іноді неповторність, здавалося б, одних і тих самих політичних технологій.

Суттєвим і обов'язковим атрибутом, власне - механізмом, інструментом використання політичної технології є політична дія. При цьому виокремлюють психологічну установку (схильність до сприйняття тієї чи іншої ситуації, а вже потім - відповідної дії) і психологічну готовність до дії, досягнення очікуваного, прогнозованого результату.

Так чи інакше, політичні технології спрямовані головним чином на підготовку, прийняття і реалізацію політичних рішень, досягнення відповідного суспільно (чи особистісно) значущого результату. Під політичним рішенням розуміють процес, під час реалізації якого елементи структури, насамперед політичної, послідовно розвиваючись, передають нагромаджену інформацію та вироблені команди один одному.

Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її утримання, розширення і зміцнення. Це - виборчі технології, тобто певна сума політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика або групи політиків, політичної організації, блоку, об'єднання, сили.

Без знання суті та особливостей політичних технологій, без умілого використання цих знань досягти успіху в політичній боротьбі практично неможливо. При цьому слід ураховувати, що, як і будь-які інші (наприклад соціальні, управлінські), політичні технології також містять у собі як важливі психологічні, педагогічні, управлінські, іміджеві, популістські та інші складові й елементи, що тісно взаємодіють між собою і використання яких, у результаті зумовлює ступінь ефективності, дієвості реалізації окремо взятої технології.

Успіху в політичній діяльності досягають завдяки багатьом чинникам, але найбільше успіх залежить від підготовленості політика. Ідеться

не лише про знання, здібності, особисті якості, а й про володіння політичними технологіями, які мають свої особливості, механізми дії та впливу на окремих громадян та спільноти. Важливо, хто і з якою метою їх використовує, наскільки моральними є дії, вчинки суб'єктів політичного процесу.

Особливості політичних технологій зумовлені характером політичного процесу, який охоплює найрізноманітніші види політичної діяльності в межах конкретної політичної системи. Серед них - політична участь, яка має на меті формування в процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв, та політичне функціонування як професійна політична діяльність щодо вироблення правових норм, управління політичними інститутами.

• **Класифікація політичних технологій та політичних ролей**

Політичні технології поділяються на **загальні** (стосуються інтересів багатьох суб'єктів політичного процесу) та **індивідуальні** (притаманні окремим суб'єктам політики).

Серед загальних найпоширенішими є технології завоювання (виборчий процес як комплекс спеціальних технологій) та утримання влади. Індивідуальні технології використовують окремі політики в процесі своєї політичної діяльності. Вони пов'язані із завоюванням популярності, умінням контактувати з громадянами (виборцями, членами певної партії, об'єднаннями та ін.), майстерністю дискутувати, виголошувати промови, вести мітинги, збори, удосконалювати власний імідж тощо.

Як відомо, люди по-різному ставляться до політики. Одні беруть активну участь в її практичній реалізації, інші - індиферентні до неї. Зацікавленість політикою зумовлена багатьма чинниками (вік, стать, соціальне становище, сімейний стан, кланові, національні традиції, інформованість, рівень освіти, культури, інтелекту тощо). Відповідно до цього вироблено таку типологію політичних ролей:

- пересічні громадяни (об'єкт політики, політичних процесів);
- пересічні громадяни, опосередковано залучені до політичної практики як члени профспілок, виробничих колективів та ін.;
- громадяни, які належать до виборного органу, є активними членами певної політичної організації;
- громадські, політичні діячі, які активно займаються практичною політичною діяльністю;
- професійні політики (для них політична діяльність є домінуючою);
- політичні (загальнодержавні, загальнонаціональні) лідери.

Беручи участь у політиці, людина керується здебільшого двома мотивами: альтруїстичним (удосконалити суспільне життя) та егоїстич-

ним (здобути владу, популярність, багатство). Більшість політиків демонструє перший і намагається приховати другий мотив, особливо спочатку.

Мотиви визначають мету і програму політичної діяльності. Мотивуючими її чинниками є потреби самовираження, самореалізації, визнання, свободи, самозабезпечення, влади тощо. Як правило, усі вони взаємозалежні. Щоб розпізнати справжню мету політичної діяльності суб'єкта політики, передбачити її результат, слід уважно проаналізувати характер і особливості його потреб.

Вибір людиною позиції та відповідної лінії поведінки у суспільно-політичному житті залежить від її політичної орієнтації.

• **Політична орієнтація**

Політична орієнтація (фр. orientation - звернений на схід, від лат. oriens - схід) - певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому. Політична орієнтація - це, з одного боку, певні словесно оформлені ідеї та цінності, з другого - несвідомі або не цілком свідомі мотиви, які людина переживає на емоційному рівні. Політична орієнтація зумовлює політичний вибір, який залежить від сформованості особистості, рівня її соціалізації, політичної культури, а також від особливостей суспільних відносин, рівня демократизації суспільства.

Вибір може бути груповим або індивідуальним. Груповий вибір часто здійснюють автоматично, під впливом групової орієнтації, особливо на ранньому етапі соціалізації особи, за несформованої політичної культури. Такий вибір найчастіше домінує в нестабільних суспільствах, на перехідних етапах їх розвитку та існування. Індивідуальний - притаманний людині з високим рівнем соціально-психологічного, духовного розвитку, громадсько-політичної активності.

Вибір орієнтації не завжди є остаточним. Це - динамічний процес, який часто супроводжується елементами дезорієнтації або цілковитою дезорієнтацією. Політологи виокремлюють **чотири підходи до політичного вибору**: ситуаційний, соціологічний, маніпулятивний та індивідуально-психологічний.

• **Ситуаційний підхід** базується на твердженні, що будь-яка політична орієнтація є реакцією на конкретно-історичну ситуацію.

• **Соціологічний підхід** спрямований на аналіз взаємозалежності між індивідуальним і груповим політичним вибором відповідно до соціально-політичної ситуації в суспільстві.

• **Маніпулятивний підхід** ґрунтується на здійсненні вибору відповідно до психолого-політичного зовнішнього впливу, а то й просто маніпуляцій. При цьому активно використовуються різноманітні політичні, пси-

хологічні комунікації й технології. У разі інтенсивного розвитку засобів масової інформації та зростання ролі засобів зв'язку в політичному житті маніпулятивний підхід відіграватиме неабияку роль у формуванні громадської думки, особливо в нестабільних суспільствах, де недостатньо розвинені демократичні засади.

• **Індивідуально-психологічний підхід.** За основу вибору беруться особистісні психологічні якості (вроджені, набуті). Розробником цього підходу є основоположник неофрейдизму Т.Адорно, який обстоював ідею "авторитарної особистості". На його думку, авторитарна особа відрізняється від інших не лише соціально-політичними чи етнонаціональними орієнтаціями й установками, а й особистісними рисами. Йї він протиставляв демократичну, ліберальну особистість.

Вибір політичної орієнтації - не одномоментна дія, а процес, у якому людина коригує свою орієнтацію під впливом певних соціально-економічних умов, особистих психологічних змін. У цьому процесі вона ідентифікує себе з окремою особою або групою осіб.

Політичні переваги, як правило, і формуються внаслідок макрорупової ("середовищної") ідентифікації. Наприклад, людина може ідентифікувати себе з бізнесменами, управлінцями, середнім класом тощо. Такі ідентифікації ґрунтуються на відповідній психологічній близькості до групи, якій вона симпатизує.

Характерними виявами групових психологічних ідентифікацій є ідентифікації на національному ґрунті. Національна чи націонал-державна орієнтація відображає систему політичних уподобань і переваг. Головним її важелем є прагнення націй, етносів до незалежності.

Політичний вибір здійснюється на основі певних цінностей. Для одних домінуючими є загальногуманістичні цінності, для інших - цінності певної релігії, соціальної групи тощо. Вибір може бути й суто прагматичним, ґрунтуватись на особистісних цілях й інтересах. Політичні процеси неможливі без участі в них різних суб'єктів, яку називають політичною участю.

• **Сфера застосування політичних технологій**

Сферою застосування політичних технологій є публічна політика, тобто політика, спрямована на впровадження в масову свідомість тієї чи іншої ідеології, політичних ідей та позицій, позитивних образів політиків, а також спрямована на забезпечення масової підтримки цих ідей та політиків.

Слід зазначити, що публічна політика є лише однією складовою єдиного політичного процесу, що включає також "кулуарну" або "елітну" політику - дії, спрямовані на забезпечення підтримки політичних, економічних та інших еліт.

Хоча провести чітку межу між цими видами політики вкрай важко, все ж варто їх розділяти, оскільки, як і у військових діях, перемога можлива лише у разі нерозривної взаємодії різних видів збройних сил. Так і в політиці - позиції в "елітах" здебільшого досягаються шляхом зради інтересам масового виборця, або навпаки, унаслідок масової підтримки громадянами можна отримати конфлікт з владними елітами. Теоретично, розумний політик має завжди відчувати цю суперечність і розуміти, у якій площині міститься його мета і яку ціну варто заплатити за досягнення мети на сусідній площині.

У сучасній політології розрізняють **два види політики**:

- **policy** - політика, спрямована на досягнення деяких позитивних цілей, наприклад на захист прав та інтересів громадян - влада потрібна лише як необхідна умова досягнення цілей, спрямованих на загальне благо (правильний тип політики);

- **politick** - політика, спрямована на завоювання на утримання влади - влада є самометою (політична інтрига).

В ідеалі чесний політик має вершити лише **policy** і тільки гласно та відкрито. **Policy** і **politick** мають і публічну, і елітну складові. Жодному політикові в історії людства, незважаючи на шляхетність своєї мети, ще не вдалося уникати кулуарних домовленостей та компромісів за принципом вибору найменшого зла.

Інколи кажуть, що політика - річ брудна за своєю сутністю, отже, нібито в політиці мета виправдовує всі засоби і в застосуванні політтехнологій можливе усе заради результату. На жаль, визначення цілей політики лежить поза межами сфери дій політтехнологій. Технології ж - це зброя, яка може бути використана як на благо, так і з метою завдати шкоди. Одні й ті ж технології можуть обслуговувати і благородну **policy**, і брудну **politick** - немає якихось "високоморальних" технологій для "добрих" політиків. Проте, як і у військових діях, де є зброя, яка вважається аморальною і злочинною, нерозбірливість у засобах досягнення своєї мети може стати для політика фатальною.

Головною кульмінацією застосування політичних технологій, безумовно, є виборчі кампанії. Вибори - кульмінація публічної політики - момент накалу політичної конкуренції, момент істини для використаних технологій.

Отже, виборчі технології - технології підготовки та проведення виборчих кампаній - головна сфера застосування політичних технологій.

Політичні кампанії з підтримки або протидії тих чи інших дій влади, політиків, а також різних інститутів громадянського суспільства - ще одна сфера застосування політичних технологій. Їхнє застосування - ефективний засіб підготовки партій до виборчих кампаній. Виборча кампанія може перейти в політичну кампанію протесту і далі в революцію - ця трансформація також є сферою застосування політичних технологій.

Політичні проекти є предметом політичних технологій, потужними засобами підготовки до виборчих кампаній.

Партійне будівництво - ще одна сфера застосування політтехнологій. Однак партії, на відміну від інших інститутів громадянського суспільства, є суб'єктами публічної політики, отже, мають створюватися як суб'єкти, здатні здійснювати ефективні політичні та виборчі кампанії. Саме тому партійне будівництво слід розглядати як створення "виборчих машин", тобто як важливу сферу застосування політтехнологій.

Політичні технології - технології підготовки і проведення виборчих і політичних кампаній, політичних проектів, а також технології партійного будівництва.

Політичні технології взаємодіють з іншими науками та галузями знань, а саме з політологією, соціологією, соціальною психологією, психологією, ораторським мистецтвом, НЛП, журналістикою, рекламою та ін. Відтак, виникає закономірне запитання: навіщо ще якісь особливі "політичні технології", якщо всі інструменти вже давно вигадані й функціонують? Адже навколо багато досвідчених рекламників, соціологів і політологів?

Слід зазначити, що значна частина політтехнологій дійсно є компіляцією суміжних наукових галузей. Деякі політики вважають, що крім таких запозичень нічого іншого в політтехнологіях немає. І тоді вони здійснюють характерну для багатьох помилку: залучивши рекламну агенцію, яка створює відеоролики і білборди, залучивши журналістів, які пишуть пар-статті, узгодивши все це з електоральними настроями, отриманими від соціологів, проводять традиційну комерційну рекламну кампанію на зразок просування товарного бренда. На жаль, програш за такого підходу буде цілком закономірним, оскільки такі організатори кампанії забувають про головне - про політичний зміст кампанії. Саме політичний контекст не може бути врахований у суміжних із політтехнологіями галузях та професіях.

Виключно до політичних технологій відносять, зокрема, питання стратегії виборчих та політичних кампаній, ідеології партійного будівництва, безпосередньої роботи з громадянами, управління політичними проектами та виборчими кампаніями. Усе це є специфічною сферою застосування політичних технологій. Методи суміжних наук використовуються лише як інструментарій.

Але чому ж для того, щоб практично застосовувати всю систему знань у сфері соціології, психології, журналістики тощо, недостатньо просто професійних політиків і партійних діячів, а є потреба в політтехнологіях як в окремій професії?

Усі сучасні політичні технології ґрунтуються на знаннях про людину та її буття і реалізуються як системні інтелектуальні комплекси,

спрямовані на маніпулювання свідомістю людей. Отже, політичні технології - це комплекс стратегічних принципів, прийомів, технік, пов'язаних із впливом на свідомість і поведінку людей у політичній сфері з метою здобуття, використання або втримання політичної влади.

Політичні технології є сукупністю певних прийомів, методів і послідовних кроків, що забезпечують досягнення необхідного політичного результату. Наприклад, організація політичної події є технологією, а демонстрація чи мітинг, що відбуваються в межах цієї події, є технікою. Техніки використовуються в будь-якій країні без суттєвих змін, проте технології є завжди специфічними і потребують адаптування до місцевих умов.

Використання суб'єктами політичного процесу різноманітних політичних технологій ще не є гарантією досягнення ними очікуваного політичного результату - варто враховувати багато чинників, що зумовлюють процеси сприйняття політтехнологічних впливів, особливості індивідуального, групового, масового реагування на них і подальшої політичної поведінки (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Чинники сприйняття політтехнологічних впливів

Особливості національного життя і національного характеру	<ul style="list-style-type: none"> • Полінаціональність чи мононаціональність країни. • Ознаки, що характеризують найважливіші для досягнення політичного результату національні групи. • Які національні цінності культивуються, а які не сприймаються у суспільстві. • Якими є національні відносини і як вони впливають на політичну поведінку індивідів і спільнот. • Характерні психофізіологічні чинники, настанови, очікування і упередження, які зумовлюють специфіку політичного життя (особливості темпераменту балтійських народів дають підстави для більш успішної роботи скандинавських технологів ніж, наприклад, американських чи російських; згадки росіян про велике імперське минуле є нетактовними для багатьох українців)
Особливості соціально-економічного розвитку країни	Наприклад, рівень життя у Східній Германії був нижчий ніж у Західній, що впливало на рівень народжуваності і стан безробіття; в Україні найбільші доходи у киян, а найнижчі у жителів Тернопільської обл.
Зовнішньополітична орієнтація держави	На виборах різного рівня в Україні, у країнах Балтії та СНД прозахідна або проросійська орієнтація політика є ключовою для ідентифікації. Закарпатська область більше орієнтована на Угорщину, ніж на Україну, тому виборчі кампанії там проводяться українською і угорською мовами, оскільки угорські ЗМІ поширені й на українській території
Політичний режим	Чим демократичніший режим, тим ширше можливості для самостійного волевиявлення особистості й тим більше роботи для політтехнологів
Законодавство, що регулює політичну сферу	Наприклад, у країнах з невисоким прохідним бар'єром політичним інвесторам вигідніше вкладати свої ресурси у нові політичні партії і блоки, а там, де бар'єр високий, таке вкладення є ризиковим. У деяких країнах поширене державне фінансування партій і кандидатів. В Ізраїлі будь-який громадянин може отримати муніципальний кредит для власної участі у виборах. У Латвії виборець може голосувати в будь-якому окрузі без відкріпного посвідчення, що сприяє фальсифікації. У США кожен громадянин має право голосу, але щоб проголосувати він має заздалегідь за 4 місяці зареєструватися як виборець конкретної партії, в іншому разі він не зможе проголосувати, що істотно зменшує можливості підкупу виборців. Особливості виборчого законодавства України зосереджують кандидатів на роботу з членами виборчих комісій (включення і стимулювання лояльних осіб). Певні можливості відкриває відсутність чіткого контролю за витратами учасників кампанії

Продовження табл. 2.1

Специфічні особливості еліт	Наприклад, відмінність української і російської еліт полягає у тому, що в Україні всі елітні групи так чи інакше пов'язані між собою, тоді як в Росії такого немає. Досить деструктивним за своїми наслідками проявом культури сучасної політичної еліти є родинність, земляцтво і клановість
Наявність діаспори	Наприклад, у штаті Каліфорнія (США) до 70% жителів – вихідці з інших країн світу – у штабі Шварценеггера навіть існував спеціальний напрям роботи із російською діаспорою. Українська діаспора в США і в Канаді також є важливим чинником президентських кампаній в Україні
Критерії оцінювання політика	На основі опитувань у різних країнах виокремлено універсальні якості політика: чесність, доброта, освіченість, професіоналізм, розум, безкорисливість. Наприклад, у Росії і Україні передусім цінують чесність і порядність, потім турботу про людей, потім принципиовість; у Казахстані – чесність, доброту і розум; у Грузії – освіченість, патріотизм, чесність, потім – дипломатичність, уміння імпровізовано виступати у формі тостів, розум. Крім універсальних якостей політика існують і специфічні, наприклад, у Чехії – сексуальність. Багатство для політика інколи перевага, а інколи і недолік. У різних країнах різне ставлення до здоров'я політика: на Заході за будь-якої нагоди підкреслюють свою гарну фізичну форму, тоді як у Росії та Україні поганий стан здоров'я кандидата може сприйматися як наслідок утисків опонентів або важкої праці на благо людей і підвищує рейтинг кандидата суто з жалю. Характерне для американських політиків підкреслення своїх чеснот є нескромністю для українців. Негативне ставлення українців до гомосексуалістів відрізняється від країн Європи, де геї, не приховуючи своєї орієнтації, стають мерами міст тощо. Стосунки Біла Клінтона і Моніки Левінської викликали скандал, який ледь не дійшов до імпінменту, а в Україні подібна ситуація не мала б резонансу (приклад Симоненко)
Географічні та кліматичні умови життя	Політичні уподобання і орієнтації людей мають чітку регіональну специфіку (вибори 2004). Розробляючи масштабні акції і ситуативні проекти треба враховувати географічні і кліматичні особливості проживання людей у конкретній місцевості, актуальні для них сподівання і очкування. Наприклад, явка людей на вибори в розпал життєвообезпечувальних робіт, таких як збір врожаю, може бути знижена. Там, де немає доріг, виграє той, хто почне ці дороги будувати, хоча інколи буває і навпаки
Соціокультурні, гендерні традиції	У США ще жодного разу жінка не ставала президентом країни. В азійських країнах, попри деклароване верховенство чоловіків вплив жінок на політичну сферу був завжди відчутним. У Скандинавії і Балтії утвердилося реальне рівноправ'я жінок і жінки в політиці швидше правило, ніж виняток. У країнах Європи та США традиційною є участь у виборчих кампаніях великої кількості волонтерів, тоді як у пострадянських країнах польові структури комплектуються здебільшого найманими агітаторами. Двопартійна структура формує у виборців спокійне ставлення до негативної реклами опонентів, оскільки всім зрозуміло, хто її замовив
Релігійний чинник	Існують істотні відмінності в психотипах і соціально-політичній поведінці православного (пасивний тип), католика, протестанта (активний тип) і буддиста, мусульманина та ін. Важливе значення має ступінь релігійності населення
Особливості темпоритму життя	Швидкість сприйняття і ефективність впливу політичної інформації великою мірою залежать від темпоритму життя народу. Для однієї місцевості готують короткотривалі динамічні кампанії, для інших – триваліші й спокійні
Міфологія	Міфотворчість інколи допомагає формувати образи героїв та антигероїв. Наприклад, Ю.Тимошенко намагалися переформатувати імідж з метою формування асоціації із княгинею Ольгою, однак ідея не була підтримана
Мовні особливості	Наприклад, у Японії немає слова "ні", тому в соціологічних опитуваннях є варіанти "так" та "інше". У Східній Україні варто звертатися до виборців російською, а в Західній – лише українською мовами. У двомовних країнах не варто будувати кампанію лише однією мовою. Переклад рекламних текстів має бути якісним з уникненням немилозвучності та неприємних асоціацій

Закінчення табл. 2.1

<p>Особливості сприйняття кольору</p>	<p>Колір має певні універсальні закономірності та національні особливості. Представниками балто-скандинавських країн краще сприймаються стримані кольори, а в Казахстані політехнологічно придатнішими є рожево-зелений з яскравим золотом. "Помаранчева революція" в 2004 р. пройшла під кольором, який активізує людину, проте не викликає агресії. Різноманітні тоталітарні релігійні течії та фірми, що спеціалізуються на продажу своїх товарів з допомогою мережевого маркетингу та використанням нейролінгвістичного програмування, застосовують саме теплий помаранчевий колір для оформлення приміщень, у яких відбуваються "збори". БіОТівське поєднання чорного і червоного кольорів на білому тлі комусь може асоціюватися із традиційними кольорами українських вишиванок, але таке ж сполучення кольорів чомусь використовується у дорожніх знаках, які обмежують або забороняють рух. Білолакітна гама Партії регіонів є не дуже вдалою, оскільки ці кольори не спонукають, а просто інформують (не дарма ж ця кольорова гама використовується на дорожніх знаках, що рекомендують певну швидкість або повідомляють про відстань до населених пунктів тощо)</p>
--	--

Для західних країн притаманне домінування в суспільстві однієї усталеної системи цінностей та ідеології. Зіткнення під час виборів відбуваються лише на рівні інтересів тих чи інших соціальних груп. Ніхто там не сперечається про те, який суспільний або державний устрій, або міжнародну орієнтацію слід обирати. Крім того, більшість громадян на Заході не змінює своїх електоральних уподобань від виборів до виборів. Про уподобання 70-80% активних виборців заздалегідь відомо.

У нас же на виборах політики частіше намагаються представити принципово різні ідеології, тому результати голосування визначають не стільки інтереси виборців, скільки більш глибокий рівень мотивацій, що лежить у сфері базових цінностей та стереотипів масової свідомості. Картина ускладнюється також тим, що здебільшого наші виборці підтримують ту чи іншу партію або кандидата, не тому що вона їм подобається, а тому, що їм не подобається інша. Отже, не принципова для України позитивна чи негативна побудова кампанії - ці дві принципово різні стратегії можуть бути переможними.

Західні виборчі технології традиційно побудовані на боротьбі двох кандидатів або партій. В Україні все по-іншому, насамперед з огляду на широкий набір кандидатів: лівий, правий, міцний господарник без визначеної політичної позиції, борець за правду проти нечесної влади, людина президента (прем'єра), успішний підприємець (також без явної політичної позиції) і ще кілька кандидатів без класифікації. Діапазон виборчих стратегій, що застосовуються, іще ширший.

Стратегія західних виборчих кампаній з точки зору українського досвіду завжди однакова:

- 1) зафіксувати свій базовий електорат і забезпечити якомога більшу явку своїх виборців;
- 2) внести розбрат у базовий електорат конкурента;
- 3) спробувати перетягнути на свій бік тих, хто коливається. Для вирішення цього завдання використовуються методи адресної агітації (проблемно-адресний підхід).

Для західних фахівців-технологів ці завдання настільки очевидні, що вони не уявляють собі, з якими проблемами вони можуть стикнутися в Україні. Навіть стратегічне планування західними фахівцями є в остаточному варіанті календарним планом-графіком виборчої кампанії з реалізації вищезазначених завдань.

На Заході спеціалісти, аналогічні нашим політтехнологам, називають себе скромніше - політичними консультантами, які вперше з'явилися у США в 30-х рр. ХХ ст., коли почала зростати роль електронних ЗМІ. Політичні консультанти головним чином і організують кампанії політичної реклами у ЗМІ. Основне ж навантаження з реалізації публічної політики лягає на партійних функціонерів і політиків.

У змістовному і стратегічному плані українські виборчі кампанії ще довго будуть більш різноманітними і складними, ніж на Заході, оскільки для нашої національної ментальності притаманний підвищений ідеалізм, постійний пошук правди, схильність до ідеологічної конфронтації та коливання електоральних настроїв людей.

У тактичному плані зарубіжний досвід виборчих кампаній є більш професійним, ніж у стратегічному. Тактика виборчих кампаній на Заході базується на роботі добре відлагоджених потужних "партійних машин". Без підтримки однієї з провідних партій перемога кандидата неможлива незалежно від технологій і грошей, які він використовує.

Тактично виборчі кампанії поділяються на два основних напрями: агітація через ЗМІ і агітація виборців кандидатом та його командою в процесі безпосереднього спілкування. І зарубіжний, і вітчизняний досвід показують, що другий напрям - ефективніший. Тактичною основою західних виборчих технологій є безпосередня агітація, форми якої відпрацьовувалися десятиріччями. Але для реалізації таких технологій потрібні добре структуровані політичні партії з численним і досвідченим активом.

Таким чином, щодо стратегій виборчих кампаній, то західні технології є недостатніми, не розрахованими на менталітет українського виборця. У тактичному ж плані - українська партійна структура повноцінно ще не доросла до них у повному обсязі.

Тактичні методи організації виборчих кампаній у нашій країні й на Заході розвивалися в прямо протилежних умовах. У США та в Західній Європі сучасні методи політичної агітації через ЗМІ впроваджувалися ще в 30-х рр. минулого століття на тлі добре відпрацьованих технологій безпосередньої роботи з виборцями. В Україні ж перші вільні вибори відбулися вже в інформаційну епоху, отже, становлення виборчих технологій у нас починалося з агітації через ЗМІ і дуже швидко рівень цієї агітації став на рівні західних зразків. Водночас польові технології безпосередньої роботи з виборцями фактично почали відпрацьовуватися тільки останніми роками.

Виборчі технології є сукупністю логічно взаємопов'язаних методів підготовки, організації та проведення виборчих кампаній, спрямованих на досягнення успішного результату на виборах. Головне завдання виборчих технологій полягає в цілеспрямованому впливі на електоральну поведінку людей з різних соціально-демографічних груп. Аналіз електоральної поведінки здійснюється інструментарієм політології, соціології та психології одночасно.

Залежно від методів виборчої кампанії та наявних ресурсів можна виокремити кілька різних виборчих моделей - ринкову, адміністративно-командну, організаційно-партійну, неструктуровану та комплексну.

У **ринковій моделі** вважається, що кандидат є товаром, який політичні технологи мають продати виборцям за допомогою реклами та ЗМІ. Останній і мабуть єдиний випадок ефективної кампанії за ринковою моделлю в Україні відбувся в 1998 р. у Партії зелених України. Далі спроби перемогти на білбордах і телебаченні у багатьох інших політичних проєктів терпіли фіаско навіть за наявності значних фінансових ресурсів.

Завдяки магічному слову "адмінресурс" деякі кандидати прагнуть використовувати **адміністративно-командну модель виборів**. Однак слід зазначити, що більшість українців голосують за кандидата чи партію не з позитивною мотивацією, а просто тому, що вони проти відповідних опонентів. Крім того, зазвичай, чиновники на місцевому рівні слабо володіють впливовими пропагандистськими техніками і часто їхня творча ініціатива реалізовується шляхом примітивного тиску на залежних від них керівників. Отже, який би не був потужний адміністративно-командний тиск, провладний кандидат бере на себе весь негатив влади, яку в Україні більшість людей традиційно не люблять.

Організаційно-партійна виборча модель ґрунтується на роботі партійних активістів і, безумовно, є найбільш ефективною. У країнах з давніми демократичними традиціями вибори виграються не грошима, а організаціями. Проте розвинену партійну структуру можуть дозволити собі лише фінансово потужні політичні утворення, які мають своїх представників у парламенті та уряді і регулярно користуються увагою ЗМІ. На жаль, маючи формально розвинені партійні структури і сподіваючись на них під час виборів, потужні українські партії здебільшого змушені наймати для агітації сторонніх осіб, які заради грошей готові стати членами кількох партій одночасно.

Запорукою негативного результату на виборах є використання **неструктурованої виборчої моделі**, коли кандидат вважає себе політтехнологом і особисто планує та вживає всіх агітаційних заходів. Суб'єктивна оцінка реальності, як правило, емоційно виснаженого амбітного харизматичного політика чи бізнесмена, не завжди є адекватною щодо електоральних очікувань. Крім того, найчастіше в таких випадках штаб фор-

мується з підлеглих кандидата за основним місцем діяльності, які залежать від нього матеріально і готові підтримати будь-яку нерозумну ініціативу свого шефа лише щоб не вступати з ним у конфронтацію. Звісна річ, непрофесіоналізм таких "команд" не витримує конкуренцію із ґрунтовно підготовленими та системними виборчими заходами.

У переважній більшості виборчих кампаній досвідчені технологи застосовують *комплексну виборчу модель*, коли одночасно використовують ресурси всіх напрямів виборчої діяльності - фінансовий, адміністративний та людський ресурси.

Успішна виборча кампанія складається з якісного аналітичного супроводу та комплексу організаційних заходів цілеспрямованого організованого впливу на громадську думку виборців. Насамперед за допомогою соціологічних досліджень з'ясовується передвиборна соціально-політична ситуація в країні або у виборчому окрузі та ставлення електорату до політиків та партій. Ретельно вивчаються особисті риси і якості кандидата та його суперників, коригується їхній імідж відповідно до електоральних уподобань та особистих особливостей. З огляду на сильні особисті якості кандидата аналізуються цільові групи виборців, які потенційно готові сприйняти кандидата своїм обранцем. Неможливо сподобатися усім без винятку людям, але важливо знайти тих, кого кандидат влаштовує, і зробити все необхідне, щоб вони реалізували своє позитивне ставлення на виборчих дільницях. Протягом усієї виборчої кампанії відслідковується ефективність тих чи інших технологій і відбувається оперативне коригування передвиборних проєктів, адже інколи краще взагалі не робити нічого, ніж витратити час, фінанси та людські ресурси на малоефективні або навіть шкідливі заходи. Моніторинг електоральних уподобань здійснюється систематично протягом усієї кампанії, щоб, відслідковуючи тенденції, спрогнозувати можливі результати виборів і, можливо, скоригувати кінцеву мету або витрату ресурсів.

Головною особливістю виборчих технологій є врахування і маніпуляція з психологічними аспектами життя людини з метою вплинути на її свідому чи несвідому поведінку під час голосування за політика чи політичну силу. Оскільки психічне життя різних особистостей та груп людей є дуже різноманітним, якусь загально визнану класифікацію виборчих технологій здійснити складно, проте можна розглянути деякі найбільш характерні їхні типи.

Організаційно-політичними виборчими технологіями користуються під час формування команди кандидата, розробки ідеології, стратегії та тактики кампанії, організаційної підтримки партійних організацій, застосування телефонних агітаційних кампаній чи кампаній "від дверей до дверей", вжиття спеціальних заходів та створення інформаційних приводів.

Інформаційно-комунікативні виборчі технології охоплюють методи оптимізації впливу на виборців під час публічних виступів та через засоби масової інформації.

Психолого-іміджмейкерські виборчі технології використовуються для впливу на свідомість та підсвідомість виборців, зокрема з використанням нейролінгвістичного програмування та еріксонівського гіпнозу.

Соціологічні виборчі технології поділяються на базові, прогностні, пропагандистські та поствиборчі технології.

Базові технології використовують для збору інформації, необхідної для стратегічного планування кампанії, формулювання ідеологічного наповнення кампанії, конструювання іміджу кандидата й уточнення тактики проведення виборів.

Прогностні виборчі технології ґрунтуються на статистичному методі, за допомогою якого проводиться аналіз попередніх виборчих кампаній та тенденцій у перебігу поточних виборів.

Пропагандистські соціологічні виборчі технології базуються на маніпуляціях свідомістю виборців шляхом поширення певної соціологічної інформації або "проштовхування" певних ідей.

Поствиборчі соціологічні виборчі технології необхідні для неупередженого аналізу ситуації після виборів та підготовки до наступних виборчих кампаній.

Досить поширеною є класифікація виборчих технологій на "**білі**", "**сірі**" та "**чорні**".

"Білі" технології - це такі технології, що не заборонені законодавством, внесені до офіційного реєстру агітаційних заходів (зустрічі з виборцями, реклама, інформаційні листівки тощо).

"Сіримі" технологіями вважають такі, які не порушують закон, проте суперечать нормам суспільної моралі та цивілізованим методам ведення виборчої кампанії.

До "чорних" технологій зараховують ті, що порушують чинне законодавство - підкуп членів виборчих комісій або виборців, замах на кандидата чи погрози його прихильникам тощо.

Необхідно зазначити, що межа між цими технологіями є досить невизначеною і залежно від конкретного випадку "біла" технологія може стати "чорною".

За **характером впливу на електорат виборчі технології** поділяють на "**прозорі**", "**маніпулятивні**", "**дискредитаційні**" та "**безальтернативні**".

"Прозорі" технології використовують для переконання електорату, з метою доведення до нього, що програма та особистість кандидата відносно його опонентів найбільше відповідають інтересам виборців.

"Маніпулятивні" технології застосовують для введення людей у стан страху, невпевненості, заздрості та нетерпимості з метою поляризації електорату на "своїх" і "чужих". Людина, яка щиро боїться, що може перемогти "поганий" кандидат або партія, має більшу мотивацію прийти на вибори й віддати свій голос "меншому злу", навіть якщо опонент не переконав виборців у своїх достоїнствах.

"Дискредитація" конкурента передбачає свідоме введення виборців в оману стосовно інших кандидатів, хоча трапляється все ж, що "диму без вогню не буває".

Застосування технології "вибори без вибору" ("безальтернативні") передбачає створення протистояння основному кандидату кількох мало-відомих та слабких кандидатів.

Слід підкреслити, що виборчі технології не є гарантією успіху - значною мірою досягнення мети залежить від здатності суб'єктів виборчого процесу оцінювати реальну політичну обстановку та особливості конкурентного середовища, бути адекватним щодо власних можливостей та переваг, бути переконливим і найпривабливішим для виборців.

ВИСНОВКИ

1. Поняття "партійні системи" дуже тісно пов'язане із проблемою державного та політичного устрою. Характер відносин, які складаються між політичними партіями, з одного боку, і між партіями і владою, з другого, визначають конфігурацію партійної системи в даному суспільстві. Усі існуючі класифікації партійних систем засновані на кількісному та якісних критеріях. Головна відмінність між партійними системами - це відмінність між партійними системами із вільною конкуренцією та партійними системами без конкуренції або з обмеженою конкуренцією.

2. Одним із основних типів партійних систем є однопартійна система, заснована на пануванні в політичному житті держави однієї партії. Однопартійні країни вважаються деспотичними та нетолерантними. У таких державах змінюється лише інтенсивність репресій та сила примусового контролю. Найбільша група однопартійних систем виникла в рамках тих популістських режимів, які з'явилися в другій половині 80-х рр. XX ст. (2/5 країн світу були однопартійними), однак із середини 90-х рр. ця пропорція почала зменшуватися. У цілому ж у світі спостерігається відчутна криза однопартійної політичної системи.

3. Батьківщиною двопартійності вважається Великобританія. Визначальний вплив на становлення двопартійної системи справляє виборча система і, насамперед, проста мажоритарна система. На

думку багатьох політологів, саме двопартійна система оптимально зближує інтереси партії і держави. Двопартійна система створює однорідну та стабільну парламентську більшість, яка спирається на підтримку більшості виборців. Сьогодні держави з двопартійною системою відзначаються достатньо високим соціально-економічним розвитком. У рамках двопартійної системи виокремлюють дві її моделі - американську і британську, які відрізняються між собою як організаційною будовою, так і характером політичного режиму.

4. Найдемократичнішою є багатопартійна система, яка характеризується наявністю більш ніж двох сильних партій, проте жодна з них у парламенті не набирає такої кількості мандатів, яка б давала їй можливість правити самостійно. Це змушує партії шукати між собою компроміс, укладати коаліції з метою формування уряду.

5. За ідеологією партії, що формують багатопартійну систему, є надзвичайно різноманітними, але більшість з них сповідують соціал-демократію, неолібералізм і неоконсерватизм. Їхня організаційна структура, як правило, масова та децентралізована, методи та засоби діяльності - у більшості партій - парламентські. Соціальна база партій досить різноманітна і здебільшого "надкласова".

6. Атомізована система характеризується наявністю багатьох політичних партій або їх повною відсутністю, нечисленністю і незначною впливовістю, наявністю антисистемних угруповань, формуванням уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або автократичним політичним режимом. Атомізована система поділяється на системи крайнього плюралізму й авторитарної псевдопартійності.

Перший тип атомізованої системи в цілому властивий усім державам колишнього СРСР і більшості країн Східної Європи. Багаторічна комуністична олігархія змінилася тут на широкий конгломерат порівняно невеликих політичних партій (від однієї до десяти тисяч членів). Сьогодні в Україні функціонує атомізована партійна система, яка еволюціонує в бік стабільнішої системи поляризованого плюралізму.

7. Створення політичних партій зумовлене необхідністю перетворити багатоманітність інтересів окремих індивідів, соціальних спільностей на сукупний політичний інтерес, який партія зобов'язується відстоювати всіма доступними їй засобами. У цьому контексті політичні партії виступають з'єднувальним ланцюгом між громадянським суспільством і державою, своєрідним механізмом

урегулювання політичних конфліктів, а отже, багато в чому вони визначають характер і напрям політичного процесу. Держава, насамперед виконавча влада, під час розробки та проведення своєї політики змушена спиратися на політичні партії.

8. Розвиток демократичних політичних систем переконливо доводить, що політичні партії є найефективнішим інструментом реалізації групових інтересів у сфері політики. Вони мають особливе значення для збереження статусу відкритості самого суспільства та налагодження взаємних зв'язків між різними рівнями структури політичної системи.

9. Вихідними критеріями типологізації політичних партій є такі основоположні характеристики: ідеологічний ґрунт (як ціннісна та світоглядна основа); соціальна база (як відображення різноманітності та різноспрямованості суспільних інтересів); організаційна структура (як основний показник взаємодії із суспільством та умови ефективного функціонування партії в ролі суспільного інтегратора чи спеціалізатора); місце і роль партії в політичній системі та в суспільстві в цілому (як індикатор політичного розвитку країни); методи і засоби діяльності політичних партій.

10. Квінтесенцією конкурентної публічної політики, яка притаманна саме громадянському суспільству, є вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування. Вибори - найбільш ефективний і єдино можливий цивілізований спосіб установа динамічної рівноваги між інтересами держави і громадянського суспільства. Найважливіша функція виборів у демократичній державі - забезпечення оновлення правлячих еліт. Не може бути ефективною публічної політики без ефективних технологій її реалізації - політичних технологій, які є технологіями підготовки і проведення виборчих і політичних кампаній, політичних проєктів, а також технології партійного будівництва.

11. Виборчі технології є сукупністю логічно взаємопов'язаних методів підготовки, організації та проведення виборчих кампаній, спрямованих на досягнення успішного результату на виборах. Головне завдання виборчих технологій полягає у цілеспрямованому впливі на електоральну поведінку людей з різних соціально-демографічних груп. Аналіз електоральної поведінки здійснюється інструментарієм політології, соціології та психології одночасно.

Контрольні питання та завдання

1. З чим ототожнюється політична система?
2. Охарактеризуйте типи виборчих систем та їх вплив на формування парламентів.
3. Яка головна проблема становлення громадянського суспільства?
4. На чому ґрунтується організаційно-партійна виборча модель виборів?
5. Проаналізуйте функції політичних партій.
6. Що впливає на процес формування політичних партій?
7. За якими критеріями здійснюється типологія політичних партій?
8. Дайте порівняльну характеристику кадровим і масовим партіям.
9. Які основні характеристики транзитних партій?
10. Дайте визначення парламентських та позапарламентських партій.
11. Що розуміється під широким та вузьким визначенням поняття "партійна система"?
12. Які фактори впливають на конфігурацію партійної системи?
13. Який характер відносин між виборчою і партійною системами?
14. Як поділяються партійні системи на основі кількісного та якісного критерію?
15. Дайте характеристику однопартійній системі.
16. Які відмінності між однопартійністю фашистського і комуністичного типу?
17. Дайте характеристику двопартійній системі.

Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень

1. Розвиток багатопартійності у сучасному світі.
2. Формування реальної багатопартійності в країнах Центрально-Східної Європи.
3. Класифікація партій за статусом та роллю у політичній системі суспільства.
4. Політико-правова інституціоналізація політичних партій.
5. Шляхи забезпечення результативної діяльності парламенту України в контексті трансформаційних перетворень.
6. Організаційно-правові умови забезпечення реалізації прав більшості та меншості у діяльності Верховної Ради України.

Тематика магістерських робіт

1. Місце і роль політичної партії у політичній системі суспільства та її основні функції.
2. Основні моделі формування сучасних політичних партій.
3. Основні критерії типології політичних партій та їхня характеристика.
4. Особливості типологізації українських політичних партій.
5. Механізми взаємодії глави держави і парламенту: політико-правовий аспект.
6. Повноваження виконавчої влади за парламентської, президентсько-парламентської та президентської систем.
7. Представництво і політичні партії.
8. Порівняльна характеристика американського і британського типу двопартійних систем.

Список рекомендованої літератури

1. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. - 2-ге вид., стереотип. - К. : Либідь, 2006. - 480 с.
2. Горлач М. І. Політологія: наука про політику : підруч. для студ. вищ. навч. закл / М. І. Горлач, В. Г. Кремень / [за ред. М. І. Грибан, В. Г. Кременя]. - К. : Центр навч. л-ри, 2009. - 840 с.
3. Душенко К. В. Универсальный цитатник политика и журналиста: 6000 цитат о политике, правосудии и журналистике / К. В. Душенко. - Изд. 2-е, исправл. - М. : Изд-во "Эксмо", 2004. - 784 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. - 2-ге вид., допов. і переробл. - К. : Генеза, 2004. - 736 с.
5. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. - К. : МАУП, 2005. - 792 с.
6. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики : пер. з англ. / Вейн Парсонс. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - 549 с.

РОЗДІЛ 3. ЛОБІЗМ У ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Характеристика та понятійний апарат лобістської діяльності

3.2. Правове регулювання лобістської діяльності

3.3. Практичні аспекти лобістської діяльності

Основні поняття: "лобістська діяльність", "опосередковане та внутрішнє лобіювання", "агрегація інтересів", "теорії соціального порядку і конфлікту", "теорії непередбачених наслідків", "теорія обміну", "теорії ангажованості", "теорії плюралізму", "теорія корпоративізму", "неокорпоративізм", "об'єкт та суб'єкт лобіювання", "предмет лобіювання".

3.1. Характеристика та понятійний апарат лобістської діяльності

Лобізм - одне із найцікавіших явищ у сучасній політичній діяльності законодавчої та виконавчої влади. Ще за радянських часів лобізм вважався "побічним продуктом" парламентаризму західного типу, основою якого є підкуп посадових осіб. Тоді це поняття трактувалося як система контор і агенцій великих монополій при законодавчих органах США, які чинять прямий тиск на державних чиновників та законодавців в інтересах цих компаній.

На жаль, відсутність в Україні легітимного інституту лобізму здебільшого спричиняє саме таку форму просування своїх інтересів. Безумовно, наявний правовий вакуум у цій сфері не тільки погіршує престиж українського парламентаризму, а й сприяє розвитку корупції у вищих органах влади. Проте йдеться не тільки про якісь правові обмеження лобістської діяльності - більш важливо створити умови для прозорості і цивілізованої форми взаємодії суспільства і влади.

Нині прийняття найважливіших питань розвитку бізнесу залежно від обсягів прибутку фактично може здійснюватися обмеженим колом людей в органах державної влади різного рівня. Отже, на сьогодні в бізнес-середовищі зростає роль консультантів, які вміють лобіювати корпоративні або галузеві інтереси в органах державної влади, у тому числі з використанням методів Public Relation (PR) як інструменту. Водночас для державних службовців, зокрема і для парламентарів, необхідні знання та навички для своєчасного розпізнавання та нейтралізації або адекватного реагування на вплив з боку лобістів.

Парламент будь-якої країни є найважливішою базою для здійснення лобістської діяльності, оскільки групам тиску важливе лояльне законодавство, а депутатам, зокрема обраним за мажоритарною системою, важливе лобювання інтересів відповідних регіонів не тільки в законодавчому, а й бюджетному полі. Парламент є основним майданчиком лобістського тиску, який здійснюють депутати, об'єднані в фракції і галузеві комітети та закріплені своїми партіями за певними регіональними виборчими округами. Для деяких лобістів кулуари Верховної Ради України лише просто прискорюють комунікацію для більш швидкого досягнення їхніх корпоративних цілей.

Лобізм є феноменом, що є невід'ємною частиною будь-якої політичної системи; це складне суспільно-політичне явище, яке існує в різноманітних формах і реалізується різними інструментами.

Етимологічно слово "лобі" походить від "lobia" - відкритий портик, що притикається до будівлі або галереї, прохід, або крита галерея в церкві. У середні віки в Європі визначні світські заходи та святкування відбувалися в будівлях церков, зокрема збори англійського парламенту в середньовіччя відбувалися саме у храмах. Англійський парламент і нині перебуває у Вестмінстері, що в перекладі означає "західна монастирська церква". З 1553 р. словом "лобі" почали називати площадку для прогулянок у монастирі, століттям пізніше - приміщення для прогулянок у палаті громад Англії. Отже, ще із середньовіччя словом "лобі" називали місце, де зацікавлені особи могли донести свою позицію до парламентарів, оскільки до зали, де відбувалися засідання, сторонні заходити не могли.

Політичного забарвлення це слово набуло ще через два століття в США, коли ним почали називати "купівлю" голосів за гроші в коридорах конгресу. Відомо також, що традиції лобізму занурюються своїм корінням у часи президентства У.Гранта (1869-1877), генерала, що здобув славу за часів громадянської війни в США у 1861-1865 рр. Вечорами він мав звичку відпочивати у вестибюлі одного з готелів. Там же його міністри та сенатори зустрічалися з різними людьми, вислуховували їхні прохання і давали слово - часто не безкоштовно - виконати їх. За твердженнями дослідників, саме роки президентства У.Гранта ознаменувалися величезним зростанням корупції, крадіжок державних коштів та спекуляції¹.

Уже з XIX ст. лобістами називали прохачів, які приходили в державні заклади. Тоді вважалось, що допускати сторонніх людей у залу засідань чи в інші місця, де "здійснюється таїнство влади", не можна, тому вони не могли пройти далі, ніж у холи та приймальні, тобто кулуари (lobby у перекладі з англійської означає "кулуари").

¹ Любимов А. П. История лоббизма в России / А. П. Любимов. - М. : Фонд "Либеральная миссия", 2005. - С. 11.

Сьогодні прийнято, зокрема, говорити про лобізм, як про право суспільства та його структур (у тому числі бізнесу, профспілок, асоціацій тощо) впливати на владу, яка ними ж і обрана. Під впливом, у цьому розумінні, мають на увазі експертизу законопроектів, що розглядаються у законодавчому органі держави, повніше доведення позицій усіх зацікавлених груп до законодавця, виявлення корупційної складової у рішеннях виконавчої, законодавчої та судової влад і багато іншого. Але лобізм можна розглядати під іншим кутом зору - як капіталізацію політичного ресурсу у фінансовий. Усім зрозуміло, що чиновник чи парламентар, що вступає у тіньові відносини з лобістом та виконує його замовлення, одержує за свої послуги заздалегідь домовлену фінансову винагороду. Отже, лобізм має різні грані.

Саме тому тематика лобізму перебуває нині у постійному полі зору науковців, владних структур, громадськості та є об'єктом різних досліджень, що великою мірою зумовлено значними соціальними змінами, які відбулися у нашій країні за останні кілька десятиріч, корінними змінами влади й бізнесу, відносин як усередині них, так і між ними. Науковці переважно загострюють увагу на теоретичних аспектах: об'єктах лобізму (органах державної влади), його історії чи досвіді західних країн; законодавці та політики - на міркуваннях з приводу важливості (чи недопустимості) прийняття законодавства, що врегульовувало б це явище. Дослідженню практичних сторін лобістської діяльності приділяється менша увага, що явно не відповідає масштабам поширення цього феномену в повсякденній практиці. Усі такі дослідження є неповними, а міркування - мало обгрунтованими, якщо не розглядати феномен лобізму в системі його складових: об'єкта, суб'єкта, предмета лобіювання, застосовуваних під час лобіювання технологій, - узятих, крім того, у контексті соціально-політичної та культурної ситуації кожної конкретної країни.

Понятійний апарат, що стосується лобістської діяльності, можна умовно розбити на дві групи понять. До першої належать поняття, пов'язані з професійними лобістами та лобістською діяльністю, до другої - поняття, що належать до непрофесійних лобістів.

Лобізм - це діяльність соціальних груп, груп тиску, які відстоюють свої політичні інтереси, впливаючи на органи законодавчої та виконавчої влади. Це також будь-яка діяльність громадян, бізнес-асоціацій, політичних партій та інших груп впливу по відстоюванню своїх активних інтересів. Популярним, зокрема, є таке визначення: "Лобізм - це система і практика реалізації інтересів різних груп (союзів та об'єднань) громадян шляхом організованого впливу на законодавчу та адміністративну діяльність державних органів"².

² Любимов А. П. История лоббизма в России / А. П. Любимов. - М. : Фонд "Либеральная миссия", 2005. - С. 12.

Деякі інші науковці³ пропонують чітко визначити лобізм як дії представників недержавних організацій під час контактів із представниками державних органів влади і органів місцевого самоврядування з метою добитися прийняття або неприйняття органами влади рішень відповідно до інтересів спеціальних груп, які ці організації представляють. При цьому такі організації, на відміну від політичних партій, не готові брати на себе відповідальність за владу в країні.

У правовому сенсі лобізм - це сукупність норм, які регулюють діяльність груп громадян, бізнес-асоціацій та професійних організацій щодо просування своїх інтересів в органах державної влади.

У системі сучасної політичної комунікації в Україні вельми поширені тлумачення понять "лобіювання", "лобізм", що наближені до західних тлумачень, тобто такі, що охоплюють поняття з обох груп понятійного апарату, який стосується лобістської діяльності. Так, П.Шляхтун визначає лобізм як "організований вплив різних суспільних груп на представників органів державної влади з метою прийняття вигідних для себе рішень"⁴.

Найчастіше під лобізмом розуміється сукупність "засобів і методів впливу на органи державної влади, що застосовуються різними зацікавленими групами з метою добитися сприятливих для себе рішень"⁵. Конкретизували сутність лобізму щодо парламентської практики в контексті його комунікативного забезпечення П.Кислий та Ч.Вайз. Вони характеризують лобізм як "спробу організацій, окремих громадян вплинути на прийняття чи відхилення закону в парламенті, спираючись на підтримку депутатів, політичних партій, установ та громадськості через засоби масової інформації"⁶.

Лобізм - система та форма реалізації інтересів певних груп населення та організацій шляхом впливу на законодавчий процес та рішення виконавчих органів влади.

Проте, на жаль, найпоширенішим серед бізнесменів і чиновників є поняття лобізму як уміння відчиняти лобом двері кабінетів начальників, що ймовірно, дісталось нам у спадок від радянського минулого.

³ Любимов А. П. История лоббизма в России / А. П. Любимов. - М. : Фонд "Либеральная миссия", 2005. - С. 13.

⁴ Шляхтун П. П. Парламентаризм : словник-довідник / П. П. Шляхтун. - К. : Парламент. вид-во, 2003. - С. 71.

⁵ Зяблюк Н. Т. Практика лоббистской деятельности в США / Н. Т. Зяблюк. - М. : ИСКРАН, 1994. - С. 76.

⁶ Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні / П. Кислий, Ч. Вайз. - К. : Абрис, 2000. - С. 392.

Правда, на тих самих теренах "пострадянської" політичної науки виникають і сумніви у можливості реалізації цього класичного образу громадянського суспільства і, відповідно, лобізму. Один із спеціалістів з питань лобізму та автор першого у Російській Федерації законопроект "Про регулювання лобістської діяльності у федеральних органах державної влади" В.Лепьохін у книзі "Лобізм" наводить таке визначення: "Лобізм - це процес приведення формальної влади у відповідність із владою фактичною"⁷, маючи на увазі той факт, що найпотужнішою групою тиску є сама державна влада. Ця фактична влада не просто справляє вплив, але контролює фінанси, кадри, пресу, процеси прийняття рішень тощо, на відміну від влади формальної - політичних інститутів у їх традиційному змісті. Функціонери формальної влади лише представляють владу, здійснюють формальні акти обговорення, узгодження та візування уже прийнятих фактичною владою рішень, забезпечують їхнє юридичне закріплення та легітимацію.

У західній літературі (передусім британській та американській) термін "лобізм" тлумачиться трохи по-іншому. На думку американських юристів, лобісти - це люди, які займаються лобізмом як різновидом бізнесу та переконують законодавців приймати закони, які є бажаними, та відхиляти ті з них, які бажаними не є. Такі люди діють у власних інтересах чи в інтересах своїх клієнтів. Показовим є визначення Американської ліги лобістів: "Лобісти є насамперед експертами з питань державного управління - його структури, програм, політики та законодавчого процесу. Лобісти забезпечують інформацією, відстоюють політичні позиції та захищають економічні, соціальні та спеціальні "філософії". Крім того, являючи собою основну ланку зв'язку з творцями політичних рішень, вони органічно включені у планування та реалізацію відповідних стратегій досягнення політичних цілей"⁸.

Але найчастіше у західній літературі застосовується визначення лобізму як реалізація права кожного громадянина звертатися з клопотаннями до свого уряду та як професійна діяльність або співробітників, або спеціальних консультантів, найнятих компанією, діловими та професійними асоціаціями, профспілками та іншими групами для представлення інтересів цих організацій у процесі формування державної політики.

У західному лексиконі разом із терміном "лобізм" також використовуються поняття *Government Relations (GR)* та *Public Affairs (PA)*. *GR* - це сфера загального менеджменту у лобіюванні інтересів, а лобізм - це технологія. *GR*-консультант не обов'язково повинен знати всіх "потрібних" людей чи деталі прийняття законодавчих актів. Він повинен знайти і органі-

⁷ Любимов А. П. История лоббизма в России / А. П. Любимов. - М. : Фонд "Либеральная миссия", 2005. - С. 12.

⁸ Там само. - С. 13.

зувати діяльність адекватних юристів та людей, які не тільки знають як, але і вмюють представляти інтереси клієнта. GR-менеджер організує загальну систему взаємодії між компанією, яку він представляє, та владою, а також забезпечує взаємозв'язок між окремими підрозділами і акціонерами своєї компанії в контексті такої взаємодії із владою. Завдання GR-консультанта створити в державних структурах режим найбільшого сприяння для компанії, яку він представляє.

Public Affairs (PA) розглядається як одна із вузьких галузей Public Relations. Проте, якщо PR вибудовує систему відносин з усіма лідерами громадської думки, то Public Affairs налаштовує зв'язки лише з тими, хто безпосередньо впливає на постановку громадського дискурсу і формує інформаційний порядок денний. Фактично PA - це вплив на експертну думку конкретної галузі чи регіону з метою створення вторинної інформаційної хвилі, яка б впливала на більш широку цільову аудиторію. PA - це така функціональна галузь, що, крім лобізму, включає до себе вирішення питань у неполітичній сфері, зв'язок із медіа-спільнотою (media relations), просування інтересів за допомогою пересічних громадян, які симпатизують лобі.

Отже, процеси формування рішень, механізми впливу на громадську думку, захист власної позиції - усе це, у широкому розумінні, може сприйматися як явище, що кореспондується з поняттям "лобіювання". У цьому контексті подібні дії не матимуть конкретизованої оцінки, а сприйматимуться як конституційна норма, адже в ст. 40 Конституції України⁹ записано, що всі громадяни мають право подавати індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів влади, органів місцевого самоврядування і посадових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом термін. У правовому й організаційному аспекті ця норма закладає підвалини для структуризації форм, методів і джерел інформації, що забезпечуватиме лобістську діяльність в парламенті.

Структуризація інтересів є базовою для типології лобістської діяльності¹⁰. *Перший тип* - власне **лобістська діяльність (пряме лобіювання)**, коли здійснюється цілеспрямована робота з представниками інститутів влади для досягнення певної мети. *Другий тип* - **опосередковане лобіювання**, коли організуються заходи у формі широкомасштабних акцій у засобах комунікації, збирання підписів, інші публічні методи формування громадської думки як засобу тиску на органи влади,

⁹ Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

¹⁰ *Перегудов С. П.* Группы интересов и российское государство / С. П. Перегудов, Н. Ю. Лапина, И. С. Семенов. - М. : Эдиториал УРСС. - С. 215.

передусім - парламент. Нарешті, *третій тип* - **внутрішнє лобіювання**, коли певні інтереси в органах влади захищають особи, що працюють в них чи мають до них прямий доступ.

З огляду на викладене, лобізм як особлива система і практика реалізації інтересів окремих організацій та різноманітних груп громадськості шляхом цілеспрямованого впливу на законодавчі та виконавчі органи державної влади став невід'ємною складовою політичного процесу будь-якого демократичного суспільства.

Основою демократичного суспільства є гарантія правової держави своїм громадянам рівного і вільного права на участь в ухваленні рішень. Отже, кожен громадянин повинен мати реальну можливість брати участь у політичному процесі від пасивного споглядання до високої політичної та економічної активності.

Будь-яке державне рішення може зачіпати інтереси окремих громадян та різних прошарків населення, і одночасно регулювати окремі види їхньої діяльності. Тому виникає зацікавленість суб'єктів політичних відносин в ухваленні конкретних рішень, які відповідали б їхнім інтересам, і як наслідок - тиск на структури влади, посадових осіб, засоби масової інформації для ухвалення бажаного результату.

Під соціальними суб'єктами влади розуміють суспільні групи та окремих індивідів, що виконують політичні функції і реалізують владні повноваження¹¹. До них належать: групи інтересів, правляча еліта і політичне лідерство.

Слід зазначити, що поняття "лобі", "лобіст", "лобізм", "лобістська діяльність" є дуже близькі до таких понять, як "групи тиску", "зацікавлені групи", оскільки груповий інтерес є тією вихідною категорією, спираючись на яку можна вивчити лобізм як своєрідний політичний механізм ухвалення рішень.

Групи інтересів - об'єднання індивідів на основі спільних інтересів, які прагнуть здійснити вплив на політичні інститути з метою прийняття найбільш сприятливих і вигідних для себе рішень.

Теорія груп інтересів була вперше сформульована американським політологом А.Бентлі, який стверджував, що основу політичного процесу складають зіткнення і взаємодія зацікавлених груп¹². Діяльність цих груп американський учений розглядав як процес, що постійно змінюється і в ході якого здійснюється тиск на уряд з метою примусити його підко-

¹¹ Соціальні суб'єкти політичної влади. - Режим доступу : <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/metodser/78/10.pdf>.

¹² Там само.

ритися їхній волі. Надалі цей підхід отримав підтримку і був розвинений у працях Р.Даля, Д.Істона, Г.Ласкі та ін.

Основними функціями груп інтересів є артикуляція й агрегація інтересів, інформативна функція, формування політичної еліти. Під *артикуляцією інтересів* розуміється перетворення соціальних почуттів, емоцій, очікувань у раціонально сформульовані політичні вимоги. *Агрегація інтересів* означає узгодження різних потреб і вимог, їх ієрархізацію і вироблення загальногрупових цілей. *Інформативна функція* виражається в доведенні органам влади інформації про проблеми, цілі та інтереси відповідних груп. Оскільки групи інтересів просувають своїх представників у владу, то наступна їх функція - це *формування політичної еліти*.

Класична модель лобіювання формується таким чином: група інтересів - група тиску - лобі. Групою інтересів є добровільне об'єднання людей з формальною, основною структурою, де особисті вимоги поєднуються з матеріальною, духовною, суспільною користю, і які виражають себе всередині своєї організації, або за допомогою співробітництва і впливу висловлюються стосовно інших груп і політичних інститутів. Громадські організації є певною мірою групами інтересів.

Децентралізація влади є важливим стимулом розвитку груп тиску з груп інтересів громадських організацій (Західна Європа, США). При цьому варто підкреслити, що висувачи вимоги до держави, групи тиску не беруть на себе відповідальності за державну політику. Відповідно, у рамках розвиненого громадянського суспільства, свідома демократична поведінка груп інтересів робить неможливим їх перетворення на групи тиску, що не рахуються з інтересами інших груп, часто протилежними до інтересів цієї конкретної групи.

За умови ж відсутності традицій демократії, плюралізму та політичної нації вдалі лобістські дії певної групи можуть не зустріти опору з боку іншого інтересу і призвести до серйозних суспільних "перекосів". У такій ситуації відкрита, демократична, відповідна до законів лобістська діяльність може перетворитися на чинник соціальної дестабілізації. Цей чинник варто прораховувати в посткомуністичних державах, де структурування суспільства, представництво інтересів через групи тиску часто випереджає розвиток демократичних та плюралістичних традицій.

Існує кілька концепцій походження груп інтересів. У **теорії соціального порядку і конфлікту** генезис груп інтересів розуміється як результат солідарності людей зі схожими інтересами і переконаннями. Взаємодіючи один з одним, зазначені групи змушені періодично звертатися до інститутів влади для вирішення конфліктів, що виникають.

Відповідно до **теорії непередбачених наслідків** групових інтересів основу зацікавлених груп складають індивіди, які усвідомили, що досягнення економічних, соціальних і політичних благ неможливе без

організації колективних зусиль і дій. При цьому прибутки від об'єднання і групової діяльності значно перевищують витрати на створення організації. Політична ж активність - це непередбачений наслідок діяльності груп інтересів, що спрямований на задоволення матеріальних потреб.

Теорія обміну пов'язує виникнення груп інтересів з діяльністю окремих організаторів, що прагнуть замість своїх витрат і активності отримати посаду в адміністративному апараті створюваної організації.

Прихильники **теорії ангажованості** трактують групи інтересів як результат діяльності егоїстичних індивідів, що пов'язують досягнення своїх цілей з досягненням політичних цілей групи.

Отже, існування лобізму як політичного явища тісно пов'язане з функціонуванням груп інтересів і можливостями їхнього впливу на органи влади, яку б концепцію походження груп інтересів ми не взяли за основу. При цьому розвиток лобізму, рівень його демократичності залежить від таких факторів, як рівень розвитку плюралізму, ступінь інституціоналізації політичної участі, характер політичних партій.

Класична політологія розглядає лобістську діяльність у рамках плюралістичного та корпоративістського підходів.

У рамках **плюралістичного підходу** вважається, що групи впливу створюються спонтанно, їх багато, у них різні інтереси, і вони конкурують між собою за право отримання того чи іншого ресурсу. Ці групи тиску існують незалежно від держави, самостійно визначають свої інтереси та обирають своїх лідерів. Жодна з таких груп не має виключного монопольного права на представництво інтересів соціальних спільнот, а характер їхнього впливу на владу визначається внаслідок жорсткої конкурентної боротьби.

У контексті **корпоративістського підходу** передбачається існування системи представництва інтересів, складові частини якої організовані в кілька неконкурентних, ієрархічно впорядкованих, функціонально різних рівнях. Вони офіційно визнані, дозволені державою, а інколи навіть створені самою державою. Держава наділяє їх монопольним правом на представництво у своїй сфері в обмін на контроль за вибором та висунанням вимог.

Термін "корпорація" (лат. *corpus* - тіло) виник у період між XIV-XV ст. Організації цього типу були свого роду "перехідною ланкою" між обциним типом суспільства і громадянським суспільством. Вхідження індивіда в ту чи іншу корпорацію визначало можливість професійної діяльності й відстоювання соціальних інтересів; поза корпорацією професійне життя ставало неможливим.

"Ренесанс" корпоративних організацій приходить на період індустріального розвитку. Заснована на корпоративних принципах, система представництва інтересів отримала назву "корпоративізм". Корпоративізм характеризується американським політологом Ф.Шміттером як обмеже-

на кількість примусових, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп інтересів, що монополізують представництво відповідних сфер громадського життя перед державою в обмін на контроль останнього за добором їхніх лідерів і її участь у визначенні їхнього складу і формуванні їхніх вимог.

До специфічних рис корпоративізму відносять: участь у політичному житті організацій, а не окремих індивідів; зростання впливу професійних представників специфічних інтересів на шкоду громадянам; привілейоване положення деяких асоціацій та їх більш широкі можливості впливу на прийняття рішень; заміна конкуренції інтересів їх монополією у визначених сферах.

Тривалий час корпоративізм розглядався як явище, вороже демократії. Політичні зміни, що почалися в деяких країнах Західної Європи в середині 70-х рр. XX ст., змусили політологів по-новому оцінити цей феномен політичного життя. Була висунута концепція формування неокорпоративізму, що вписується в плюралістичну модель демократії.

Відповідно до цієї концепції *неокорпоративізм* - це демократична система представництва й узгодження інтересів різними фірмами, асоціаціями й організаціями; система узгодження інтересів трьох суб'єктів - держави, підприємців і найманих робітників; нав'язування державою іншим учасникам "переговорного" процесу пріоритетів і цінностей, виведених із загальнонаціональних інтересів; система міжкорпоративної взаємодії, члени якої несуть взаємні зобов'язання щодо виконання взаємних угод.

Характерними рисами лобістського корпоративізму є те, що корпоративістські організації є монополіями за своєю сутністю, а джерелом підтримки цих монополій є держава. Крім того, корпоративістські організації вміщують у собі не тільки функції управління, а й представництва. У теорії лобістського корпоративізму держава розглядається як головний інструмент виявлення інтересів і згуртування навколо них значущих суспільних груп. Держава сама обирає і наділяє монополієм правом представництва визначену ідеологічно надійну групу впливу. Конкуренти цієї групи або взагалі ліквіднуються, або приєднуються до вже відібраної штучно групи.

В Україні переважають тенденції корпоративістського просування інтересів. Ці тенденції тривають ще з радянського минулого (Спілка радянських письменників, Спілка художників України тощо). Нині ж яскравим прикладом таких монополій є Федерація профспілок України, Федерація роботодавців України, Український союз промисловців та підприємців та інші подібні структури.

Проте корпоративістський тип представництва існує не лише в країнах із слабкою системою лобізму і громадянського суспільства. Держава здебільшого не може враховувати бажання всіх без винятку груп тис-

ку, отже, вимушена співпрацювати лише з тими, які вже мають певну вагу в суспільстві, та певні фінансові й людські ресурси, здатні контролювати значні групи населення.

При цьому, звичайно, не можна не зважати на те, що групових, корпоративних інтересів значно більше, ніж репрезентованих народними депутатами. Навіть якщо й погодитися з твердженням Т. Гузенкової, що "український парламент майже в повному складі є зібранням колективних та індивідуальних лобістів, які обстоюють інтереси різних груп, "кланів", партій тощо"¹³, проблема реалізації потреб груп інтересів шляхом лобіювання у законодавчому органі згаданим не вичерпується. Це пов'язано з тим, що широка палітра групових інтересів суттєво перекриває систему регіонального і політичного представництва, яка структурно відтворена у Верховній Раді - багато соціальних, корпоративних потреб не презентуються в програмах більшості політичних партій і рухів, не мають депутатського "супроводу", що викликає потребу в посередницькому лобіюванні.

Особи та групи осіб, об'єднані в конкретні організації, мають специфічні інтереси. Логічно, що в процесі їхньої конкурентної боротьби виникає потреба у зіставленні цих інтересів і виробленні механізму їх реалізації. Незважаючи на те, що певні інтереси зазвичай лобіює невелика група осіб, його результати можуть мати відчутні наслідки для великих прошарків населення. Певний суб'єкт, захищаючи свої інтереси, може досягнути і позитивного для суспільства результату. Соціуму це вигідно тому, що співвідношення групових інтересів, можливостей і наслідків лобістських дій, яке здійснюється в межах демократичної процедури і матеріалізується в політичних рішеннях, утворює складну систему противаг.

Для депутата це означатиме пошук механізмів зіставлення широкого спектра політичних, соціальних інтересів, якщо він виходить не лише з позицій державно-усталених інтересів, а також з тих, що мають перспективу перейти із статусу приватних у площину прийнятних для соціуму ініціатив. При цьому важливо мати на увазі, що остання обставина суттєво коригується суспільними нормами моралі. Як слушно зауважує С. Роуз-Аккерман, "деякі політичні рішення непопулярні до такої міри, що їх взагалі неможливо купити у законодавців, які одержали посади за результатами виборів"¹⁴.

Специфіка парламентського лобіювання характеризується також його колегіальністю. Адже для досягнення результату потрібні голоси як мінімум більшості від зареєстрованих у сесійній залі депутатів, а в

¹³ Гузенкова Т. С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998-2000) / Т. С. Гузенкова ; под общ. ред. Е. М. Кожокина ; Рос. ин-т стратег. исслед. - М. : РИСИ, 2001. - С. 84.

¹⁴ Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман ; пер. с англ. О. А. Аякринского. - М. : Логос, 2003. - С. 170.

окремих випадках - кваліфікованої більшості, тобто двох третин депутатського корпусу. Саме в таких випадках і виникає проблема посилення інформаційних контактів між різними суб'єктами парламентського лобіювання.

Практика законотворчої роботи свідчить, що й сам парламент зацікавлений у контактах з лобістами, які сприяють ефективному функціонуванню комунікативного процесу, що охоплює широке коло соціальних груп. Ідеться про інформаційний аспект парламентського лобіювання, який у теорії політичної комунікації тлумачиться як інформаційне лобіювання. Це явище розглядається, зокрема, як спосіб інформаційного супроводу діяльності лобістів - певних груп інтересів, які діють у сфері прийняття державних рішень.

Отже, лобістська діяльність щільно пов'язана з відповідними інформаційними умовами. Такий підхід передбачає, що зазначений спосіб інформування в зоні формування рішень не відрізняється від пропагандистських, рекламних та інших технологій політичного дискурсу. З іншого ж боку, інформаційне лобіювання в парламентській практиці - це особливий спосіб формування і підтримки комунікацій, що має специфічні риси, принципи та норми обміну інформацією, а також володіє певними політичними контактами, каналами спілкування та іншими компонентами.

Основними елементами лобізму є об'єкт лобіювання, суб'єкт лобіювання, предмет лобіювання та методи лобіювання.

Об'єкт лобіювання - орган державної влади, на який спрямоване лобіювання або той політичний інститут, від якого залежить прийняття рішення на користь лобіста.

За **об'єктом лобіювання** виділяють:

- лобізм на рівні Президента України та керівників Адміністрації Президента України;
- лобізм на рівні уряду та профільних міністерств та відомств;
- лобізм через Верховну Раду України;
- лобізм у регіональних органах державної влади та місцевого самоврядування;
- лобізм на рівні судової влади та лобізм в інших органах державної влади, зокрема через правоохоронні органи.

Суб'єкти лобіювання - різноманітні агенти, які цілеспрямовано чинять тиск на орган державної влади.

За **суб'єктами лобіювання** розрізняють лобізм галузевий, громадсько-політичний, регіональний, іноземний, органів державної влади.

• **Галузевий лобізм.** Суб'єктами цього найпоширенішого в Україні різновиду лобізму є компанії та організації, що об'єднані за галузевою ознакою, фінансово-промислові групи, бізнес-асоціації, природні монополії, релігійні організації, кримінальні структури.

• **Громадсько-політичний лобізм.** Основні суб'єкти цього різновиду лобізму є представники третього сектора (громадянського суспільства): профспілки, громадські і неприбуткові організації, різноманітні фонди, союзи захисту споживачів або тварин. На відміну від західних країн вплив цих суб'єктів в Україні незначний і здебільшого є лише інформаційним тлом для реалізації галузевих лобістських операцій або ж для кадрових перестановок в органах державної влади.

• **Регіональний лобізм** - відстоювання інтересів регіону у вищих органах законодавчої та виконавчої влади. Представники регіональних бізнес-груп у парламенті, а також керівники регіональних органів державної влади, зокрема, беруть активну участь у бюджетному процесі, лобіюючи для свого регіону субвенції державного бюджету, або ж вигідні контракти.

• **Іноземний лобізм** набуває все більшого значення у зв'язку із глобалізацією політики, економіки та культури. Іноземний лобізм включає в себе два аспекти: донесення позицій іншої держави до політичної еліти країни через посольства, різноманітні іноземні фонди та громадсько-політичні центри та лобіювання інтересів іноземних компаній і транснаціональних корпорацій.

• **Лобізм органів державної влади.** На відміну від державної політики, метою якої є задоволення суспільних інтересів, цей тип лобізму є відстоюванням чиновниками своїх особистих корпоративних інтересів. У такому разі орган державної влади перетворюється із об'єкта лобіювання в суб'єкт з метою розширення свого політичного впливу для задоволення політичних амбіцій його керівника або збільшення бюджетного фінансування на діяльність органу.

Предмет лобіювання - спектр цілей, які ставлять лобісти під час здійснення тиску на державний орган влади.

Визначення предмета лобіювання - центральний та найважливіший етап аналізу процесу лобіювання. Предмет або мета лобіювання - це те, заради чого здійснюється лобістський тиск, що безпосередньо пов'язаний з тим органом державної влади, на який чиниться тиск.

Зокрема, важлива роль Президента України та його Адміністрації дає змогу наближеним до них лобістам вирішувати практично будь-які лобістські питання в Україні. Через виконавчу владу лобістами можуть бути досягнуті такі цілі, як отримання бюджетних коштів, пільгових кредитів та

субвенцій, можливість обслуговування рахунків державних установ та підприємств, державні замовлення на товари та послуги, отримання різноманітних фінансових пільг та преференцій, більша доступність до акцій підприємств, що приватизуються, контакти із зарубіжними діловими колами та багато іншого. Через законодавчу гілку влади може відбуватися лобіювання з метою прийняття або зміни законодавства на користь діяльності, пов'язаної з лобістом комерційних структур. А через судову систему може відбуватися лобіювання з метою винесення вигідного для лобіста судового рішення. При цьому таке лобіювання не обов'язково може трактуватися як корупція - наприклад, неоднозначний вирок Верховного Суду України під тиском масових акцій протесту та різних компромісних політичних домовленостей, що вплинув на результати виборів Президента України в 2004 р.

Методи лобіювання - технології, що використовуються під час просування в органах державної влади - ключовий показник розвиненості даного інституту в державі та важливий показник у процесі побудови лобістської кампанії.

Під методом або технологією лобістської діяльності розуміють те, яким чином здійснюється лобіювання.

У рамках критерію законності можна виділити:

- **Правові методи лобіювання** передбачають використання різних законних методів впливу на чиновника чи депутата, з метою створення у останнього впевненості у необхідності прийняття потрібного рішення на законних підставах для блага держави. Освітлення предмета лобіювання в ЗМІ під певним кутом зору, демонстрація соціологічних опитувань і рейтингів, організація PR-заходів, страйків, пікетів, масових звернень громадян можуть переконати об'єкти лобіювання в доцільності прийняття певних рішень на благо народу з вигодою для держави.

- **Тіньові методи лобіювання** формально не суперечать законодавству, адже в даному разі використовуються пробіли та неоднозначності в існуючому законодавстві, у регламентних процедурах тощо.

- **Кримінальні методи лобіювання** найчастіше пов'язані із підкупом чиновників та депутатів, силовим тиском, шантажом та погрозами.

Усі вищезазначені методи можна розрізнити як прямий і опосередкований лобізм. У разі прямого лобізму, який є найбільш дієвим, цілеспрямована робота ведеться безпосередньо із суб'єктом прийняття рішення. Опосередкований лобізм передбачає різноманітні прийоми PR для формування потрібної думки у суб'єкта прийняття рішення. Також можна виділити лобіювання публічне і непублічне, індивідуальне і коаліційне, ситуаційне та стратегічне, сплановане і спонтанне.

3.2. Правове регулювання лобістської діяльності

У політичному і журналістському вжитку часто використовуються визначення і терміни, які істотно відрізняються від свого початкового сенсу. Неточне вживання термінів і понять породжує у свідомості громадян плутанину - багато речей здаються зовсім не тим, чим є насправді, з'являються ілюзії, химери і міфи.

Одним із таких термінів, який часто піддається викривленням, є "лобізм". Зокрема, в Україні лобістами часто називають політиків, які відстоюють вузькі інтереси окремих фінансових чи інших груп у збиток останнім. Причому ці політики можуть бути як депутатами парламенту, так і міністрами уряду. Передбачається також, що за свою діяльність ці люди одержують від зацікавлених груп гроші. Проте історія виникнення лобізму і його практика свідчать, що описану вище діяльність вітчизняних політиків слід називати інакше, аби нікого не вводити в оману¹⁵.

Перша відмінність лобізму справжнього, класичного, від цього ж поняття у розхожому перекрученому варіанті, полягає в тому, що класичні лобісти не є політиками, а посередниками між групами інтересів і парламентарями. По-друге, класичні лобісти заробляють на обслуговуванні зацікавлених груп, а політики за це нічого не отримують, крім голосів виборців. Лобісти витрачають гроші своїх замовників на організацію пропагандистських кампаній, мета яких - довести, що від реалізації їхніх пропозицій добре буде всім людям.

Звісно, з економічної точки зору лобізм шкідливий, оскільки є формою перерозподілу. Але так само очевидно, що в представницькій демократії лобізм просто неминучий. Принцип "прибутки сконцентровані, витрати розподілені" примушує носіїв особливих інтересів об'єднуватися для їхнього досягнення. Але в будь-якому разі діяльність лобіста не зачіпає парламентських процедур, адже депутати голосують вільно, незалежно від того, чи є законопроект лобістським, чи ні.

Найчіткіше різницю між класичним лобізмом і його викривленими формами видно на прикладі США, де цей вид діяльності узаконений, регламентований і де існують процвітаючі контори лобістів. Оскільки в США існує система чіткого поділу влади, то виконавча влада працює тільки в рамках створеного парламентом законодавчого поля. Президент навіть не має права законодавчої ініціативи (законопроекти, які в США називаються президентськими, вносять депутати президентської партії). Парламент також установлює податки і приймає бюджет. Тобто "кишеня держави" перебуває в парламенті, а виконавці державних проектів - у президентській адміністрації. Діяльність лобістів дозволено лише в парламенті.

¹⁵ *Золоторьов В.* Український лобізм - "західна" корупція / В. Золоторьов. - Режим доступу : <http://news.finance.ua/> <http://article-blogger.blogspot.com>

Поки депутати готуються до прийняття рішень, їх можна переко-
нувати у перевазі того чи іншого варіанта. Але як тільки рішення прийня-
те і настає етап його реалізації виконавчою владою, ні про який лобізм
вже не йдеться. Уряд повинен керуватися волею народу, а воля народу
виражена в законах. Але далеко не всі теоретичні схеми чи узагальнення
достеменно відбивають практику - остання має багато перехідних станів
та "напівтонів". Саме ці "напівтони", що важко вловити, й викликають по-
двійне ставлення до феномену лобізму: усвідомлення його невідворот-
ності в системах представницької демократії та одночасно його "коруп-
ційогенний" характер.

Відповідно, у правовому полі існує два підходи до лобізму. При-
хильники першого - заборонного - ототожнюють лобізм з кримінальною
діяльністю й на цій підставі прагнуть його ліквідації. Прихильники дру-
гого підходу - регулятивно-правового - розділяють легальні й нелегальні
методи лобізму, прагнуть обмежити лобістську діяльність правовими
рамками, виключити з політичної практики корупцію.

Яка мета легалізації такого явища, як лобізм? Законодавче регу-
лювання лобізму може забезпечити державний та громадський контроль
над ним. До того часу, поки це не забезпечується, лобізм тісно пере-
плітається з корупцією. Легалізація лобізму допомагає виявити інтере-
си, що стоять за тим чи іншим проектом закону чи рішенням, визначити,
хто його лобіює та хто стоїть за лобістами, відкрити реальних авторів
державних рішень, виявити ступінь залежності/незалежності представ-
ників влади; надає громадянам більше інформації про їхню діяльність.

Якими є головні завдання, що ставлять перед собою законодавці
в різних державах, розробляючи закони, які забезпечують регулювання
лобістської діяльності? Закон про лобізм повинен визначити цю діяльність
як легальний демократичний шлях взаємодії влади і суспільства; створи-
ти законодавчі бар'єри для зловживань та корупції; захистити органи дер-
жавної влади від незаконного впливу; вивести із тіні лобістів; сприяти
підвищенню професіоналізму та відповідальності посадових осіб під час
розробки та реалізації державної політики; надати можливість громадя-
нам знати, хто і що лобіює в органах влади; створити ефективні механі-
ми контролю; сприяти оформленню інтересів різних суспільних груп; ви-
значити легальні форми лобіювання. Звичайно, не можна сподіватись, що
такий закон розв'яже усі проблеми, але він значно удосконалив механі-
ми боротьби з корупцією.

У процесі унормування лобістської діяльності різними країна-
ми Західного світу означені цілі було досягнуто по-різному. Варто
підкреслити, що незважаючи на широке поширення лобізму, світова прак-
тика його правового регулювання є доволі обмеженою. У певних країнах
він вважається формою корупції (Індія), в інших не визнається взагалі чи

не підлягає законодавчому регулюванню (Італія). У США, Великій Британії, Німеччині, Канаді та багатьох інших країнах прийняті й діють закони та інші документи, що врегульовують лобістську діяльність згідно з діючими в цих державах конституціями.

Розглянемо законодавчу базу регулювання лобістської діяльності у деяких зарубіжних країнах¹⁶.

Сполучені Штати Америки. Саме американській політичній системі належить беззаперечна першість у розвитку інституту лобізму. Усе почалося у 1789 р. прийняттям поправки до американської конституції, яка, зокрема, гарантує право громадян звертатися в офіційні органи з петиціями (скаргами). Пізніше у 1876 р. було прийнято закон, згідно з яким усі, хто здійснює лобістську діяльність, були зобов'язані заявити про себе та офіційно зареєструватися у клерка в нижній палаті парламенту. Уже у 1979 р. створено професійну асоціацію - Американську лігу лобістів, яка пропагує особливу роль професії лобіста, підкреслюючи її значущість в об'єктивному прийнятті державних рішень.

У США виокремлюють такі форми лобістської діяльності, як виступи на слуханнях у комітетах конгресу з викладенням позиції зацікавлених сторін, складання проектів законів та пропозиції про внесення їх на обговорення парламенту та організацію пропагандистських кампаній на користь чи проти рішення, що перебувають на стадії підготовки, та кампаній "тиску з місць" (поголки листів, телеграм, телефонних дзвінків на адресу законодавця, особисті візити впливових місцевих виборців до своїх депутатів тощо).

Малоефективні спроби регулювання лобізму шляхом обов'язкової реєстрації професійних лобістів привели до прийняття закону "Про розкриття лобістської діяльності" (Lobbying Disclosure Act), який визначив, що лобістом вважається особа, яка витрачає не менше, ніж 20% свого часу на лобістську діяльність, має численні контакти з членами законодавчих органів та працівниками виконавчих органів влади й одержує за свої послуги від клієнтів не менше, ніж п'ять тисяч доларів протягом шести місяців.

Дія цього закону поширюється на будь-яку особу, яка безпосередньо або через своїх представників, службовців або інших осіб збирає чи одержує грошові кошти чи інші цінності з метою їх використання для прийняття чи відхилення конгресом США певного законодавчого акта або для впливу на прийняття чи відхилення конгресом США певного законодавчого акта. Зазначений закон поширюється лише на лобістів, що здійснюють свою діяльність у конгресі США. У ньому докладно прописаний порядок реєстрації лобістів. Зокрема, лобісти та лобістські фірми зобов'язані зареєструватися у секретаря Офісу сенату з громадських записів, який доводить усю інформацію про лобіста до громадської

¹⁶ Любимов А. П. История лоббизма в России / А. П. Любимов. - М. : Фонд "Либеральная миссия", 2005. - С. 56-74.

інспекції. Кожних півроку лобісти та лобістські фірми зобов'язані надсилати детальний звіт про свою діяльність в Офіс з громадських записів. Передбачено також і певні правові обмеження лобістської діяльності, зокрема хабарі та відвертий підкуп, наприклад, членів палати представників та сенату заборонений.

Як додаток до законів, у США існують парламентські етичні правила поведінки для депутатів та службовців конгресу та етичні директиви і професійні норми для лобістів, установлені добровільними організаціями професійних лобістів.

Канада. У Канаді є закон про реєстрацію лобістів, прийнятий відносно недавно, у 1988 р. У цьому законі зроблено акцент на тому, що реєстрація не має перешкоджати вільному та відкритому доступу до уряду тих, хто не зареєстрований як лобіст. Передбачаються дві категорії лобістів: професійні та інші лобісти. Для реєстрації лобістів передбачено посаду спеціального реєстратора при федеральній службі реєстрації актів громадянського стану Канади, який за результатами своєї роботи готує та направляє доповідь про лобістів у кожен палату парламенту.

Велика Британія. Ця країна відрізняється одним з найоригінальніших підходів до лобізму. У палаті громад і палаті лордів парламенту ведеться докладний реєстр фінансових інтересів членів парламенту, який містить докладну інформацію про всі угоди, підписані з консультантами, представниками юридичних фірм, лобістських організацій. Відповідає за ведення цього реєстру парламентський уповноважений із стандартизації, який, до того ж, консультує членів парламенту з питань етики поведінки, роз'яснює положення Кодексу етики членів парламенту.

Члени парламенту, які мають фінансову зацікавленість у майбутніх дебатах з того чи іншого питання, мають про це заявити. Якщо питання, що розглядається, має явний, безпосередній та особистий характер, член парламенту не має права по ньому голосувати.

Робота англійського парламенту є відкритою, отже, зацікавлені особи мають доступ у приміщення та можуть спостерігати за повсякденною діяльністю парламенту та користуватися архівами обох палат.

У Британії діє закон, згідно з яким члени парламенту можуть офіційно виступати представниками комерційних інтересів однієї із сторін під час укладання угоди. Зокрема, Маргарет Тетчер представляла інтереси British Petroleum.

Річний оборот лобістських фірм в Англії складає більш, ніж 500 млн фунтів, а послугами найбільших лобістських компаній користуються не лише крупні медіа- та промислові магнати, а й іноземні лобісти, зокрема колишнє політичне керівництво ПАР та султан Брунею.

Німеччина. У Німеччині немає єдиного федерального закону про лобістську діяльність, однак є ціла низка документів, які таку діяльність

урегульовують. Це, насамперед, Єдине положення про федеральні міністерства, регламент діяльності бундестагу, Кодекс поведінки членів бундестагу, Положення про реєстрацію союзів та їх представництво у бундестазі.

Кодекс поведінки членів бундестагу, прийнятий у 1972 р., надає депутатам право займатися за винагороду проблемами, які виносяться на обговорення комітетів парламенту, однак перед початком слухань у комітеті вони зобов'язані "оголосити про свою зацікавленість". Кодекс також зобов'язує кожного депутата оприлюднити у встановленому порядку інформацію про те, з якими лобістськими організаціями той чи інший депутат на даний час взаємодіє.

Положення про реєстрацію союзів та їх представників при бундестазі, прийняте у 1972 р., вважається головним підзаконним актом, що регулює лобістську діяльність у Німеччині та переслідує ту ж саму мету, що й відповідний закон у США - легалізацію контактів суб'єктів лобіювання з органами державної влади. Положення передбачає відкриту публікацію лобістського списку, у якому вказані усі союзи, асоціації та об'єднання, що отримали офіційний доступ до відомств федерального уряду та комітетів парламенту. Однак німецький та американський нормативні акти суттєво різняться: американський закон поширюється на юридичних та фізичних осіб, німецьке положення - лише на юридичних. Відповідно до його вимог, немає необхідності зазначати одержувані та витрачені кошти, оскільки під час вільної реєстрації немає підстав довіряти таким даним.

Франція. Особливості лобіювання у Франції пов'язані із значно важливішою, порівняно з іншими країнами Європи, роллю держави у регулюванні економічних відносин та з високим ступенем централізації прийняття рішень.

У Франції довгий час лобістська діяльність була поза законом, оскільки вважалось, що уряд має відстоювати лише загальнонаціональні інтереси. Лише починаючи з 1980-х рр. серед законодавців виникла певна зацікавленість до легітимного лобіювання інтересів.

Лобістська діяльність у стінах французького парламенту формально заборонена, але фактично вона здійснюється в обох палатах членами більш, ніж 170-ти так званих співтовариств та дослідницьких груп, що спеціалізуються на розробці конкретних проблем та ідей з метою подальшого їх просування як законодавчих ініціатив, поправок до правових норм тощо. Вважається, що основними мотивами діяльності цих груп є прагнення підтримувати живий зв'язок з потенційними виборцями, а також можливість одержання від комерційних структур коштів для проведення виборчих кампаній та поповнення партійних кас.

Корпоративні угруповання та окремі великі фірми, що мають внутрішні фінансові резерви, як правило, мають своїх неофіційних пред-

ставників у різних ланках виконавчої влади: міністерствах, відомствах, інших державних органах. Промислові та банківські гіганти зазвичай тісно координують свою діяльність з лобістськими групами у виборних органах, проштовхуючи відповідні проекти, домагаючись пільгових кредитів, бюджетної підтримки, державного страхування тощо.

Своєрідним містком, що поєднує державний та приватний сектори в процесі захисту корпоративних інтересів, є практика переходу висококваліфікованих державних службовців у чисто комерційні структури.

Хоча іноземного лобіювання у Франції офіційно не існує, роль структур тиску виконують так звані "групи дружби", що діють у національних зборах (франко-ізраїльська, франко-китайська та ін.).

У січні 1991 р. у Франції була створена Асоціація рад, що виконує фактично лобіювання цілей та завдань зацікавлених груп та покликана відрегулювати систему відносин держави та представників зацікавлених груп.

Європейський Союз. Вважається, що вперше питання про регулювання лобістської діяльності було підняте у 1989 р. За дорученням депутатів розробкою кодексу поведінки лобістів та їх відкритої реєстрації зайнявся депутат з Бельгії М.Гале. Він підготував доповідь, у якій були закріплені основні проблемні питання лобістського процесу, порядок реєстрації та звітності.

Згідно з доповіддю М.Гале, лобістом можна вважати особу, що виступає за дорученням третьої сторони на захист інтересів цієї сторони. Основний висновок, який був зроблений на базі доповіді, - це те, що необхідно розробити модель управління організаційними інтересами, здатну до саморегуляції, та стимулювати самоорганізацію груп інтересів.

Першою спробою такого стимулювання став Кодекс поведінки лобістів, розроблений групою консалтингових фірм. Після певного часу обговорення Кодекс був прийнятий практично у первісному вигляді (не пройшла лише пропозиція про обов'язкове щорічне звітування лобістів про свою діяльність) у 1997 р.

Подальше регулювання лобістської діяльності пов'язане з ухваленням двох доповідей, розроблених за дорученням Європарламенту. Розробники запропонували ввести спеціальну реєстрацію лобістів, причому була визначена певна система стимулів, наприклад, право вільного доступу в приміщення, де розташовані інституції ЄС, тощо. За прикладом американського законодавства, особлива увага в доповідях приділялася питанням декларування чиновниками державних подарунків та послуг, передбачалося, що таке ж зобов'язання мають взяти на себе й депутати.

В ЄС існує список рекомендацій щодо регулювання лобістської діяльності, якого мають дотримуватися усі держави-члени. Переважно ці рекомендації спрямовані на те, щоб створювані в окремих державах системи регулювання лобістської діяльності не були занадто суворими та громіздкими.

Останнім часом з'явилися та збільшують свою активність лобістські групи, націлені на просування тих чи інших рішень у Європарламенті. Багато з діючих у ньому професійних лобістів офіційно зареєстровані в такій якості. Легітимізована робота професійних лобістів має забезпечуватися надійним механізмом дотримання прозорості джерел фінансування. Таким механізмом став, зокрема, Регламент (ЄС) № 2004/2003 Європейського парламенту та Ради ЄС від 4 листопада 2003 р., який у повному обсязі почав діяти після виборів до Європарламенту 2004 р. У регламенті викладені норми-дефініції та умови визнання політичних партій, що діють на європейському рівні, питання фінансування з бюджету ЄС тощо.

Україна. Щодо конституційних основ лобістської діяльності в Україні (хоча вона прямо не передбачена Основним Законом) є низка норм, з яких випливає відповідне право громадян¹⁷. Зокрема, Конституцією України передбачено такі норми (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Норми Конституції України

Ст. 5 ч. 2	народ є єдиним джерелом влади, народ здійснює свою діяльність безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування
Ст. 34 ч. 1	гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань
Ст. 34 ч. 2	кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір
Ст. 36 ч. 1	право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод
Ст. 38 ч. 1	громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами
Ст. 40 ч. 1	усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування
Ст. 43 ч. 1	кожен має право на вільний вибір професії

Отже, реалізуючи свої конституційні права, громадянин має право обрати будь-який вид професійної діяльності, у тому числі лобістську діяльність. Доречно згадати, що, наприклад, у Німеччині також в Основному Законі немає прямої згадки про лобіювання, але ефективно діє положення "Про реєстрацію союзів та їх представників у Бундестазі", яке регулює діяльність лобістів у Бундестазі. Конституційною основою для інституту лобіювання є ст. 17 Основного Закону Німеччини, яка передбачає право кожного самостійно чи спільно з іншими письмово звертатися з проханнями чи скаргами у відповідні органи та у парламент. Подібна ситуація склалась і в США, де конституційною основою для лобіювання є перша поправка до Конституції, яка передбачає право звертатися до уряду з петиціями про задоволення своїх скарг.

¹⁷ Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

Історія українських спроб визначити законодавчі основи для лобіювання є короткою. У 1992 р. групою законодавців на чолі з В.Сумініним почалася розробка законопроекту про лобізм, яка не отримала свого логічного завершення. У 1999 р. до Верховної Ради України було подано два законопроекти: "Про лобіювання в Україні", внесений народним депутатом І.Шаровим, та "Про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України", внесений народним депутатом Ю.Сахном. Існує також проект закону "Про регулювання лобістської діяльності в органах державної влади", який розроблений А.Ткачуком, народним депутатом І скликання, директором Інституту громадянського суспільства, та проект закону "Про регулювання лобістської діяльності в Україні", ініційованого народним депутатом України В.Коновалюком.

Кожен із цих проектів законодавчих рішень має як свої переваги, так і недоліки. Проте значні концептуальні розбіжності між українськими проектами та аналіз міжнародного досвіду дають змогу говорити про те, що немає стандартних підходів до законодавчого регулювання лобістської діяльності.

Велика кількість українських політиків, політологів та науковців наразі не бачать достатніх нормативних засобів, якими б дійсно можна було врегулювати лобізм і зменшити негативні прояви, у тому числі й корупцію. Це пов'язано з тим, що законодавство більшості західних країн, що врегульовує лобістську діяльність, в українському розумінні містить, скоріше, етичні норми, ніж норми права. А механізмів, способів, якими можна було б змусити наш політикум керуватися такими нормами, немає і не може бути, оскільки виконання етичних норм забезпечується суспільною традицією та політичною культурою.

Також є проблема з тим, що закон може бути зорієнтований у тлумаченні лобізму лише на класичне визначення цієї практики, не включаючи до нього такі форми діяльності, які практикуються організаціями третього сектора. Так звані лобісти можуть зосередитися виключно на економічно вигідних для них особисто сферах, в той час, як громадські інститути, здійснюючи той самий діалог суспільства із владою, не будуть віднесені до категорії лобістів. Тому, як зауважують експерти¹⁸, закон про лобізм буде мати сенс, коли буде знайдена відповідь на головне питання: що взагалі в Україні розуміти під поняттям "лобізм"?

Ці питання актуальні не лише для нашої держави - Україна щодо негативної для політичної системи ролі лобізму не є винятком серед інших пострадянських держав. Фактично лобіюються корпоративні прагнення вузького кола найвпливовіших та найбагатших осіб, що призводить до

¹⁸ Електронне громадське обговорення проекту Закону України "Про регулювання лобістської діяльності в Україні". - Режим доступу : <http://lobbying.in.ua/index.php>.

відчуження громадськості від політики, стимулює корупцію на всіх рівнях управління. Це перешкоджає становленню правових відносин у сфері представництва інтересів та гальмує демократичні процеси, становлення громадянського суспільства й державне будівництво в цілому. Коли чиновник одночасно є і депутатом, і представником лобістського угруповання, провести в його діях межу між протекціонізмом, лобізмом і корупцією дуже складно.

Та й загалом у ситуації відсутності розвиненого громадянського суспільства говорити про формування незалежного інституту цивілізованого лобізму важко. Будь-яка угода між двома сторонами (між суспільством і державою) має сенс лише за умови, коли кожна із сторін є незалежною та являє собою реальну силу. У нашому випадку громадянське суспільство є слабким, а влада, не маючи серйозних контролерів в особі представницьких органів, великого бізнесу, громадських організацій, ділових союзів та ЗМІ, навпаки, є дуже потужною. У такій ситуації виходячи із самої логіки переважання інтересів бюрократичного апарату прийняття об'єктивного закону, що регулював би лобістську діяльність, просто неможливе. Звідси можна зробити висновок, що лобізм залишатиметься незаконним або, принаймні, тіншовим, допоки в державі є недостатній рівень демократії.

Проте просто заборонити лобістську діяльність в Україні чи не звертати увагу на існування цього феномену було б набагато небезпечніше, ніж намагатися врегулювати її та поставити хоча б під формальний контроль, а потім поступово цивілізувати. Адже в Україні за часи незалежності об'єктивно сформувалися передумови необхідності парламентського лобіювання, до яких можна віднести: трансформацію політичної системи України, пов'язану з професіоналізацією Верховної Ради, що працює на постійній основі, конституційними функціями і повноваженнями парламенту, а також багатопартійністю як ознакою політичної структуризації суспільства; традиційні передумови, пов'язані з історичним розвитком соціуму, для якого характерна боротьба між цінностями минулого і нинішніми мотиваціями; плюралістичність соціального простору - наявність різновекторних групових інтересів, настанов, цінностей, сприйняття, пошук прийнятних моделей адаптації до сучасних умов існування.

Однак поки для фінансування виборів використовуватимуться приватні джерела, гіпертрофований вплив лобіювання на законодавчий процес буде неминучим. Природно, кожна група зацікавлена в моделюванні парламентського рішення на свою користь. Водночас важливо зазначити, що й держава, залучаючи каналами політичної комунікації до розв'язання загальнонаціональних проблем неформальні суб'єкти законодавчої ініціативи, стимулює лобістську діяльність. Що активніше вона регулює соціально-економічні процеси, то більше залежить від неї добробут

різних корпоративних груп і прошарків суспільства, що, у свою чергу, актуалізує прагнення кожного суб'єкта впливати на регулюючі процеси (природно, на свою користь) за допомогою лобістської діяльності.

Проте, незважаючи на доволі широке представництво потенційних суб'єктів тиску на парламент на стадії матеріалізації лобістських пропозицій, цей процес має бути структурованим. Але, на думку експертів, "лобізм в Україні не структурований. У нас немає структур, аналогічних західним, з офіційно оголошеною, зареєстрованою, відкритою, оплачуваною метою - лобістська діяльність. Є сильні галузеві лобі. Потрапивши до Верховної Ради, вони лобіюють інтереси своїх сфер повним ходом"¹⁹. У цьому твердженні окреслено, принаймні, два підходи до визначення змістових ознак категорії "структуризація лобіювання". Процес структуризації за суб'єктними ознаками вимальовується доволі чітко. В усякому разі, за останні десять років в Україні сформувався пострадянський формат суб'єктів лобістської діяльності за галузевою ознакою: аграрники, промисловці, банкіри з відповідною фаховою деталізацією - змінюються назви і статус фірм, підприємств, корпорацій, імена їх власників, проте незмінними залишаються інтереси, які солідаризуються з інтересами капіталу будь-якої іншої країни, особливо такої, що переживає схожі з Україною процеси економічного моделювання.

Найочевиднішим фактором негативних моментів лобіювання все-таки є відсутність законодавчого оформлення. У зв'язку з тим, що лобізм створює широкий спектр можливих наслідків, він, безумовно, має потребу в упорядкуванні, юридичному оформленні. Проте законодавча база не єдиний і навіть не головний фактор нормального функціонування лобізму. Впадає у вічі також подібна до номенклатурної могутність чиновницького апарату поряд із незахищеністю приватних підприємців.

Хоча у пострадянських суспільствах оформилися різні види лобізму, способи лобіювання в усіх пострадянських країнах дуже схожі. По-перше, вплив на законодавців здійснюється через різного роду "експертів" і "спеціалістів", які працюють як у апараті Верховної Ради, так і безпосередньо з депутатами. По-друге, відбувається робота особисто з народними депутатами у вигляді фракційної чи партійної "дисципліни", приватних розмов лобістів з депутатами, у ході яких застосовуються переконання, подарунки, підкуп, шантаж тощо.

Негативною можна вважати й таку особливість перехідних держав, як зрощення законодавчих органів та підприємництва. "Тіньовий" лобізм, як і корупція, - основний механізм зрощування бізнесу й бюрократичного державного апарату.

¹⁹ Дарпінянц В. На межі закону [інтерв'ю О. Рябченка] / В. Дарпінянц // Контракти. - 2004. - № 16. - С. 22-29.

Що стосується лобізму у виконавчих структурах, то можна сказати, що саме в органах виконавчої влади всіх рівнів сьогодні найчастіше здійснюється лобіювання. Це пов'язано з тим, що кардинальні питання в нашій країні законодавчою владою поки ще беруться до уваги рідко. Фактично це відбувається через президентські укази і постанови уряду, що відіграють домінуючу роль у системі правового регулювання і мають пряму дію.

Тобто соціальна практика в Україні, Росії, Білорусі і значною мірою в інших экс-республіках яскраво демонструє негативну сторону лобізму²⁰. Серед причин такого стану речей головною, очевидно, є відсутність традицій підприємницької діяльності. Приватний бізнес, змінюючи структуру економіки, змінює і форми лобіювання своїх проєктів в органах влади, доводячи їх до витончених злочинів і прямого підкупу. Якщо раніше в умовах адміністративно-командної системи управління незаперечне перше місце в обмеженому лобістському змаганні займали галузеві лобі, то нині, усе більше і більше - торговельно-фінансовий капітал, нерідко в тісному союзі з міжгалузевими клановими об'єднаннями.

Багато в чому це зумовлено й нерозвинутістю інститутів громадянського суспільства, про яку вже йшлося вище. У посткомуністичних країнах, де громадянське суспільство традиційно слабке (Росія, Україна) або традиційно відсутнє (Білорусь і экс-республіки Кавказу і Середньої Азії), на перший план виходить корпоративізм азіатського типу - фактична безправність бізнесменів на тлі фактичного всевладдя чиновників. Донедавна за формування громадських об'єднань підприємців працювали принципи: створення під окремі структури, клієнтелістський - створення під лідера, а також "цеховий" - спроба охопити своєю діяльністю тільки підприємства одного роду діяльності або певного сегмента ринку. Вони в основному виконують функції політичного забезпечення лідера або окремої групи, займаються переважно "тіньовим" лобіюванням.

Проте вдосконалення механізмів лобіювання громадських організацій могло б розглядатись позитивно. Адже, порівнюючи неформальне лобіювання, яке базується на особистих знайомствах (дружніх, родинних, сімейних) та на впливі через позапрофесійні, непосадові чинники, з лобіюванням за допомогою неурядових організацій, слід визнати останнє менш шкідливим для інтересів загалом. Воно є переважно публічним, більш структурованим, простіше піддається контролю і регламентації.

У стимулюванні розвитку саме такої форми лобіювання важливу роль відіграють державні структури. Наприклад, у Великій Британії лобіювання заохочується самою процедурою законотворення.

²⁰ *Стрижак Н. А.* Недоліки лобіювання у суспільствах перехідного типу: сутність та причини / Н. А. Стрижак // Вісн. СевДТУ. Вип. 91: Політологія : зб. наук. пр. - Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. - С. 199-203.

На основі виділених причин, стає очевидним, що прийняття закону про лобізм дасть дієві результати лише за умови його підкріплення цілим комплексом заходів у політичній, а не правовій сфері²¹.

Насамперед актуальним є виведення економіки з "тіні". Це передбачає також обмеження інтервенції бізнес-інтересів у публічну політику й адміністрування. Для цього доцільно заборонити призначення на державні пости підприємців або осіб, що контролюють банки, компанії через реалізацію корпоративних прав, балотуватися в парламент підприємцям, які не тільки безпосередньо управляють бізнесом, а й мають хоча б контрольні пакети акцій яких-небудь компаній. Це ймовірно упередить зрощення бізнесу та політики.

Також важливо інституційно оформити лобізм. Потрібний спеціальний орган, що контролював би лобістів. Це має бути перехресний контроль з боку різних гілок влади. Наприклад, при найвищому законодавчому органі держави можна створити спеціальний підкомітет, у який лобісти подавали б інформацію про себе, мету лобіювання, одержані кошти та ін.

Захисту бізнесу від свавілля державних структур мають сприяти громадські об'єднання підприємців. Вони можуть взяти на себе функцію відстоювання прав бізнесменів, їхній захист у суді. Такі громадські організації разом із ЗМІ, партіями мають впливати на суспільну думку стосовно бізнесменів та лобістів.

Важливою є наявність альтернативних лобістам джерел інформації. Для цього доцільно сприяти розвитку неурядових неприбуткових науково-дослідних організацій, що претендують на надання неупереджених, об'єктивних, а головне експертних відомостей та даних.

Варто змінити і статус самих лобі. Це має бути вузькопрофесійна діяльність осіб, які професійно підготовлені, відповідним чином зареєстровані, а тому їх можна контролювати. За такого становища додатковим стимулом для надання лобістами достовірної обґрунтованої інформації в процесі відстоювання тих чи інших інтересів буде загроза виключення з офіційної лобістської структури, осуд з боку колег та клієнтів. У разі, коли всі знатимуть про надання хибних відомостей, неправдивий лобіст буде позбавлений довіри та, фактично, права на подальшу діяльність.

Наявність чинного законодавства, що регулює лобістські відносини, є важливою ознакою розвиненого демократичного суспільства, оскільки подібний нормативно-правовий акт фактично є угодою між державою та недержавними інститутами.

²¹ *Стрижакова Н. А.* Недоліки лобіювання у суспільствах перехідного типу: сутність та причини / Н. А. Стрижакова // Вісн. СевДТУ. Вип. 91: Політологія : зб. наук. пр. - Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. - С. 199-203.

3.3. Практичні аспекти лобістської діяльності

Лобісти, які відповідають за зв'язки організації з органами державної влади, головним чином відстежують і зважують той вплив, який можуть справити обговорювані законопроекти у разі їх затвердження на життєдіяльність цієї організації. Як правило, працюючи у головному офісі, лобісти, які відповідають за зв'язки із законодавчими органами державної влади, переслідують кілька загальних цілей, а саме:

- поліпшують відносини з відповідальними працівниками державних установ та організацій;
- відстежують роботу законодавчих та виконавчих органів, міністерств і відомств у тих сферах і з тих питань, які справляють вплив на життя громадян певного виборчого округу;
- активізують участь виборців у справах державного управління на всіх рівнях;
- впливають на законодавство, яке зачіпає економічні інтереси виборців певної місцевості та розташованих там підприємств;
- заздалегідь повідомляють законодавців та досягають розуміння з їх боку щодо роботи організацій, які діють у певному виборчому окрузі.

По суті, виконуючи роль довіреного захисника інтересів організацій і груп громадськості та надійного джерела інформації про певне коло питань, лобіст має справу з інформуванням інших (у даному разі мається на увазі громадськість, державні органи) з метою переконати їх з певного питання. Лобісти у багатьох випадках досягають успіху або зазнають поразки залежно від того, якою мірою вони володіють загальними надбаннями науки і мистецтва PR: здібностями налагодити особисті добрі стосунки з об'єктами впливу та подати переконливу інформацію, з одного боку, законодавцям і державним посадовцям, а з другого - рядовим виборцям і зацікавленим громадянам. Але на додаток до таких PR-здібностей лобістам потрібні ще й всебічні знання з питань державного управління, законотворчого процесу, соціальної політики, формування громадської думки. Організація, яка зацікавлена у зв'язках з органами державної влади, їх чиновниками, як правило, наймає висококваліфікованих фахівців, перед якими, зрозуміло, ставиться завдання впливати на законотворчий процес. Для підготовки і аналізу законопроектів, спілкування із законодавцем та переконання його з цих питань лобіст має бути переважно юристом за фахом, користуватися авторитетом та мати добре налагоджені особисті зв'язки з представниками органів державної влади. Не випадково офіційні лобістські посади обіймають досвідчені політики, колишні працівники адміністрації президента, сенатори та конгресмени, як тільки закінчується термін їх повноважень.

Специфіка діяльності того чи іншого лобіста залежить від напряму законодавства, на яке він сподівається вплинути, та від характеру організації, яку він представляє. Але незалежно від цього всім лобістам у більшості випадків доводиться так або інакше виконувати наступну роботу (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Перелік робіт, виконуваних лобістами

Збирати факти	Державне управління – це нескінченна кількість конкретних фактів, статистичних даних, економічних показників, думок і рішень, про які потрібно знати і в яких потрібно розбиратися
Інтерпретувати управлінські акції	Ключова функція лобіста полягає в тому, щоб інтерпретувати керівництву організації значення управлінських акцій та потенціальні наслідки законодавчих актів, що мають бути ухвалені. Лобісти часто прогнозують, що може відбутися у сфері законодавства, та рекомендують заходи щодо запобігання можливим наслідкам
Інтерпретувати дії організації	Під час майже щоденних контактів з членами парламенту та їх помічниками лобіст повідомляє їм думку організації та конкретних груп громадськості щодо законодавства. Лобіст має добре розумітися у справах клієнта та ставленні організації до акцій державного управління
Захищати позиції організації	Крім надання конкретних фактів, лобіст від імені клієнта захищає його інтереси, тобто переконує законодавця у необхідності підтримки або протидії щодо певного законопроекту. Часто трапляється так, що, інформуючи законодавця заздалегідь про позицію організації щодо передбачуваного законодавства, лобісти тим самим добиваються такого напряму його обговорення у парламенті, що відповідає позиції клієнта. Слід мати на увазі, що небагато депутатів парламенту мають час для того, щоб не тільки вивчити, а просто прочитати кожний законопроект, з приводу якого їм доведеться голосувати. Тому депутати значною мірою залежать від інформації лобістів, особливо інформації такого змісту, яка розкриває можливі наслідки для їх виборців у разі затвердження обговорюваного законопроекту
Слугувати трампліном для пабліситі	Більшість новин в країні народжується у столиці. Вони є базовими для сотень журналістів та репортерів з різних засобів масової інформації. Скупчення засобів інформації у столиці є ідеальним трампліном для розгортання кампанії пабліситі на користь організації, яку представляє лобіст
Сприяли збуту продукції	Держава є одним із найбільших замовників продукції або послуг. Лобіст часто слугує сполучною ланкою, через яку здійснюються торгові операції. Лобіст, який має дружні стосунки з державними посадовцями, може бути каналом, що сполучає державні установи та компанію або організацію

Працюючи у рамках правового поля, що регламентує систему лобіювання, зареєстрований лобіст-професіонал користується різноманітними методами та прийомами впливу на законодавців.

Усьому цьому, як правило, передує велика підготовча робота. Як вже зазначалося, першою складовою такої роботи є збирання інформації. Крім офіційної документації, різного ґатунку банків даних, що стосуються кола питань, з яких ведеться лобіювання, лобіст має володіти поточною інформацією, точно знати розстановку сил у законодавчому органі, тримати руку на пульсі існуючих точок зору, бути глибоко обізнаним з поглядами, думками, яких дотримуються на певний момент ті або інші законо-

давці з того чи іншого питання. Надто важливо знати потенційних прибічників позиції організації, інтереси якої обстоює лобіст, вірогідну опозицію, її сильні та слабкі місця.

Першим джерелом такої інформації є відкриті слухання, що плануються і проводяться спільно законодавчою та виконавчою гілками державної влади для розгляду законопроектів або постанов. Постійне відстежування цих подій є обов'язковою складовою для всіх програм лобіювання.

Другим джерелом необхідної інформації може бути обмін думок з офіційними представниками виконавчих органів влади, відповідальними працівниками профспілок та їх об'єднань, інших груп спеціального інтересу, які володіють багатим фактичним матеріалом. У цьому відношенні добре спрацьовують не тільки відвідування їх установ, а й різні форми організації спільного відпочинку, прийомів чи презентацій, оскільки невимушена атмосфера більшості таких колективних зібрань сприяє процесові активного обміну інформацією.

Остаточним підсумком різних методів збирання інформації, з'ясування думок та настроїв має бути доведення всіх нових даних та фактів до керівництва організації-клієнта, підготовка лобістом конкретних рекомендацій, як на них реагувати.

Наступною складовою підготовчої роботи лобіста має бути коаліційне будівництво, прагнення об'єднати групи або окремих людей (включаючи колег-лобістів), інтереси яких збігаються, на підтримку ухвалення або неприйняття певного законодавчого акта чи розпорядження. Коаліції можуть об'єднати свої ресурси, інтелектуальний потенціал тощо та більш ефективно діяти у потрібному напрямі. Працюючи разом, групи здатні визначити пріоритети своєї стратегії, розробити більш продуману тактику дій. Інакше кажучи, коаліційне будівництво є однією з найважливіших і найбільш продуктивних тактик підготовки до впливу на законодавців.

Безпосереднє лобіювання - перша серцевинна складова діяльності лобіста. Він контактує із законодавцями, які здатні підтримати або "завалити" законопроект чи запропоновану постанову. Безпосереднє лобіювання є процесом прямого захисту інтересів зацікавленої організації, тиску на законодавців. Таке спілкування із законодавцями передбачає надання їм офіційних даних про організацію-клієнта, її інтереси та про наслідки, що можуть виникнути у тій сфері, де вона діє, якщо буде прийнято або не прийнято певний закон чи постанову.

Серед законодавців, з якими безпосередньо контактує лобіст, особливої уваги заслуговує представник виборчого округу, де розташована організація, інтереси якої захищає лобіст. Адже це саме та територія, де проживають і працюють виборці, які обрали даного сенатора, конгресмена (депутата). Захищаючи інтереси організації, лобіст захищає й інтереси виборців. Лобіст повинен особисто знати представника своїх

виборців, постійно з ним спілкуватися, допомагати йому, надавати додаткову інформацію про справи в його окрузі.

Це зовсім не означає, що лобіст не повинен безпосередньо й активно спілкуватися з іншими законодавцями. Чим більшу їх кількість він буде знати особисто, чим кращі ділові відносини матиме з ними, чим ширшою буде володіти інформацією про справи у їх виборчих округах, про тих, хто їх там активно підтримує або, навпаки, критикує, тим більше шансів на успіх у процесі лобіювання. Не слід забувати, що серед цих законодавців можуть бути досить впливові люди, скажімо, голови постійних комісій або підкомісій законодавчого органу, які за профілем мають розглядати законопроект, що цікавить лобіста.

У процесі безпосереднього спілкування із законодавцями лобіст має домогтися їхнього доброзичливого ставлення, з одного боку, до своєї організації-клієнта як до важливої і соціально відповідальної інституції, а з другого, - і до себе особисто як авторитетного і повноважного її представника. З цією метою багато лобістів і тих, кого вони представляють, використовують міжсесійний період, коли законодавці менш завантажені, для організації різноманітних заходів. До участі в них запрошуються сенатори, конгресмени, які за допомогою висвітлюючих ці заходи засобів інформації можуть дістати сприятливе для себе пабліситі.

Крім того, у процесі безпосереднього контактування із законодавцями лобіст прагне не лише зацікавити їх позицією, що обстоює його організація, а й продемонструвати соціальну вагу такої позиції, потенційний інтерес до неї виборців або наслідки, які можуть мати пропозиції законодавчого характеру. Це також важлива обставина, адже законодавцю надається шанс отримати гарну пресу, якщо він стане на бік інтересів організації, що "робить добру справу". Саме цих два аспекти - дістати сприятливе пабліситі та відгукнутися на нагальні потреби виборців - найшвидше цікавлять кожного законодавця, особливо тоді, коли він планує бути переобраним на наступний строк.

Мотивація законодавців завжди має бути у центрі уваги лобіста під час подання їм справи свого клієнта. Але, крім подання матеріалів, що зачіпають інтереси як законодавців, так і виборців, лобіст, як правило, повинен запропонувати члену законодавчого органу ще й підготовлений текст проекту закону або постанови, де б враховувалася точка зору організації-клієнта. Нарешті, лобіст може передати законодавцю авторитетні заяви або свідчення, які зазвичай додаються до запропонованого законопроекту і зачитуються під час слухань у парламенті. Лобіст як досвідчений фахівець часто сам готує такі документи на основі матеріалів, наданих йому керівництвом організації-клієнта та інших установ, що професійно володіють колом обговорюваних питань.

Безпосереднє лобіювання часто набуває більш прихованої форми порівняно з обміном інформацією в офіційній обстановці. Сюди здебільшого відноситься надання гостинності законодавцеві або посадовій особі. Давно вже минули часи, коли їм дарували норкові шуби, організували прогулянки на розкішних яхтах, полювання у вихідні дні. Крім жорсткого законодавства, посадовці сьогодні особливо побоюються всюдисущих журналістів, які постійно "полюють" на протиправні вчинки людей з вищого світу. Та все ж гостинність й досі відіграє важливу роль у лобіюванні. Законодавці та державні чиновники часто відгукуються на запрошення відвідати громадські заходи, спонсоровані впливовими корпораціями, громадськими організаціями та різного гатунку фундаціями. Такі зібрання мають добру пресу, утворюють невимушену атмосферу, сприятливу для обговорення громадських та ділових справ.

Опосередковане лобіювання - форма лобіювання, яка є другою серцевинною складовою діяльності лобістів. По суті, це лобіювання знизу за допомогою організації різних масових кампаній, мобілізації громадськості за межами столиці на підтримку певного акта органів державної влади або протидію йому. Мета полягає в тому, щоб вплинути на громадську думку та, активізувавши виборців, посилити тиск на законодавців. У багатьох випадках лобіювання знизу поєднує безпосередні форми лобіювання із силою масових політичних рухів.

Діяльність лобіста на місцевому рівні включає роботу з центральними та місцевими засобами інформації, його особисте спілкування та роботу з місцевими організаціями громадськості та диригування кампаніями звернень (надсилання листів та іншої пошти) до законодавців, державних чиновників з метою справити вплив виборців на них.

Здійснюючи взаємодію із засобами інформації різного рівня, лобіст поширює за їх допомогою точку зору організації-клієнта, громадську думку виборців, демонструючи злободенність та загальну громадську значущість питання, що порушується. До таких акцій він, як правило, вдається тоді, коли обраний представник виборчого округу протидіє позиції клієнта або залишається нейтральним до неї і тим самим діє не в інтересах виборців. Використовуючи всі можливі канали масової інформації, лобіст звертає увагу громадськості на дії обраного законодавця, інформує її про те, як він голосує у парламенті з конкретного кола питань і як така його позиція може завадити інтересам населення виборчого округу. Тут, правда, важливо не перестаратися. У деяких випадках атаковані у такий спосіб законодавці теж можуть скористатися засобами інформації й з успіхом подати себе жертвами "жирних котів-лобістів".

Ефективним напрямом лобістської активності знизу є використання різноманітних форм особистого спілкування на місцевому рівні. До таких форм належать запрошення законодавців на зустрічі з ключовими лідерами громадської думки на місцях та на конференції чи зібрання громадськості, що організуються у виборчому окрузі, де з експертними повідомленнями виступають авторитетні представники населення. Під час таких заходів запрошеним законодавцям надається можливість особисто звернутися до присутніх, поділитися думками, обґрунтувати свою позицію.

На додаток до цього особисте спілкування може відбуватися у вигляді неформальних зустрічей з невеликими групами людей та розмов віч-на-віч. Організуючи їх, лобіст дає можливість керівництву організації-клієнта зустрітися з ключовими посадовцями. Це можуть бути спільні сніданки, зустрічі з видавцями газет, невеликими групами лідерів місцевої громади, куди запрошуються і законодавці, і керівники зацікавлених організацій. Розмови між ними віч-на-віч можуть бути доповнені інтерв'ю, зустрічами з ключовими громадськими діячами, керівниками партійних організацій, профспілок та інших громадських формувань.

Організація лобістом міжособистісного спілкування у вигляді промов, зустрічей з невеликими групами людей або розмов віч-на-віч, як правило, стає надзвичайно важливою формою лобістської активності на місцевому рівні.

Нарешті, лобістська діяльність на місцевому рівні досягає своєї кульмінації у вигляді диригування кампанією масового надсилання пошти до законодавців та установ столичного рівня. Мобілізуючи виборців, не тільки лобісти, а й партійні організації, ініціативні групи у такий спосіб, оминаючи бюрократичну машину, доводять до відома законодавців та посадовців загальний настрій громадськості. Сучасна техніка комунікації, особливо електронні програми масової підготовки персоналізованих листів та високоякісна друкарська техніка, зробили можливою розробку програм прямого зв'язку з представниками законодавчої та виконавчої гілок влади. Усе це допомагає, у разі потреби, організувати ріки поштових надсилок, телефонних дзвінків та масових візитів виборців до законодавців і чиновників. Таке лобіювання має форму "тиску знизу", залучення широкої громадськості до політичного процесу.

Із двох означених технологій лобіювання - безпосереднього та опосередкованого - найбільшу ефективність довела діяльність на місцевому рівні (лобіювання знизу).

ВИСНОВКИ

1. Лобізм - це система та форма реалізації інтересів певних груп населення, організацій шляхом впливу на законодавчий процес та на рішення виконавчих органів влади.
2. Відповідно до можливого кола інституційних акторів лобістської діяльності традиційно визначають такі типи лобі: галузеве, громадсько-політичне, регіональне, іноземне, державних органів влади.
3. Специфічною формою представництва групових інтересів поряд з класичним лобізмом є корпоративізм. Можна виокремити ключові риси лобістського корпоративізму. По-перше, корпоративістські організації за своєю сутністю монополіні. Джерелом підтримання монополістського статусу є держава. Саме держава визнає за тією чи іншою групою виключне право на представництво певного інтересу в обмін на право певним чином впливати на визначення цього інтересу, відбір лідерів тощо. По-друге, корпоративістські організації поєднують у собі функції представництва та функції управління. По-третє, у теорії лобістського корпоративізму держава розглядається як головний інструмент виявлення інтересів та згуртування довкола них значущих суспільних груп. Держава сама відбирає та наділяє монополіним правом представництва певну, ідеологічно надійну групу. Після цього говорити про конкуренцію не доводиться: конкуренти або ліквідувалися, або приєдналися до вже відібраної чи штучно сформованої групи.
4. Особливого значення набуває дослідження лобізму саме в парламентській діяльності: адже інтереси груп тиску лежать безпосередньо в законодавстві, а на депутатів уже первинно, відповідно до сутності владного представництва, накладається певна відповідальність у просуванні інтересів регіону, галузі, партії тощо як у законотворчості, так і в бюджетному процесі.
5. Існує два підходи до лобізму. Прихильники першого - заборонного - ототожнюють лобізм з кримінальною діяльністю й на цій підставі прагнуть його ліквідації. Прихильники другого підходу - регулятивно-правового - розділяють легальні й нелегальні методи лобізму, прагнуть обмежити лобістську діяльність правовими рамками, виключити з політичної практики корупцію.
6. Практика лобістської діяльності полягає у виконанні лобістами певного кола обов'язкових функцій. Лобісти головним чином відстежують і зважують той вплив, який можуть справити обговорювані законопроекти у разі їх затвердження на життєдіяльність цієї організації.

7. Специфіка діяльності того чи іншого лобіста залежить від на-пряму законодавства, на яке він сподівається вплинути, та від ха-рактеру організації, яку він представляє. Але незалежно від цього всім лобістам у більшості випадків доводиться так або інакше виконувати таку роботу, а саме: збирати факти; інтерпретувати уп-равлінські акції, дії організації; захищати позиції організації; слу-гувати трампліном для публіситі; сприяти збуту продукції.

8. Прийняття закону про лобізм дасть дієві результати лише за умови його підкріплення цілим комплексом заходів у політичній, а не правовій сфері. Насамперед, актуальним є виведення економіки з "тіні". Це передбачає також обмеження інтервенції бізнес-інте-ресів у публічну політику й адміністрування. Також важливо інсти-туційно оформити лобізм. Потрібний спеціальний орган, що конт-ролював би лобістів. Це має бути перехресний контроль з боку різних гілок влади. Варто змінити і статус самих лобі. Це має бути вузькопрофесійна діяльність осіб, які професійно підготовлені, відповідним чином зареєстровані, а тому їх можна контролювати.

Контрольні питання та завдання

1. У чому полягає зміст понять "лобізм", "Government Relations (GR)" та "Public Affairs (PA)"? Що між ними є спільного та відмінного?
2. У чому полягає дотичність та взаємоперетин понять "представ-ницька влада", "громадянське суспільство", "лобістська діяльність"?
3. Охарактеризуйте основні концепції лобістської діяльності.
4. У чому проявляється взаємозалежність специфіки груп інте-ресів і стратегій лобізму?
5. Які Ви знаєте сфери лобістської діяльності у системі держав-ної влади?
6. Що таке суб'єкти лобістської діяльності, об'єкти лобістської діяльності, предмет лобістської діяльності?
7. Які Ви знаєте правові та етичні форми регулювання лобістської діяльності?
8. У чому полягає специфіка регулювання лобістської діяльності у Великій Британії, США, Канаді, Німеччині, Франції, ЄС?
9. У чому полягає специфіка техніки лобістської діяльності? Які є її основні форми, способи та методи?
10. Надайте загальну характеристику стану лобістської діяльності в Україні.

Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень

1. Правове регулювання лобістської діяльності: зарубіжний досвід та українські реалії.
2. Роль та значення політичних партій як суб'єктів лобіювання інтересів груп громадян.
3. Вплив лобістської діяльності на формування цивілізованих взаємовідносин між владою і бізнесом.
4. Актуальність правового регулювання лобістської діяльності як передумова боротьби з корупцією.
5. Практичні аспекти лобістської діяльності та проблеми реалізації інтересів певних груп громадян.

Тематика магістерських робіт

1. Правові форми регулювання лобістської діяльності.
2. Групи інтересів та стратегії лобізму в різних політичних режимах.
3. Корпоративізм як специфічна форма представництва групових інтересів: сутність, специфічні риси.
4. Політична та правова модель лобістської діяльності у Великій Британії.
5. Політична та правова модель лобістської діяльності у США та Канаді.
6. Правові механізми лобіювання інтересів в інституціях Європейського Союзу.
7. Практика лобістської діяльності в Росії та інших країнах СНД.
8. Суб'єкти лобістської діяльності в Україні - галузева, ідеологічна та культурно-історична специфіка.
9. Об'єкти, сфери та предмет лобістської діяльності в Україні.

Список рекомендованої літератури

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. *Гузенкова Т. С.* Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998-2000) / Т. С. Гузенкова ; под общ. ред. Е. М. Кожокина ; Рос. ин-т стратег. исслед. - М. : РИСИ, 2001. - 231 с.

3. *Дарпінянц В.* На межі закону [інтерв'ю О.Рябченка] / В. Дарпінянц // *Контракти*. - 2004. - № 16. - С. 22-29.
4. *Золоторьов В.* Український лобізм - "західна" корупція / В. Золоторьов. - Режим доступу : <http://news.finance.ua/> <http://article-blogger.blogspot.com>.
5. *Зяблюк Н. Т.* Практика лоббистской деятельности в США / Н. Т. Зяблюк. - М. : ИСКРАН, 1994. - 42 с.
6. *Кислий П.* Становлення парламентаризму в Україні / П. Кислий, Ч. Вайз. - К. : Абрис, 2000. - 414 с.
7. *Любимов А. П.* История лоббизма в России / А. П. Любимов. - М. : Фонд "Либеральная миссия", 2005. - 208 с.
8. *Перегудов С. П.* Группы интересов и российское государство / С. П. Перегудов, Н. Ю. Лапина, И. С. Семенов. - М. : Эдиториал УРСС. - 215 с.
9. *Роуз-Аккерман С.* Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман ; пер. с англ. О. А. Аякринского. - М. : Логос, 2003. - 170 с.
10. *Стрижакова Н. А.* Недоліки лобіювання у суспільствах перехідного типу: сутність та причини / Н. А. Стрижакова // *Вісн. СевДТУ*. Вип. 91: Політологія : зб. наук. пр. - Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. - С. 199-203.
11. *Теліпко В.* Лобізм, GR і РА: до витоків понять / В. Теліпко // *Юрид. авангард*. - 2009. - № 1. - С. 33-39.
12. *Толстых П. А.* Практика лоббизма в Государственной Думе ФС РФ: структура, технологии, перспективы легитимизации : автореф. дис. ... канд. полит. наук / Толстых П. А. - М., 2006. - 26 с.
13. *Шляхтун П. П.* Парламентаризм : словник-довідник / П. П. Шляхтун. - К. : Парлам. вид-во, 2003. - 151 с.
14. Лобіювання: сутність, легітимність, практика. - Режим доступу : <http://www.academia.org.ua/?p=620>.
15. Соціальні суб'єкти політичної влади. - Режим доступу : <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/metodser/78/10.pdf>.
16. Електронне громадське обговорення проекту Закону України "Про регулювання лобістської діяльності в Україні". - Режим доступу : <http://lobbying.in.ua/index.php>.

РОЗДІЛ 4. КОМУНІКАЦІЇ В ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

- 4.1. Теорія комунікації як наука та навчальна дисципліна
- 4.2. Особливості комунікації в парламентській діяльності
- 4.3. Політична комунікація парламенту
- 4.4. Специфіка політично-парламентського дискурсу

Основні поняття: "комунікація", "реципієнт", "комунікатор", "комунікант", "кодувальник", "спільнота", "інформація", "інформаційний обмін", "комунікативний процес", "комунікативна взаємодія", "комунікативний бар'єр", "комунікативний акт", "егалітарна масова комунікація", "соціальна комунікація", "політична комунікація", "соціетальна роль комунікації", "політична комунікація", "політичний дискурс", "парламентсько-електоральна комунікація", "раціональний та ірраціональний підходи", "класичний позитивістський підхід", "неокласичний підхід", "постнеокласичний підхід".

4.1. Теорія комунікації як наука та навчальна дисципліна

Питання комунікації є предметом наукових досліджень у сфері державного управління, менеджменту, політології, психології, юриспруденції, філософії, соціальних технологій (зв'язки з громадськістю, реклама, маніпуляція), об'єктом підвищеної уваги з боку громадських неурядових організацій в Україні та за її межами; відповідає навчальним потребам підготовки магістрів за новою спеціальністю 8.150112 "Парламентаризм та парламентська діяльність" напряму "Державне управління". Навчальна дисципліна "Комунікація в парламентській діяльності" сприяє формуванню у слухачів повного та всебічного розуміння історії, сутності, значення та наслідків комунікативної діяльності, механізмів і процедур комунікативної практики у парламентській діяльності та взаємовідносинах парламенту з інститутами держави та суспільства.

Поняття "**комунікація**" (лат. communication/communicare) - означає "перебувати у зв'язку", "брати участь", "об'єднуватися",

"спілкуватися". У широкому розумінні тлумачиться як процес взаємодії і способи спілкування, що дають змогу створювати, передавати й приймати різноманітну інформацію; механізм, за допомогою якого стають можливими існування й розвиток людських взаємовідносин.

Підвищення інтересу вчених до проблем комунікації спостерігається з другої половини ХХ ст. Насамперед, це було пов'язано з розвитком кібернетики, математичної теорії комунікації та сучасних електронних систем зв'язку. З появою праць Н.Вінера, К.Шенона, У.Ешбі поняття "комунікація", "інформація", "інформаційний обмін" отримали поширення в найрізноманітніших галузях науки.

На сьогоднішні поняття "комунікація" має три основні інтерпретації.

По-перше, комунікація є засобом зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світу, тобто як певна структура виступає посередником між індивідуальною і суспільно усвідомленою інформацією. Ключовою проблемою комунікації є механізм, що переводить індивідуальний процес передачі й сприйняття інформації в соціально значущий процес персонального і масового впливу. Цей механізм закладений у мовній діяльності людей, оскільки саме в ній реалізуються соціально зумовлені норми й правила спілкування.

По-друге, це спілкування, у процесі якого люди обмінюються інформацією.

По-третє, під комунікацією розуміють передачу й масовий обмін інформацією з метою впливу на суспільство.

Найбільша увага дослідженню проблеми комунікації приділяється таким "галузям" науки, як державне управління, лінгвістика, політологія, психологія, менеджмент, філософія, соціальні технології.

У системі державного управління в працях О.Бабкіної, В.Бакуменка, І.Василенка, Н.Драгомирецької, В.Князева, А.Мельник, І.Надольного, О.Оболенського, Г.Райта, В.Шамрая та інших авторів комунікативні зв'язки розглядаються як процеси в аспекті організаційних та інформаційних систем, що характеризуються такими категоріями, як "інформація", "комунікація", "інформаційні системи", "повідомлення", "відомості", "спілкування", "управлінський вплив", "вплив на підсвідомість і свідомість", "налагодження контактів".

У психологічній галузі комунікації досить структуризовані й практичні, їх розуміють як діяльність, контакти, вплив, взаємодія, відносини (Г.Андрєєва, С.Занюк, Ф.Зимбардо, В.Казаков, К.Левін, С.Максименко, В.Різун, В.Семиченко, Н.Чепелева, Т.Чмут, Г.Чайка та інші автори). У маніпуляції - вплив, дії, засоби, прийоми, психологічний феномен, спілку-

вання, примус, насильницьке обмеження контактів, придушення, панування, володарювання.

У системі зв'язків із громадськістю комунікація ґрунтується на таких термінах, як "спілкування", "функція управління", власне "комунікація", "діяльність", "стосунки", "побудова відносин" (С.Блек, С.Куніцин, В.Грищенко, Г.Почепцов, С.Чукот). У рекламі - це одна з форм людської взаємодії, процес передачі та прийняття інформації, вплив на суспільство, непряма форма переконування, професійна діяльність (Л.Балабанова, Б.Обрицько, Є.Овечкіна, Т.Приймак, Є.Ромат).

У менеджменті загальними характеристиками для визначення комунікацій стали інформаційний обмін, функціональне спілкування, елемент управління, вплив на діяльність організацій, побудова відносин, взаємозв'язків, взаємодія, психологічний контроль за поведінкою, організація спільної діяльності (В.Лозниця, Г.Осовська та ін.).

У галузі політології відзначається найбільш широкий спектр трактувань визначення та ролі комунікацій (В.Бебик, М.Вершинін, Ю.Ганжуров, М.Головатий, В.Горбатенко, О.Зернецька, С.Макеєва, М.Михальченко, Г.Почепцов, О.Соснін, Л.Чупрій, Д.Швець, В.Щербина, Т.Шульга та інші автори). Комунікація ними розуміється:

- як процес передачі інформації, обміну політичними думками, політичною інформацією, структурування політичної свідомості, формування громадської думки, забезпечення процесу політичної соціалізації громадян, соціальної й індивідуальної ідентифікації;

- як засіб активізації членів суспільства на визначення психологічної аналогії, формування певного іміджу, політичної боротьби на управлінні масами, тиску на будь-який керівний орган;

- як функція освіти, соціалізації, мобілізації;

- як фактор взаємодії в процесі здійснення політики;

- як вид політичних відносин.

Політична комунікація - процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів.

Про комунікацію в парламентській діяльності йдеться в наукових виданнях вітчизняних учених Є.Базовкіна, А.Білоуса, В.Борденюка, Г.Журавльової, В.Кременя, В.Шаповала, Ю.Шемшученка. Ця проблема в різних аспектах розкривається в працях Л.Бляхера, П.Бурд'є, І.Гальперіна, Ю.Ганжурова, В.Горбатенка, Г.Дашутіна, Т.Дейла, М.Желтухіної, Г.Лазутіної, М.Мінського, Г.Ошки, Т.Попової, В.Серажим, Ю.Степанова, А.Стриженка, О.Тертичного, М.Шульги. При цьому актуалізуються пи-

тання інформаційної відкритості влади та відповідальності засобам масової інформації, висвітлення законотворчого процесу, пошуків компромісів як засобу унеможливлення конфліктних ситуацій чи з'ясування їхніх причин, подолання негативних наслідків в інформаційному просторі суспільства в роботах О.Карпенка, Б.Коваленка, А.Пирогова, О.Рижова, В.Шнейдера.

Політичною складовою міжінституціональної комунікації є зв'язки Верховної Ради і Президента України, які висвітлено в працях С.Агафонова, Ф.Бурчака, М.Кармазіної, Н.Щербініної; парламенту із Кабінетом Міністрів України, що є предметом спеціальних розвідок В.Авер'янова, Н.Нижник, С.Серьогіна, І.Черленяка. Повчальним у сенсі історико-політологічних порівнянь є досвід моделювання парламентсько-урядових зв'язків у працях А.Гамільтона, Дж.Грея, Д.-М.Медісона.

Процес взаємозбагачення вітчизняної наукової школи комунікативістики подано в дослідженнях М.Альберт, Герлігер, К.Девіс, Дж.Кіна, М.Мейган, М.Мескон, Дж.Сміта, Ю.Хабермаса, Ф.Хедуорі, К.Шмітта, які розглядають модель представницької демократії у формі соціально-політичної гармонізації. В її основі когнітивні, психологічні, етнічні, правові зв'язки комунікативного характеру. У цьому контексті розкриті основні концепти теорії політичної комунікації, викладені у працях А.Гіденса, Дж.Карена, П.Лазерсфельда, Д.Мак-Куейла, Р.Мертонна, Н.Постмана, Дж.Б.Томпсона, Дж.Уоллакота.

У радянській філософії проблема комунікації аналізувалася в межах діяльнісного підходу, а також у поняттях суспільних відносин, форм людського спілкування, діалогу в працях О.Бодальова, В.Кан-Калика, О.Киричука, Я.Коломінського, О.Леонтєва, Б.Ананьєва, Г.Андрєєвої, І.Кона, М.Кагана, О.Леонтєва та В.Мясищева.

Заслугує на увагу одне з перших визначень комунікації в радянські часи, що класифікує її "як систематичне розповсюдження повідомлень (через пресу, радіо, телебачення, звукозапис, відеозапис) серед великих аудиторій з метою утвердження духовних цінностей та здійснення ідеологічного, політичного, економічного впливу на оцінки, думки та поведінку людей"¹.

Під комунікацією здавна розуміють ще й засоби транспорту, фізичного зв'язку (пошта, телефон, віз, коні, човен, потяг, річка, канал, море, каналізація тощо). Це не означає, що фізичні й знакові комунікації - абсолютно різні терміни. Ідея зв'язку в спілкуванні є домінуючою, і це дало підстави так широко вживати термін "комунікація" - на позначення засобів зв'язку взагалі. Цікавий випадок трапився у 1935 р. з американським критиком і філософом К.Бурке, автором книги "Treatise on Communication".

¹ *Алешина І. В.* Паблік релейшнз для менеджерів / *І. В. Алешина.* - М. : Екмос, 2003. - С. 154.

Видавець змусив автора змінити назву, оскільки побоювався, що читачі сприймуть це як розвідку про пошту чи телефон. А книга була про порозуміння між людьми.

Узагальнення результатів аналізу науково-практичної літератури свідчить про певну єдність у розумінні терміна "комунікація"; синонімічне заміщення термінів "комунікація" та "комунікативність"; емоційний акцент на змісті комунікації; спорідненість категорій "комунікація" та "комунікативна діяльність". Це вказує на багатовекторну природу комунікації, яка окреслюється в різних формах: засіб, процес, функція, спосіб, дія, діяльність, аналіз, потреби, взаємодія, спільна діяльність, процес суспільного життя.

• **Наукові підходи до вивчення теорії комунікації**

Вивчення комунікацій в парламентській діяльності ґрунтується на загальній теорії комунікації.

Теорія комунікації - галузь наукових досліджень, яка вивчає універсальні механізми та закономірності інформаційного обміну в природі й суспільстві.

Термін "теорії комунікації" вперше був застосований у 40-х рр. ХХ ст. в електротехніці під час передавання математичних аналізів за допомогою сигналів. Зародження науки теорії комунікації пов'язують з публікаціями "Математична теорія комунікації" (1949) К.Шенона та В.Вівера; "Кібернетика" (1948) Н.Вінера. Протягом ХХ ст. інтерес суспільства до вивчення проблем комунікації постійно зростає. Комунікація як формальна категорія насамперед асоціювалася із комерційними та військовими перевезеннями, пізніше - як засіб зв'язку передачі інформації за допомогою технічних каналів. Тільки в ХХІ ст. комунікацію все частіше визначають як інтерактивний процес, спрямований на виконання важливих функцій у різних сферах суспільного життя.

У середині ХХ ст. теорія комунікації перебувала під впливом різноманітних наукових традицій та напрямів. Вона запозичила та переосмислила ідеї фізиків, механіків, лінгвістів, антропологів, соціологів, психологів, філософів.

У сучасній науці виділяється кілька наукових підходів до вивчення комунікації. Так, наприкінці 40-50-х рр. ХХ ст. у працях вітчизняних та зарубіжних учених переважають два підходи.

Перший - **раціоналістичний** - підхід (або технократичний), базується на теорії інформаційного суспільства - концепції технологічного детермінізму. Такий підхід надає засобам масової інформації роль єдиного стимулу й джерела соціального розвитку. Інформація розгля-

дається як основа культури й усіх культурних цінностей. Один з основоположників цієї теорії Д. Белл вважав, що США і багато європейських країн стають інформаційними товариствами, заснованими не на індустріальному виробництві з його традиційними галузями, а на новітніх інформаційних технологіях і виробництві нового знання. Особливою ознакою такої трансформації стає підвищення значення та якості вищої освіти. По суті, це новий тип цивілізації, який характеризується прискореною автоматизацією і комп'ютеризацією процесів виробництва та управління новими технічними системами отримання, переробки, передавання та зберігання інформації, інформатизацією усіх сфер людського життя. Очевидно, що нові системи зв'язку, які здатні миттєво передавати інформацію практично в необмеженому обсязі на будь-яку відстань, кардинально міняють вигляд людства, ведуть до принципово нового стану культури і цивілізації.

Роль США в "технотронну еру" з позицій технобюрократичного утопізму презентує варіант постіндустріального суспільства, у якому ототожнює соціально-економічну й науково-технічну модернізацію сучасного світу з його американізацією, а також обґрунтовує претензії " нової інтелектуальної еліти" на політичне панування в "технотронному суспільстві".

У 80-х рр. ХХ ст. під впливом бурхливого розвитку науково-технічної революції набуває розвитку "теорія інформаційного суспільства", яка розглядає виробництво, розподіл і споживання інформації як переважну сферу економічної діяльності суспільства. У ній перебільшується роль інформаційного сектора економіки, інформаційна теорія вартості протиставляється трудовій теорії вартості.

Разом з тим у теорії інформаційного суспільства виявилася певна методологічна недосконалість. Сьогодні абсолютна більшість авторів стурбована тим, що в найбільш розвинених країнах Заходу техніко-економічний компонент суспільства не просто домінує, а часом пригнічує культурно-етичну проблему суспільства. Тому актуальним стає завдання переходу від техногенної, у тому числі інформаційної цивілізації, до антропогенної, у якій основною цінністю має стати людина, а не техніка чи технології. Технічний аспект нової цивілізації є лише засобом досягнення цієї мети.

Другий - *іраціоналістичний* - підхід, представлений соціологічним напрямом. В його основі лежить концепція взаєморозуміння, тобто розуміння людиною іншої людини. Загалом вивчення соціальної комунікації спиралось на різні напрями, наукові школи, теорії, які умовно можна об'єднати в три групи теорії комунікацій, що ґрунтуються на соціальній, мовній і власне комунікативній основі.

Соціальна комунікація вбирає в себе всі три тлумачення поняття "комунікація":

- перше орієнтоване на вивчення комунікативних засобів з метою їх застосування для реалізації соціальних функцій комунікації;
- друге стосується соціальної комунікації і пов'язане з проблемами міжособистісної комунікації;
- третє пов'язане з проблемами впливу масової комунікації на розвиток суспільних відносин.

У середині 60-х рр. ХХ ст. сформувалась *соціолінгвістика*, що вивчає питання, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних факторів на мову та її роль у житті суспільства. Соціолінгвістика стала основою для розвитку соціальної комунікації.

Ідеї соціального конструктивізму обґрунтовані в працях американського вченого П.Бергера та німецького соціолога Т.Лукмана, які спиралась на феноменологічну соціологію австрійського філософа й соціолога А.Шюца. Він розглядає дію як мету здійснення комунікацій, вивчає процеси й механізми, за допомогою яких відтворюється сама реальність.

Інший напрям дослідження комунікації - *етнологія*, що розглядається як частина етнічної соціології (етносоціології). У межах етносоціології комунікація досліджується як зв'язки соціокультурного знання й мовних одиниць. У цьому соціологічному напрямі виділяються соціологічні домінанти комунікації, а у власне етнологічному - аналізуються етнологічні фактори, що зумовлюють соціальну диференціацію в комунікації.

Джерела соціальної комунікації пов'язані з вивченням соціальних факторів, що сприяють формуванню соціального знання й оцінних категорій комунікації.

Ключове поняття "соціальна комунікація", що було центральним для соціології ХХ ст., зазнало змін. Сьогодні воно застосовується в трьох методологічних контекстах, які в певних аспектах навіть суперечать один одному, що не дає змоги і сьогодні вибудувати струнку теорію комунікації.

Перший підхід - методологічний - базується на класичній *позитивістській методології* суб'єкт-об'єктних диспозицій. Онтологія соціальної комунікації за цього підходу ґрунтується на системних зв'язках і функціях, які ставлять завдання сконструювати бажаний образ певного суб'єкта й соціальні зв'язки в системі. В управлінському аспекті цей підхід порівнюється з принципом класичної кібернетики, що передбачає жорсткий контроль за поведінкою системи, за якого виключаються всі непотрібні взаємозв'язки.

Другий підхід - неокласичний - ґрунтується на когнітивній моделі суб'єкт-об'єктних відносин щодо ставлення до об'єкта. Феноменологічна

за своїми джерелами методологія виділяє сферу інтеракції (комунікації) як особливий онтологічний об'єкт. Його вивчення вимагає застосування таких методів, як герменевтична інтерпретація сенсів, критична рефлексія, раціональна реконструкція. Автор цієї методології, німецький філософ Ю.Хабермас, віддавав перевагу позитивістському підходу у вивченні соціальних суб'єктів. Міжособистісні інтеракції він розглядає як інструмент реалізації практичних інтересів людей, як спосіб емансипації, вивільнення від економічних, політичних та інших впливів, які спотворюють комунікацію та відіграють латентну роль примусу. Формування "емансипованого суспільства" дає можливість, на його думку, вести розумний діалог усіх з усіма. Це не що інше, як основа для формування цивільного суспільства шляхом розвитку комунікативних взаємовідносин і раціоналізації систем масових комунікацій. Ю.Хабермас відрізняє "правдиві" комунікації від "неправдивих", намагається обґрунтувати "технічну раціональність" (перенести технічні засоби й методи в площину міжособистісних інтеракцій)².

Третій підхід - постнеокласичний - нівелює природу соціального до суб'єкт-об'єктних відносин, тобто до принципу інтерсуб'єктивності, елімінуючи об'єктність. Суспільство розглядається як мережа комунікацій, а комунікації здатні до самоопису суспільства та його самовідтворення. На думку Т.Лукмана, комунікація з'являється не як слухняний об'єкт управлінських рішень, а як активне середовище, що самоорганізується³. Найпростіші соціальні системи - інтеракції - формуються через взаємопогодження дій і переживань присутніх учасників спілкування. Суспільство ж охоплює всі дії, досяжні для співвіднесення одних з одними в комунікації. Дія розуміється як справжній елемент соціальної системи, що виробляється й відтворюється в ній у співвіднесенні з іншими діями-подіями. Такий підхід до розгляду природи комунікації виводить її на новий рівень і надає їй соціетальну роль.

Нині теорія комунікації продовжує розвиватися як міждисциплінарна галузь. Сучасні американські дослідники Д.Амердсон ("Комунікативна теорія: епістемологічні основи" (1996) проаналізував 249 різних теорій комунікації; Р.Крейг виокремив сім традицій, які найбільше вплинули на розвиток теорії комунікації: риторичну, семіотичну, феноменологічну, кібернетичну, соціопсихологічну, соціокультурну, критичну.

Риторична традиція пов'язана з мистецтвом ораторської майстерності, яке зародилося в Давній Греції, - риторикою (грец. *rhētorikē* - ми-

² *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. - СПб. : Наука, 2001. - 287 с.

³ *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактаты по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. - М. : Изд-во "Медиум", 1995. - 323 с.

стецтво красномовності). Одним з головних соціальних факторів, що сприяли цьому процесу, було зародження інституту лідерства в цивілізованій формі, а також діяльність давньогрецьких ораторів Платона (427-347 рр. до н.е.), Аристотеля (384-322 рр. до н.е.), Демосфена (384-322 рр. до н.е.), давньоримського оратора Цицерона (106-43 рр. до н.е.) та ін. Саме класичній риториці належить ідея, що комунікацію можна вивчати та розвивати як практичне мистецтво дискурсу (мовлення). Теорію комунікації запозичено частину термінології з риторики "мистецтво", "метод", "комунікатор", "аудиторія", "стратегія", "логіка" тощо, які широко впроваджуються в парламентській діяльності.

Семіотична традиція зумовлена широкою популярністю знаковою теорією, яка є основою семіотики (грец. *seméion* - знак) - науки про знаки і знакові системи. Поняття "знаковість" використовували стоїки (вказували на двосторонню сутність знака), а також філософ і єпископ Гіппонський Аврелій Августин (354-430), англійський філософ Джон Локк (1632-1704), німецький філософ і лінгвіст Вільгельм фон Гумбольдт (1767-1835), український мовознавець Олександр Потебня (1836-1891), російські лінгвісти Пилип Фортунатов (1848-1914), Іван Додуен де Кортуне (1845-1929) та ін. Засновниками семіотики вважають американського філософа і логіка Чарльза Пірса (1857-1913) і швейцарського лінгвіста Фердинанда де Сосюра (1857-1913), які наприкінці XIX ст. незалежно один від одного сформулювали загальні принципи семіотики як науки про знаки, виділивши три її рівні: семантику (відношення знака і референта); синтактику (відношення знака і знака); прагматику (відношення знака і людини).

Отже, семіотика займається знаковим аспектом комунікації, використовуючи значну частину термінології для дослідження комунікативних процесів: "знак", "символ", "індекс", "значення", "референт", "код", "медіум" та ін.

Феноменологічна традиція виникла внаслідок розвитку суб'єктивно-ідеалістичного вчення про шляхи розвитку людської свідомості. Запропоноване німецьким філософом Едмундом Гуссерлем (1889-1938) та його учнями нове вчення отримало назву "феноменологія" (грец. *phainomenon*, - той, що з'явився, *logos* - вчення, тобто напрям філософських досліджень, який зводить усе суще до феноменів (явищ свідомості) і описує їх за допомогою інтуїції. Інтуїція визначає присутність певного об'єкта у свідомості, що в сучасній науці визначається термінами "сприйняття", "уява", "увага", "пам'ять", "уявлення".

За допомогою теоретичного апарату феноменології обґрунтовуються розуміння науковості в сучасній теорії комунікації, релевантні аспекти взаємодії психічного та соціального в актах мовленнєвого спілкування, формується методологія політичного дискурс-аналізу в парламентській діяльності.

Кібернетична традиція (грец. *kubernetes* - кермач) - наука про загальні закономірності процесів управління та передавання інформації в організаційних системах (машинах, живих організмах, суспільстві). Це одна з новітніх традицій у теорії комунікації, яка сприяла формуванню нової дисципліни "Теорія комунікації". Ця теорія бере свій початок з праць американських вчених Клода Шенона (1916-1201), Воррена Вівера (1894-1978), Норберта Вінера (1894-1964), відомого як "батька кібернетики", та англійського антрополога Грегори Бейстона (1904-1980). Вагомим внеском в теорію комунікації є запропонована К.Шеноном та В.Вівером модель, що охоплює п'ять елементів комунікації: джерело інформації, передавач, канал, приймач і кінцеву мету. Цю статичну модель Н.Вінер доповнив елементом - зворотний зв'язок, що робить її ближче до реальності людської взаємодії в комунікації.

Науковці запропонували інші динамічні теорії комунікації. Зокрема, австро-американський фізик Гайнс фон Ферстер (1911-2002) запровадив поняття "кібернетика другого порядку", у якій основна увага звертається на людину, її мислення, наголошується на діалогічному характері комунікації. Це вплинуло на погляди сучасного чилійського біолога і філософа Умберто Матурана, який запропонував ідею самоорганізувальних систем, для якої характерне співробітництво, а не конкуренція чи ієрархія управління. Учений ставить під сумнів термін "передавання інформації": під час реальної мовленнєвої взаємодії ніхто нічого в прямому значенні не передає. Це лише невдала метаморфоза спільної діяльності, унаслідок якої виникає подібний відгук, взаємне розуміння чогось.

Соціопсихічна традиція, яка пов'язана з формуванням в 90-х рр. ХХ ст. нового напрямку в психології на стику із соціологією - соціальної психології.

Соціальна психологія (грец. *psyche* - душа і *logos* - вчення) - галузь психології, що вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, зумовлені фактом їх належності до соціальних груп, а також психологічні характеристики цих груп.

Проблема комунікації, з погляду соціальної психології, пов'язана з ефективністю управління соціальними взаємодіями (інтеракціями) з метою досягнення очікуваних результатів. Дослідження комунікації завжди асоціюється із соціальною психологією. Теорія комунікації синтезувала класичні теорії соціальної психології, зокрема теорію групової динаміки німецько-американського психолога Курта Левіна (1890-1947), теорію переконання американського психолога Карла Говланда (1912-1961), теорію когнітивного дисонансу американського психолога Леона Фестінгера (1919-1989), теорію соціальних ролей американських учених Тол-

котта Парсонса (1902-1979) і Роберта Мертона (1910-2003). У теорії комунікації активно використовується термінологія соціальної психології - "поведінка", "ефект", "особистість", "інтерація", "ставлення", "пізнання", "відчуття" та ін.

Соціокультурна традиція бере свій початок у ХХ ст. від соціологічної та астрологічної думки, виразниками якої був радянський психолог Лев Виготський (1896-1934), радянський філософ Михайло Батхін (1895-1975), американський лінгвіст і астролог Едвард Сепір (1884-1939) та американський етнограф Бенджамін Ворф (1897-1941), які звернули увагу на взаємозв'язок мови, культури і мислення. Вагомий внесок у розвиток теорії соціокультурної комунікації зробив сучасний американський астролог, лінгвіст, психолог Джеймс Верча, який увів у науковий обіг термін "соціокультурний підхід". Він наголосив на залежності комунікативної діяльності від культурних, історичних, інституційних чинників.

Теорія соціокультурної комунікації - вчення про процеси взаємодії між суб'єктами соціокультурної діяльності (індивідами, групами, організаціями) з метою передавання або обміну інформацією за допомогою прийнятих у певній культурі знакових систем (мов), прийомів і засобів їх використання.

З погляду цієї теорії, комунікація постає як один з основних механізмів і невід'ємний складник соціокультурного процесу, що уможливорює формування соціальних зв'язків, управління життєдіяльністю людей і врегулювання її окремих галузей, накопичення і трансляція соціального досвіду. Соціокультурна теорія здатна пояснити різноманітні процеси в суспільстві, пов'язані з технологічними змінами, руйнуванням традиційного суспільного ладу, урбанізацією, бюрократичною раціоналізацією, постмодерністським культурним розподілом та глобалізацією. Термінологічний арсенал теорії комунікації значно поповнився соціокультурною термінологією "суспільство", "ритуал", "устрій", "практика", "правило", "культура", "ідентичність" та ін.

Критичну традицію асоціюють з німецькими вченими Франкфуртського інституту соціальних досліджень Макса Хоркхаймера (1895-1973), Герберга Маркузе (1898-1979), Теодора Адорно (1903-1969), які у 30-ті рр. ХХ ст. започаткували критичну теорію (Франкфуртську школу).

Критична традиція (грец. *krites* - судити) ґрунтується на неомарксистському підході щодо аналізу соціальних процесів у суспільстві на основі ідей німецьких філософів Карла Маркса (1818-1883), Георга Гегеля (1770-1831), австрійського невропатолога Зігмунда Фрейда (1856-1939), поєднуючи елементи критичного підходу з діалектикою та психо-

аналізом. Для цієї традиції характерне ширше розуміння культури та ідеології, що передбачає меншу залежність від економічних класових відносин.

З погляду критичної теорії, комунікацію визначають як віддзеркалений, діалектичний дискурс, що охоплює культурні та ідеологічні аспекти влади, гноблення та емансипації в суспільстві. Основними завданнями представники цієї теорії вважають сприяння емансипації і просвіті, ліквідацію ідеологічних шор, що слугують увічненню нещастя та гноблення. Постмодерністська культурна критика значною мірою зосереджена на вивченні ідеологічних дискурсів раси, класів, статі, що придушують відмінності, запобігають або недооцінюють вираження ідентичності та обмежують культурну різноманітність. Теорія комунікації користується такими термінами критичної теорії, як "ідеологія", "діалектика", "пригноблення", "опір", "емансипація", "розвиток свідомості".

• **Розвиток теорії масової комунікації**

Теорія масової комунікації покликана дати цілісне уявлення про закономірності й істотні зв'язки в різних типах і видах комунікації.

Сучасні дослідники в галузі державного управління, менеджменту, політології, психології, філософії, соціальних технологій розглядають комунікацію в таких аспектах:

- 1) *комунікація як трансмісія* (трансляція, передача) інформації, ідей, емоцій, умінь;
- 2) *комунікація як розуміння* інших, коли ми й самі прагнемо, щоб нас зрозуміли (комунікація як порозуміння);
- 3) *комунікація як вплив* за допомогою знаків і символів на людей;
- 4) *комунікація як об'єднання (творення спільноти)* за допомогою мови чи знаків;
- 5) *комунікація як взаємодія* за допомогою символів;
- 6) *комунікація як обмін* значеннями між людьми, які мають спільне в сприйманні, прагненнях і позиціях;
- 7) *комунікація як складник суспільного процесу*, який виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, досягає координації зусиль тощо.

Це вказує на багатовекторну природу комунікації, яка окреслюється в різних формах: засіб, процес, функція, спосіб дії, діяльність, потреба, взаємодія, спільна діяльність.

Класична парадигма комунікації, розроблена американським політологом Г.Лассуелом (1948 р.), ґрунтується на послідовних питаннях, що стосуються передачі інформації: *хто передав - що передав - яким каналом - кому передав - який результат*. Відповідно до цього виділяються шість головних змінних процесу комунікації:

1. **Відправник (комунікатор, кодувальник)** - це особа чи група осіб, що ініціюють передачу інформації. А тому на них покладена відповідальність за точне формулювання повідомлення, призначеного для отримувача. Відповідно, це вимагає від комунікатора володіння комунікативними навичками, які б давали можливість кодувати повідомлення так, щоб воно правильно було відображено у свідомості реципієнта, а інформація справила відповідне враження.

2. **Повідомлення** - це сукупність вербальних і невербальних символів, що становлять інформацію, яку хоче передати комунікатор.

3. **Канал** - це спосіб (засіб, шлях), за допомогою якого інформація потрапляє від комунікатора до отримувача. Виділяють такі канали комунікації: природні (вербальний, невербальний) і штучні (конічний, символічний), художні (графіка, скульптура, живопис, архітектура тощо) і технічні (відео, телебачення, поліграфія тощо).

4. **Отримувач** (реципієнт, цільова аудиторія, декодувальник) - це особи чи коло осіб, для яких призначене інформаційне повідомлення комунікатора. Отримувача характеризують уміння слухати і в належний спосіб сприймати отримане повідомлення і вміння забезпечити зворотний зв'язок з відправником.

5. **Сприйняття** - це розуміння реципієнтом повідомлення комунікатора. Помилка сприйняття повідомлення реципієнтом відбувається тоді, коли кодування і декодування відбуваються в різних системах символів: під час передачі повідомлення комунікатор вибрав незрозумілу чи невідому для отримувача систему кодування.

6. **Зворотний зв'язок** - це реакція отримувача на повідомлення. Він є орієнтиром для подальшого повідомлення і дає оцінку ефективності комунікації. Зворотний зв'язок є необхідною складовою процесу комунікації, за його відсутності відбувається просто інформування щодо певних подій, явищ чи процесів, яке не вимагає виявлення ставлення отримувача до цього повідомлення.

Розрізняють такі види комунікації: *соціальні, культурні, технічні, політичні, економічні, наукові, освітні.*

Визнання соціального характеру тих чи інших видів комунікацій для багатьох учених охоплює усі відтінки комунікативних зв'язків - групові й особистісні, політичні і економічні. Але в різних сферах соціального життя місце і характер інформаційно-комунікативних процесів далеко не однакові. Обіг інформації, що виступає у вигляді "власності" чи "товару", продукує якісно інші контакти і взаємовідносини акторів, ніж обіг інформації, що постає як "ресурс влади".

Предметом розгляду соціальної комунікації є комунікативний аспект масової комунікації, а інформаційно-змістовий елемент виконує допоміжну функцію. У здійсненні соціальної комунікації важливим є не

тільки, яка інформація та зв'язки використовуються, а хто бере участь у взаємодії, для кого транслюється інформація й куди спрямовані комунікативні зв'язки.

Відаючи пріоритет комунікативній функції засобів масової інформації, інші вчені замінюють поняття "засіб масової інформації" терміном "засіб масової комунікації (ЗМК)", виділяючи такі аспекти:

- обґрунтування сутності й функцій масової комунікації;
- механізм зворотного зв'язку;
- моделювання масової комунікації;
- роль соціологічних домінант у масовій комунікації;
- вплив масової комунікації на соціальну нормативність мовлення;
- специфіка преси, радіо й телебачення як засобів масової комунікації.

У парламентській діяльності найбільший інтерес становлять політичні теорії, засновані на функції парламентського контролю, що відображена у концентрації політичної влади. Головна інтегративна якість сучасних комунікативних систем має суспільно-масовий характер. У політичних теоріях провідна роль відводиться політичним факторам, що визначають функції ЗМК.

Теорія егалітарної масової комунікації виходить з надання рівного доступу всім громадянам до інформації й права вибору каналу комунікації для отримання інформації, що цікавить споживача. Різновидом цієї теорії є модель рівних можливостей, що припускає, крім зазначеної можливості доступу до каналів комунікації та інформації, можливість висловлення в ЗМІ й спрямування в засоби масової комунікації будь-яких нестандартних і навіть протилежних точок зору. У Франції вперше в 1969 р. Ж.Д'арсі було проголошено необхідність визнання права людини на комунікацію.

У науковій літературі радянського періоду соціальна комунікація здебільшого трактувалася з класових позицій, будь-які її форми розглядалися як зброя в ідеологічній боротьбі. Лише деякі вітчизняні автори розглядали цю проблему з наукових позицій, виділяючи п'ять етапів процесу комунікації: *увага, сприйняття, розуміння, оцінне зіставлення з досвідом, прийняття інформації*.

Радянська соціологічна школа 80-х рр. ХХ ст. розробила теорію масової комунікації як виду соціального спілкування, у якій комунікація розглядалася як масове спілкування, що виникає на хвилі індустріалізації й урбанізації. Масова комунікація трактувалася як спілкування індивідів у межах великих соціально-економічних систем (великого міста, країни). Велика увага приділялась ідеологічній пропаганді як інструменту вертикальної комунікації. Соціальний аспект масової комунікації активно досліджувався Б.Грушиним, телекомунікації - Б.Фірсовим.

У теорії комунікації виділяється дві категорії - *фізичні* (належать до технології комунікації, її фізичних каналів), і *психологічні*, що включають процедуру взаємодії комунікатора з реципієнтом (читачами, слухачами, глядачами).

• **Головні елементи комунікативного процесу**

До типових елементів комунікативного процесу належать: кодування, передача сигналу (повідомлення), канал, прийом сигналу (повідомлення), декодування, зворотний зв'язок, перешкоди і бар'єри.

Для позначення власне процесу передачі самої інформації (при цьому меншою мірою звертаючи увагу на сам процес взаємодії) використовується поняття "комунікативний процес".

Комунікативний процес - це процес передачі інформації від однієї людини до іншої або між групами людей по різних каналах і за допомогою різних комунікативних засобів (вербальних, невербальних тощо)⁴.

Спосіб передачі інформації визначається метою комунікації, сформованістю каналів комунікації, наявністю спільної для сторін комунікації знакової системи (мови спілкування, символічної системи).

Комунікативний процес - процес взаємодії між різними суб'єктами комунікації, за якого здійснюється обмін інформацією.

Комунікативний процес включає динамічну зміну етапів формування, передачі, прийому, розшифровки і використання інформації в обох напрямках у процесі взаємодії комунікантів. Поняття "комунікативний процес" здебільшого використовується для позначення функції взаємодії в процесі комунікації.

Стандартизація мови комунікації здійснюється виходячи із стандартів стилю, механізму передачі інформації. Для передачі смислової і оцінної інформації відбираються відповідні вербальні й невербальні засоби. Передавання інформації безпосередньо пов'язане з її сприйманням одержувачем. Для цього кодування і декодування замикаються в єдиний ланцюг. У разі, коли комунікація здійснюється за допомогою технічних засобів, забезпечується кодування і декодування інформації по різних каналах засобів масової комунікації. У сучасних технічних засобах це забезпечується застосуванням на вході й виході каналу комунікації ідентичної апаратури, що забезпечує процес кодування і декодування (шифрування і дешифрування).

Такі комунікативні чинники, як вибір мовних кодів, правила і норми їх використання та способи актуалізації окремих комунікативних

⁴ *Алешина И. В.* Паблік рилейшнз для менеджерів / И. В. Алешина. - М. : Экмос, 2003. - 480 с.

функцій, формують комунікативну установку. Мовний код вибирається виходячи з обсягу та частотності існуючих комунікативних засобів і каналів комунікації. На вибір мовного коду також впливають тематика, жанр публікацій, тип радіо- або телепередач. Вибір коду визначається реально функціонуючими в пресі, на радіо і телебаченні видами мов. Свій мовний код підбирається для людей відповідного освітнього і культурного рівня. У національних регіонах законом передбачається необхідність використання мови корінного населення в ЗМІ, освітніх, наукових і державних установах.

Кодування - застосування сукупності комунікативних засобів, найбільш оптимальних для передачі повідомлення відповідним каналом комунікації.

На цьому етапі в процес комунікації включено *комунікативні ресурси*, тобто відповідні стратегії і тактики, вербальні та невербальні засоби, спрямовані на досягнення комунікативної мети.

Канал комунікації - фізичне передавання повідомлення від комунікатора до реципієнта.

Канали є вербальні та невербальні, у поєднанні вони слугують основою для усної комунікації; іконічні та символічні, що стало основою для документальної комунікації. Пізніше виникли штучні канали комунікації: художні (музика, танець, театр тощо) та технічні. У процесі комунікації парламентарії та державні службовці активно використовують вербальні, невербальні канали, а також символічні (від зовнішніх символів статусу до участі у ритуальних, символічних заходах).

Приєм і декодування повідомлення. Система комунікації повноцінно функціонує лише тоді, коли реципієнт може зрозуміти те, що йому передають. У процесі декодування повідомлення ключове значення має його *інтерпретація* реципієнтом, тобто прийом згідно зі своїми когнітивними стратегіями. Комунікація є найефективнішою тоді, коли процеси кодування і декодування повідомлення - одноманітні. У протилежному випадку - комунікації руйнуються (виникає проблема ентропії, розпилення, за термінологією Н.Вінера). У практиці парламентської діяльності такі ситуації виникають тоді, коли парламентаріями або державними службовцями не враховані різний соціальний досвід, знання, інтереси, лексичні особливості тощо в процесі парламентсько-електорального спілкування.

Таким чином виникають перешкоди і бар'єри у сприйнятті.

Комунікативний бар'єр - перешкоди на шляху руху смислів від комуніканта до реципієнта; труднощі, непорозуміння, конфлікти у спілкуванні.

Комунікативні бар'єри визначаються технічними, лінгвістичними, когнітивними, соціальними та психологічними причинами. Основними комунікативними бар'єрами є такі як фонетичний, стилістичний, семантичний, логічний, технічний.

Фонетичний бар'єр виникає тоді, коли хтось із комунікантів має дефекти мовлення, говорить невиразно, або ж учасники комунікації вживають різні діалекти.

Стилістичний бар'єр - невідповідність стилю мовлення комунікатора ситуації спілкування або стилю мовлення реципієнта.

Під *семантичним бар'єром* розуміють розходження між лексичними ресурсами комунікатора і лексичними ресурсами реципієнта.

Логічний бар'єр - порушення правил викладу повідомлення (наприклад "правила рамки", за яким початок, закінчення, наміри, перспективи і висновки слід чітко окреслювати), порушення принципів аргументації, або ж неврахування комунікатором ціннісно-мотиваційних характеристик реципієнта.

Під *технічним бар'єром* розуміють технічні перешкоди, що спотворюють повідомлення (телефон, телевізор тощо).

Існують також *національно-культурні бар'єри*, що пов'язані з відмінностями в традиціях, звичаях, цінностях, нормах, оцінках того самого повідомлення; *психофізіологічні*, що пов'язані зі здатністю людини засвоювати обмежену кількість інформації, стрес, спека чи холод, настрій співрозмовників тощо.

Для цього в систему комунікації включено канал *зворотного зв'язку*, за допомогою якого комунікатор може оцінити, чи ефективною була комунікація.

Якщо у міжособистісній та діловій комунікації систематизовано багато технік для перевірки каналу зворотного зв'язку (наприклад активне слухання, слухання-запитання, слухання-критика тощо), то підходи до вимірювання ефективності комунікації з масовим адресатом неоднозначні. Моделювання процесів зворотного зв'язку з масовим адресатом базується на ідеях, висловлених у середині 40-х рр. американським психологом Ф. Хідером, який вважав, що взаємини між двома індивідами щодо третьої особи або об'єкта можуть бути або "симетричними" (наприклад позитивне сприйняття одне одного і однакове ставлення до третього об'єкта) або ж "незбалансованими". Пізніше поширення набула соціопсихологічна теорія "когнітивного дисонансу".

Особи, які беруть участь у комунікації, називаються *комунікантами*. У діалозі - адресант і адресат (комунікатор і реципієнт), у монологі (полілозі) - адресант, адресат і учасники; останні - можуть бути як адресантами, так і адресатами комунікації.

За допомогою технічних засобів комунікація легше реєструється, здійснюється і передається. Кодування і декодування в комунікативних системах здійснюються з метою уникнення перехоплення інформації і доставки її необхідному адресату. У технічних системах ця процедура приводить інформацію у форму, прийнятну для обробки, а під час її прийому - для перетворення в зрозумілу для одержувача форму.

Отримувач інформації повинен уміти:

- швидко виділяти тематику інформації за ключовими словами;
- правильно інтерпретувати початок повідомлення, а отже, передбачати його розгортання;
- відновлювати значення повідомлення, незважаючи на пропущені елементи;
- правильно визначити задум висловлення (дискурсу).

Ці уміння співвідносяться із системою кодування-декодування, що забезпечує комунікацію. Мовне повідомлення має структуру, яка включає три етапи: вступ, основну частину і висновок. Внутрішня структура мови відображає співвідношення частин мови між собою, частини і цілого, динаміку повідомлення (зачин, кульмінація, розв'язка тощо).

До суб'єктивних чинників, зумовлених психологічними особливостями та індивідуальним досвідом людини, належать:

а) раціональність сприйняття, що передбачає оцінку ідентичності інформації, тобто співвідношення між реальними й описуваними подіями, оцінює ставлення до інформації відправника - комунікатора та його комунікативну установку;

б) дискретність сприйняття, яка пов'язана з особливістю людини виокремити в повідомленні смислові складові в результаті розмежування, аналізу й об'єднання потоку інформації;

в) зумовленість сприйняття минулим досвідом людини, аперцепція, що дає можливість передбачати та прогнозувати подальшу діяльність;

г) випереджальний характер сприйняття, пов'язаний з попереднім чинником.

У процесі комунікації комунікантами і реципієнтами можуть виступати три суб'єкти, що належать до різних рівнів соціальної структури: індивід, соціальна група, масовий адресат.

Важливо враховувати, що вони можуть взаємодіяти між собою, а комунікативні дії можуть здійснюватись у формі *наслідування, діалогу, управління*.

Діалог - це взаємодія рівноправних партнерів, яка можлива між суб'єктами однакового соціального рівня, адже різнорівневі суб'єкти, наприклад, індивід і масовий адресат, не є рівноправними. Між різнорівневими суб'єктами існує наслідування або управління, але не діалог.

Комунікативний акт - процес взаємодії, який відбувається у певному місці на перетині часу і простору між адресантом і адресатом, скерований на певний результат.

Оскільки комунікативний акт - вид дії, у процесі його аналізу використовуються ті ж самі категорії, що необхідні для оцінки будь-якої дії: суб'єкт, мета (інтенціональність), цілеспрямованість, спосіб, інструмент, засіб, результат, умови, успішність.

Масовий адресат, на відміну від безпосередньо присутнього в ситуації діалогу / полілогу *індивідуального адресата*, - це потенційна невизначена множина осіб, які можуть стати випадковими реципієнтами комунікативного акту. Тому у цьому разі адресат сам моделює типового адресата, здійснюючи комунікативний акт, розрахований на певну групу, виокремлену за статевою, віковою, національною, релігійною, регіональною, професійною, конфесійною, світоглядною та іншими ознаками.

Масовий адресат не зберігає отриманої інформації, що свідчить про одномоментність її прийняття.

Важливими інструментальними принципами комунікативної взаємодії є *принцип комунікативної співпраці*, сформульований американським логіком Г.Грайсом у праці "Логіка і мовленнєве спілкування"⁵. Загальний підхід висловлено у такому формулюванні: "Робіть Ваш внесок у розмову таким, як це потрібно на даній стадії відповідно до прийнятої мети чи напрямку бесіди, у якій ви берете участь". Цей принцип реалізується в рамках категорій такими максимами - *Кількості*, *Якості*, *Релевантності* і *Манери*:

- максимум *Кількості* обмежує обсяг інформації (повідомляй не більше інформації, ніж це потрібно в рамках певного контексту);
- максимум *Якості* вимагає говорити в розмові те, у що ви самі вірите;
- максимум *Релевантності* висуває вимогу говорити тільки те, що релевантне проблемі, яка обговорюється;
- максимум *Манери* означає, що слід говорити зрозуміло і стисло, доступно, уникати двозначностей.

Ці максими були сформульовані для міжособистісного спілкування (тобто для спілкування конкретних адресанта з адресатом в єдиному часо-просторовому інтервалі). Вони поширюються на комунікацію в парламентській діяльності з політичним та соціальним масовим адресатом, оскільки парламентарії (або державні службовці, які забезпечують організацію їх діяльності) вступають у комунікативну взаємодію з різними професійними та соціальними групами, щоб сприяти розв'язанню певних проблем, які виникають у суспільстві.

⁵ *Грайс Г. П.* Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1985. - Вып. XVI. - С. 217-237.

4.2. Особливості комунікації в парламентській діяльності

Комунікація в парламентській діяльності - це цілісна система, складовими якої є елементи моделей комунікації різних наукових галузей і соціальних технологій. Комунікації включені в усі види парламентської діяльності та виступають як процес передачі й обміну інформації, засіб, що її обслуговує.

Теоретичне та практичне розуміння комунікацій у парламентській діяльності перебуває у зоні перетину комунікацій різних наукових галузей та соціальних технологій.

Комунікація в парламентській діяльності спрямована на процес забезпечення комунікативних мереж не лише *соціальною*, а здебільшого *політичною інформацією*, яка впливає із законодавчої функції Верховної Ради України і здійснює міжінституціональні інформаційно-комунікативні зв'язки Верховної Ради України і Президента України, Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України з неурядовими громадськими організаціями. Поширення та інтерпретація комунікативного забезпечення парламентської діяльності має причинно-наслідковий зв'язок: мотивація законодавчих ініціатив, перетворюючись на носія відтворення соціальної потреби у формі законодавчих актів, повертається до парламенту на рівні електоральної поведінки, оцінних суджень, громадської думки тощо. Тому політичну комунікацію доцільніше розглядати не як одну з багатьох форм загальносоціальної природи інформаційно-комунікативних обмінів, а як особливий тип спілкування і контактних зв'язків, що виникають у спеціалізованій діяльності політичної людини - парламентарія.

Концепція "*політичної комунікації*" описує не універсальний, а унікальний тип комунікативного процесу, якому притаманні власні джерела інформаційних контактів, особливий тип організації соціальних взаємовідносин, специфічні функціональні навантаження в рамках суспільства, власна морфологія, багаторазово опосередкований стиль спілкування макросоціальних груп.

Таким чином, поняття "*комунікація в парламентській діяльності*" перебувають у залежності від якісних ознак діяльності самого парламенту і наявності зворотного зв'язку, який матеріалізується. Зокрема:

- результатами виборів до парламенту; множинністю політичних комунікаторів в особі партій (блоків), що брали участь у виборчих перегонах; наступальністю передвиборчої агітації та пропаганди;
- інформаційно-комунікативними зв'язками з інститутом президента, урядом та громадянським суспільством;

- інститутами політичної комунікації;
- ефективністю виконання парламентом конституційних повноважень;
- внутрішньоорганізаційними процесами в структурних підрозділах парламенту.

• **Суб'єкти комунікації в парламентській діяльності**

До суб'єктів комунікації в парламентській діяльності відносять:

- структурні підрозділи парламенту (Апарат Верховної Ради України) та органів законодавчої і представницької влади (фракції, комітети, інформаційно-комунікаційні служби, парламентські ЗМІ тощо);
- народних обранців, які передбачають формування потужного інформаційного сегмента в комунікативній мережі;
- недержавні неприбуткові або комерційні інформаційно-комунікаційні служби, серед яких виділяються такі, що прив'язані до одного суб'єкта політичного процесу, або ж такі, що працюють одразу з кількома замовниками;
- державні наукові установи й навчальні заклади, які займаються науковими дослідженнями щодо впливу комунікативного забезпечення на ефективність парламентської діяльності;
- окремих фізичних осіб - фахівців з комунікативної політики.

Сучасна наука стверджує, що система ієрархічної комунікації в становленні вітчизняного парламентаризму, де головним компонентом був наказ, протягом останнього десятиріччя стала змінюватися на систему демократичної комунікації, де основою стає переконання, вплив. На першому місці постають завдання комунікативного забезпечення консолідованої участі парламентаризму і громадян у формуванні правової системи цінностей суспільства, максимальному наближенні інтересів соціуму до механізму їхньої законодавчої імплементації, що актуалізує проблему відкритості комунікативного простору держави. Тож парламент - єдиний орган законодавчої влади та інститут представницької демократії, який виконує консолідуючу роль комунікатора правових, номінаційних, міжінституціональних зв'язків, утворює потужний інформаційно-комунікативний ресурс щодо розв'язання великого кола питань у політичному, соціальному, економічному потенціалі держави.

Водночас своєрідність вітчизняного парламенту полягає в тому, що парламент формується механізмами електоральної комунікації, які пов'язані з політичною пропагандою та агітацією в цілому, а також інформаційною складовою виборчого процесу, актами неформальної комунікації, зокрема: міжособистісної, передвиборчих технологій тощо.

Депутатський корпус Верховної Ради України за своєю функціональною природою законодавця і народного представника поєднує важелі адміністративної комунікації із конституційними повноваженнями

артикуляції соціальних потреб, що складають зміст комунікативної діяльності суб'єктів законодавчої ініціативи. Публічна сфера діяльності вітчизняного парламенту є для нього природним середовищем в частині здійснення законодавчої, контрольної, установчої та інших функцій. Саме в таких напрямках відбувалася еволюція сучасного українського парламентаризму. Його комунікативне оформлення пов'язане із властивим для посттоталітарних країн доволі болісним поділом влади, коли поміж законодавчою, виконавчою, судовою гілками влади та главою держави тривала боротьба за розподіл повноважень.

Розглядаючи комунікативне забезпечення парламентської діяльності як процес взаємодії конкретних особистостей, які певним чином сприймають один одного, ставляться один до одного, обмінюються інформацією та впливають один на одного, в її структурі виокремлено *інформативну* (або комунікативну), *гностичну* (або перцептивну) та *інтерактивну* підструктури.

• **Характеристика підструктур комунікації у парламентській діяльності**

1. **Комунікативна** підструктура виявляється через дії парламентарія як особистості, свідомо орієнтовані на змістовне їх сприйняття іншими людьми, передавання певної інформації. Однією з її цілей є передавання різного роду інформації, сукупність певних даних, знань, повідомлень, що відбувається за допомогою вербальних та невербальних засобів спілкування, і являє собою знакові системи. У вербальній комунікації передавання інформації здійснюється за допомогою усних чи друкованих слів, візуально (за допомогою образного ряду), зорієнтована на сприйняття за допомогою слуху (музична). У невербальній - одержувач інформації інтерпретує міміку, жести, символи тощо. Часто використовуються комбіновані засоби комунікації.

Вербальна комунікація. Як знакова система у вербальній комунікації виступає людське мовлення, тобто природна звукова мова. Мовлення є найуніверсальнішим засобом комунікації в парламентській діяльності.

Розрізняють зовнішнє та внутрішнє мовлення. Зовнішнє мовлення поділяється на усне та письмове. Усне, у свою чергу, - на діалогічне і монологічне.

Діалогічне мовлення являє собою послідовну зміну комунікативних ролей співрозмовників, у ході якої формується зміст мовленнєвого повідомлення. *Монологічне мовлення* триває достатньо довго, не переривається репліками інших.

Приклад. Діалогічне мовлення використовується депутатами на засіданнях парламентських комітетів, підкомітетів під час об-

говорення законодавчих проєктів; у разі особистого прийому громадян народними депутатами України; в інтерв'ю засобам масової інформації. Монологічне - у публічних виступах, на пленарних засіданнях парламенту, засіданнях фракцій, перед електоратом.

Характеристика мовлення: воно є індивідуально своєрідним, виражає ставлення людини до того, про що вона говорить, з ким вона спілкується. У ньому виражається психологія як окремо взятої людини, так і спільності людей, до якої вона належить. Необхідно підкреслити, що кожна людина, крім загального змісту, вкладає в те чи інше слово своє особливе, специфічне ставлення до нього. Для будь-якої людини загальне значення слова, переломлюючись через її власну свідомість, набуває якості особистісного змісту.

Тому передавання інформації несе в собі соціальне, психологічне і морально-етичне навантаження. Індивід не тільки передає інформацію, а й формує і висловлює власну думку, оцінку, судження, надає інформацію про ставлення до оточуючих людей, подій, вчинків, про свої інтереси, бажання. Ці процеси часто виявляються за посередництва невербальних засобів та певною мірою відображають перцептивну сторону комунікативної діяльності, оскільки спрямовані на сприймання іншою людиною.

Приклад. Традиційно вважається, що основним засобом спілкування є мовлення. Вченими з'ясовано, що 60% важливої інформації учасники комунікативної взаємодії можуть отримувати шляхом кваліфікованого сприймання "мови тіла" - жестів, міміки, пози тощо. Вправне використання цієї мови значно розширює можливості впливу на співрозмовника, оскільки окремі його елементи сприймаються підсвідомо.

Невербальна комунікація. Значна частина парламентської комунікації розкривається в зоні невербального спілкування, що виступає зовнішньою формою прояву спрямованості та інтересів, установок тощо. Виразна міміка, жести надають спілкуванню певну естетику, завершеність, артистичність та є важливим комунікативним засобом, носієм інформації. Невербальні засоби - це не стільки те, що людина думає, а що і як вона відчуває. У невербальну комунікацію включається все багатоманіття немовленнєвих дій людини - від виразу обличчя до зачіски, її "невербальна поведінка" і розглядаються як джерело додаткової інформації до власне мовленнєвого повідомлення. За ознакою засобів подання інформації у невербальній комунікації виділяють:

- *кінетику* (сприймання загальної моторики різних частин тіла, тобто жестикуляції, міміки, пантоміміки);
- *паралінгвістику* (система вокалізації, тобто тембр голосу, його діапазон, тональність);
- *екстралінгвістику* (темп мовлення, паузи, покашлювання, плач, сміх);
- *проксемику* (дистанція, орієнтація партнерів, місце їх перебування, персональні зони);
- *візуальне спілкування* (частота обміну поглядами, тривалість, зміна статичної й динамічної погляду, його уникання, спрямованість, моргання).

Знайомство з невербальною комунікацією в парламентській діяльності показує, що ці системи володіють здатністю не лише підсилювати чи послаблювати вербальний вплив, а й виявляти такий суттєвий параметр комунікативного процесу щодо намірів комунікантів отримувати швидше бажану інформацію, нехтуючи політичною культурою та психологічним станом інших парламентаріїв.

Приклад. З'ясування політичних відносин між парламентськими коаліціями у вітчизняному парламенті протягом 2006-2011 рр.: у залі засідань Верховної Ради України здійснювалося шляхом демонстрації на місцях відсутніх депутатів розгорнутого полотнища Державного прапора України, що свідчить про вияв невдоволення, агресії до протилежних поглядів однієї політичної сили іншій; застосування фізичної сили, прийомів рукопашних боїв між парламентаріями стало типовим явищем у парламентській діяльності.

2. **Перцептивна** сторона виявляється через сприймання та оцінку парламентаріїв соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, груп, інших соціальних спільнот). Вступаючи в комунікативний контакт у парламентській діяльності, парламентарій має постійно визначати наміри представників інших політичних сил, установлювати їх політичні, управлінські та психологічні можливості, оцінювати характер їх ставлення до тієї чи іншої сторони дійсності, судити про їх позитивні якості та недоліки тощо. Уявлення про іншу особистість тісно пов'язане з рівнем власної самосвідомості. Аналіз усвідомлення себе через іншого та іншого через самого себе відбувається завдяки таким механізмам, як ідентифікація, децентрація, емпатія, рефлексія.

Ідентифікація є одним із механізмів пізнання та розуміння іншого, який полягає в несвідомому уподібненні себе значущому іншому (значущий інший - це особа, яка є авторитетом для даного суб'єкта діяльності). Під час ідентифікації встановлюється певний емоційний зв'язок з

об'єктом, опосередкований переживанням своєї тотожності з ним. Суб'єкт переймає для себе цілі, цінності, ідеї, норми і правила поведінки об'єкта.

Децентрація - механізм подолання егоцентризму особистістю, зміна точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіткнення, зіставлення та інтеграції її з позиціями, відмінними від власної.

Під **емпатією** розуміють осягнення емоційного стану іншої людини у формі співпереживання, здатність бачити світ її очима, сказати чи показати своє її бачення. Це явище виникає під час безпосередньої взаємодії людей та виявляється передусім у переживанні однією особистістю у разі бачення стану іншої тих самих емоцій, які вона відзначила в останньої.

Рефлексія - процес, який передбачає самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, усвідомлення індивідом того, як він сприймається партнером із спілкування.

3. **Інтерактивна** сторона представляє собою взаємодію людей та вплив їх один на одного в процесі міжособистісних відносин. Інтерактивність допомагає відпрацьовувати уявлення про мету, засоби, мотиви поведінки людей, потребу узгодження їхньої діяльності. Інтерації сприяють соціалізації індивіда. За їх допомогою визначається ієрархія ціннісних настанов, засвоюються соціально-моральні нормативи, а також виробляються критерії оцінки людської поведінки. Усе назване забезпечується наданням зворотного зв'язку. Його відсутність веде до руйнації як соціальної системи, так і системи комунікації в парламентській діяльності.

Інтерактивний бік комунікації в парламентській діяльності виявляється через зусилля парламентаріїв у різних політичних партіях сумісними діями реалізовувати спільну для них законодавчу діяльність. Виділено два типи сумісної діяльності в парламентаризмі: кооперація та конкуренція.

Кооперація передбачає координацію, упорядкування, комбінування, об'єднання зусиль кожного в парламентській діяльності.

Конкуренція означає наявність суперництва, боротьби суб'єктів парламентської діяльності між собою за досягнення кращих результатів. Усе зазначене стосується і державних службовців, які здійснюють організаційно-інформаційне забезпечення комунікації в парламентській діяльності.

З огляду на об'єктивну пріоритетність напрямів комунікації в парламентській діяльності неминуче виходимо на категорію політичної комунікації. Вона набуває визначального статусу в структурі інформаційних потоків, оскільки репрезентує місце і роль парламенту як законодавчого і представницького органу влади в країні. Організаційно-інформаційна діяльність основних складових громадянського суспільства, зокрема політичних партій та громадянських об'єднань, помітно посилює вплив політичної комунікації на мотивацію поведінки громадян та на дії владних структур у формі парламентсько-електорального спілкування.

Слід зазначити, що у фаховій літературі останнього часу проблеми комунікації в парламентській діяльності розглядаються в основному лише в частині аналізу засобів комунікації в контексті організації переважно політичної реклами, яка, на думку окремих політологів, є формою політичної комунікації так само, як і PR-пропаганда.

Дедалі помітнішою є тенденція щодо поширення прагматично-матеріалістичних відносин у комунікативній сфері. Не підлягає сумніву, що конкретний масив інформації, який поширюється ЗМК, справляє політичний вплив на масову аудиторію, що дає підстави надати інституту комунікації певною мірою самостійних повноважень у частині формування громадської думки. Саме звідси випливає усталена теза про домінування "четвертої влади" в громадянському суспільстві. Відповідно, постає природне питання про конкретизацію змісту комунікації в площину політичну, тобто таку, що домінує в розподілі комунікативних потоків.

Політична інформація набуває рис політичної комунікації, коли вона розглядається як процес передачі, обміну політичною інформацією. Зазначена вище класична парадигма Г.Лассуелла логічно адаптується під модель політичної комунікації: хто повідомляє - про що - яким каналом - кому - з якою метою - з яким ефектом, яка в процесі еволюції комунікативного процесу була вдосконалена шляхом введення суттєвих парламентсько-електоральних відносин елементів зворотного зв'язку. Це значною мірою збагатило усвідомлення процесу комунікації в парламентській діяльності, у якому усі компоненти пов'язані причинно-наслідковими рівнями.

Верховна Рада України перебуває в центрі подолання суперечностей між державними пріоритетами і громадянським суспільством. Через це депутатський корпус за своєю функціональною природою законодавця і народного представника поєднує важелі політичної комунікації з конституційними повноваженнями артикуляції соціальних потреб, що складають зміст комунікативної діяльності суб'єктів законодавчої ініціативи. Публічна сфера діяльності парламенту є для нього природним середовищем у частині здійснення законодавчої, контрольної, установчої та інших функцій. Його комунікативне оформлення пов'язане із властивим для посттоталітарних країн доволі болісним поділом влади, коли поміж законодавчою, виконавчою, судовою гілками влади та главою держави точиться боротьба за розподіл повноважень. До неї неминуче залучаються й складові громадянського суспільства, зокрема ті політичні партії, що прагнуть стати парламентськими.

Питання комунікативного забезпечення парламентської діяльності для України є не лише актуальним, а й злободенним. Це пов'язано із конституційним процесом, який окреслює визначальні риси президентсько-парламентської республіки, діалогічні відносини парламентаризму щодо пошуку компромісів, в основі яких - обґрунтування дій і формативація владних амбіцій від посадових імпровізацій до зміцнення рівня консти-

туційних повноважень. Визначення сутності категорії президентсько-парламентської республіки як форми державного правління важливе із залученням тих видових ознак цього поняття, які передбачають активізацію демократії через прозорі механізми публічності влади. Ця обставина є визначальною для вивчення природи функціонування парламенту через його комунікативні ресурси. До уваги беруться:

- *парламентські комунікатори*: фракції, комітети, інформаційно-аналітичні служби, парламентські ЗМІ;

- *інформаційні продукти* парламентської комунікації (що впливають із законодавчої та інших функцій Верховної Ради України): закони, постанови, відозви, заяви тощо, а також задокументована діяльність народних депутатів, що передбачає формування потужного інформаційного сегмента в комунікативній мережі.

• **Комунікативні ресурси парламенту**

Діяльність Верховної Ради України висвітлюється представницькими засобами масової комунікації. Цей особливий вид комунікації можна визначити як парламентський. Публіцистичні видання, передачі, що висвітлюють законодавчий процес, розкривають сутність роботи народних депутатів, популяризують світоглядні джерела теорії та практики парламентаризму, які різнопланові за формою та змістом. Інформаційні служби апарату Верховної Ради України здійснюють відповідний моніторинг, який, на нашу думку, може бути вдосконалений за рахунок розширення переліку ознак поділу парламентської преси: публікації за авторським складом, за хронологією, за тематикою, за жанрами. Це дає змогу збільшити пошуковий індекс статей, що розкривають діяльність Верховної Ради України. Природно: основний формат сутності роботи парламентаріїв - законодавчий процес. Його висвітлення відбувається у двох послідовних функціях.

Перша функція полягає у наданні публічності законотворчому сумлінню, зокрема й за допомогою друкованого слова: реалізація такого видавничого проекту, як випуск стенографічних звітів пленарних засідань Верховної Ради України. Адже "думки, виголошені з парламентської трибуни, набудуть осмислення відповідно до одвічних законів розвитку суспільства, коли події розглядатимуться з відстані майбутнього. Саме тоді набувають вагомості факти, які згодом оцінюють, витлумачують, коментують, і вони набирають ознак виважених та багато в чому неупереджених висновків"⁶. Це фактичний матеріал як основа стенографічного звіту, що об'єктивно втрачає злободенність через певний час, має бути актуалізований за допомогою прийомів джерелознавчої критики. Тобто чи-

⁶ Ганжуров Ю. Видавничі проекти на парламентську тематику: комунікативні ресурси / Юрій Ганжуров. - Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2226>.

тачі мають знати історію теми, що передувала та зумовлювала предмет дискусій, які події становили зміст парламентського дискурсу.

Друга функція - розтлумачення та інтерпретація різночитань подій, що відбулися у парламентській залі. Це має робитися у форматі науково-допоміжного матеріалу: коментарів і приміток. Безперечно, події відбиття законотворчого сумління часто-густо перетворюються на сюжети до-вільного тлумачення за межами власне парламентської комунікації. По-верхові, часто зрежисировані коментарі депутатських буднів посідають помітне місце в ЗМК, однак збільшення питомої ваги таких публікацій в інформаційному просторі компенсує нестачу первинної інформації, що формується в стінах парламенту.

Важливим носієм первинних даних є *парламентські слухання*. Вони класифікуються як особлива форма пленарних засідань, що має свою періодичність. Аналіз композиції видань парламентських слухань свідчить про доволі ефективний ресурс релевантної інформації: стенограма пленарного засідання актуалізується аналітичними матеріалами, підготовленими переважно структурами виконавчої влади, а провідні пропозиції конкретизуються у відповідній постанові Верховної Ради України, яку приймають за результатами парламентських слухань. Варто також звернути увагу на інформаційний супровід законопроектної роботи профільних комітетів Верховної Ради України.

Інформаційне забезпечення може відбуватися за умови реалізації таких пропозицій:

- *право профільних комітетів публікувати в ЗМК* до внесення на розгляд Верховної Ради України у першому читанні проекти законів, що належать до їхньої компетенції, звертатися до наукових установ і організацій, громадян та їх об'єднань з пропозицією висловити свою думку щодо цих законопроектів; укладати в межах виділених комітетам коштів угоди з науковими установами, навчальними закладами та спеціалістами на науково-інформаційний пошук, розробку, доопрацювання й експертизу законопроектів;

- *регламентація проведення у профільних комітетах Верховної Ради України парламентських слухань* як форми залучення представників громадськості до вияву суспільної позиції щодо прийняття нових законодавчих актів чи внесення змін і доповнень до чинної нормативно-правової бази;

- *обов'язки відповідних комітетів парламенту* щодо узагальнення зауважень і пропозицій, що надійшли під час обговорення законопроектів за участю громадськості, та залучення їх авторів до процесу документування й поширення засобами політичної комунікації висновків і рекомендацій, що мають стати невід'ємною складовою звіту профільного комітету відповідно до плану законопроектних робіт. Проте обраний принцип класифікації елементів комунікативного ресурсу парламентських комі-

тетів у контексті стратифікації учасників цього діалогу з боку громадськості не дає відповіді на наявність критеріїв оцінки його ефективності. Корисною для всіх суб'єктів парламентсько-громадської співдружності є практика залучення до законодавчого процесу фахівців. Інший формат у системі комунікації законотворчих ініціатив може існувати в площині дискусій і теоретичних інновацій. Для організації результативних публікацій важливо враховувати низку обставин:

- по-перше, в основу пропаганди правових знань на широкий загал можуть бути покладені переважно усталені та соціально важливі закони, які не коригуються нормативно-підзаконними актами поширеним в Україні способом "міністерського права";

- по-друге, динаміка законопроектних робіт, яка часто здійснюється на альтернативній основі, не дає можливості сформувавши константу видавничих програм у галузі ініціативного законотворення;

- по-третє, апаратна специфіка проходження законопроектів у парламенті передбачає відповідний рівень компетентності, що має бути захищений від популістських інтервенцій.

Реалізація видавничих проектів з метою висвітлення власне процесу законотворчої роботи має логічну перспективу на рівні другої функції, що полягає в підготовці видавничих програм з випуску у світ нормативно-правових актів. Насамперед ідеться про видання законів України видавництвами різних форм власності. Комерціалізація таких видавничих проектів актуалізує проблему професійної відповідальності суб'єктів видавничого процесу. Вочевидь зловідомо залишається потреба в забезпеченні автентичності викладу законів та інших нормативно-правових актів України, розуміння регламентних процедур законодавчого процесу.

Участь парламенту в поширенні правової інформації залишається традиційною проблемою для більшості європейських законодавчих інституцій саме через комунікативні паркани процесу доведення до громадськості змісту нормативно-правових актів. Це питання є актуальним у контексті формування тематики роботи Європейського центру парламентських досліджень та документації. У зв'язку з цим зловідомими вбачаються питання, що їх свого часу порушували австрійські парламентарії: "Наскільки треба зважати на громадську думку щодо того чи іншого питання? Прості люди дуже часто не можуть зрозуміти ці закони... вони, як правило, є досить технічними, спеціалізованими, складними. Тому громадськість потребує тлумачення, інтерпретації і викладення цієї інформації у простішій формі. У парламенті ми зараз обговорюємо питання, чи має бути функцією парламенту інформування громадськості про закони, що приймаються, і про можливі наслідки прийняття цих законів"⁷.

⁷ Незалежні парламентські читання : матеріали семінару Європейського центру парлам. дослідж. та документації (Київ, 25-26 трав. 2000 р.). - К. : Інформ. упр. апарату Верховної Ради України, 2000. - С. 267-268.

Отже, актуальність проблем роз'яснення змісту правової комунікації залишається поширеним явищем у парламентській комунікації. У системі законодавчої техніки, яка передбачає систематизацію законодавства, доцільно визначити ті складові її матеріалізації, які дадуть визначальні критерії пошуку прийнятної моделі популяризації законодавчого інформаційного ресурсу. Якщо методи інкорпорації та кодифікації перебувають у форматі суто процесу законотворення, то принцип консолідації, що передбачає об'єднання в єдиний композиційно завершений текст кількох актів, які регламентують діяльність в одній сфері суспільних відносин, відкриває шлях до популяризації правових знань засобами друку.

Водночас відкритим залишається питання про комунікативні канали поширення такої інформації. У нинішньому мас-медійному просторі програми юридичних консультацій широких верств населення залишаються поодиноким явищем. Загалом процес тлумачення в контексті поширення правових знань варто розглядати виключно як категорію комунікативну, на відміну від поняття тлумачення як складової юридичної практики. Тобто коментування нормативно-правових актів дає можливість розширити коло його учасників від суб'єктів права законодавчої ініціативи до прихильників різних наукових шкіл, правознавців-практиків. Нині масив видань законодавчих актів досить представницький. Рухливий стан законодавчої бази часто випереджає видавничі програми в цьому напрямі.

Основна проблема, на наш погляд, полягає у відсутності інструментарію популяризації змісту нормативно-правових актів. Водночас не береться до уваги готовність громадян до їх сприйняття. Тож постає потреба пошуку комунікативних механізмів популяризації правової інформації. Усвідомлення необхідності такого пошуку певною мірою ускладнюється усталеним отождненням практики коментування правової інформації за допомогою споріднених законодавчих актів і поширення їх засобами друку чи в інший спосіб із системою комунікативного спрощення викладу змісту законодавчих документів. Отже, йдеться про розмежування коментарів чинних нормативно-правових документів та методики популяризації зазначених інформаційних масивів.

4.3. Політична комунікація парламенту

• *Поняття політичної комунікації*

Політична комунікація є своєрідним соціально-інформаційним полем політики, що з'єднує всі компоненти політичної сфери суспільства та структурує політичну діяльність.

З погляду К.Дойча⁸ (Гарвардський університет, США), який використав під час аналізу політичної сфери загальнокібернетичні ідеї Н.Вінера, політична система ніколи не перебуває у стані рівноваги, оскільки постійно бере участь у динамічних процесах. Політика та врядування досліджуються як процес управління та координації зусиль щодо досягнення певних цілей.

Наскільки повним є інформаційне забезпечення діяльності політичної системи? Як вона реагує на зміну ситуації, чи не запізнюється? Які можливості вона має щодо прогнозування, передбачення розвитку подій? Чи може вона адекватно впливати на небажані зміни? Усе це - життєво важливі проблеми. Необхідними та першочерговими для політичної системи є політична комунікація та інформування як умова ефективного функціонування парламенту.

Початок вивчення проблем політичної комунікації пов'язують з дослідженням пропаганди в період Першої світової війни (1914-1918). Але фундаментальні праці та термін "політична комунікація" з'явилися наприкінці 40-х рр. ХХ ст.

Нині особливу увагу приділяють дослідженню комунікативних аспектів політичної сфери суспільства, особливо проблемам функціонування засобів масової інформації та зв'язків законодавчої влади з громадськістю. Серед них - М.Власенко, М.Вершинін, М.Грачов, С.Зорько, Ю.Петрунін, М.Сиротич, А.Соловійов, М.Шрам, а також Дж.Бенігер, Д.Бродер, Дж.Кері, Р.Ентман, С.Ліхтер, М.МакЛюхан, Д.МакКвайл, В.Паттерсон, Дж.Пауелл, Ю.Габермас, Г.Почепцов, Г.Ріді, Л.Сабато, Дж.Сепір, А.Уледов, М.Харгрівз та ін.

У системі політичної комунікації відокремлюються кілька груп базових прав, які забезпечують функціонування публічної сфери.

До першої групи належать права, що безпосередньо забезпечують участь у раціонально-практичних дебатах: свобода слова, преси, зборів, асоціацій. Сюди відносять норми, що стосуються можливості реалізації власне політичних прав у публічній сфері - право апеляції, рівних можливостей у виборах тощо.

Друга група пов'язана з правовими нормами, що забезпечують основні свободи громадянина, тобто захист персональних даних, недоторканність житла тощо.

До третьої групи належать права, що стосуються активності носіїв приватної власності, індивідуальних чи групових.

Якість урядових рішень, передбачення та випередження залежать від інформації, якою володіє політична система. Остання може мати серйозні проблеми через недостовірність або недостатність інформаційних

⁸ Дойч К. Народи. Нація. Комунікація / К. Дойч. - К., 2000. - 557 с.

даних. Нову інформацію вона мусить порівнювати з раніше отриманою, що відбиває її політичний досвід.

Політична комунікація - процес передавання політичної інформації, що циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, між політичною та суспільною системами, а також між політичними структурами, суспільними групами та індивідами.

Політична комунікація життєво необхідна парламентаристській системі. Політичний аналіз має враховувати проблеми інформації та політичної комунікації в поєднанні з іншими проблемами, як це робиться в межах функціональної концепції дослідження політичної сфери суспільства.

Кожне явище має свої характерні принципи, на основі яких вони функціонують. Політична комунікація в парламенті має певну **сукупність принципів**, а саме:

- пріоритетність якостей і цінностей культури (ієрархія);
 - рівні права усіх громадян на отримання інформації (демократія);
 - наближеність до культури нації, етносу, конфесії, класу тощо (ідентичність);
 - урахування морально-етичних норм (мораль).
- До функцій політичної комунікації належать такі як:
- поширення ідейно-політичних цінностей, знань, політичної інформації;
 - формування політичної свідомості;
 - поширення норм політичної культури, здійснення політико-культурного обміну, розвиток політичної культури суб'єктів політики - індивідів, груп, політичних структур;
 - інтеграція та регулювання політичних відносин;
 - підготовка та сприяння громадськості до участі в політичній діяльності.

Перспектива соціального законотворення в сучасній парламентській діяльності України залежить від умов розвитку громадянського суспільства і має бути матеріалізована у таких напрямках:

- соціалізація законотворчих ініціатив на засадах їх публічності;
- розвиток інформаційних ресурсів прозорості й доступності комунікативних мереж;
- популяризація законотворчої інформації на рівні суспільних відносин.

Організаційне забезпечення зазначених процесів за арсеналом властивих їм функцій не може бути здійснене тільки можливостями публічної сфери. Без відповідного функціонування інститутів державної влади, інститутів громадянського суспільства, зацікавленості влади у використанні інформаційного ресурсу соціальної законотворчості, його комуні-

кативного забезпечення вбачається проблематичним гармонізувати консолідований з владою механізм соціального законотворення. Проблеми структуризації процесів законотворення перебувають у прямому зв'язку з комунікацією ініціатив, пов'язаних з трансформацією політичної системи суспільства. У цьому і полягає специфіка перетворення соціального законотворення на етап професійного законодавчого процесу. У разі адаптації особливостей цього процесу на діалогічну систему комунікації має враховуватися чисельність джерел, що мають право на створення повідомлень, та постійна потреба ієрархічної комунікації в інформаційному збагаченні цих джерел.

В Україні вимагають комплексного вирішення питання трансформації народних ініціатив як комунікативного джерела законотворення до статусу офіційно врегульованого суб'єкта законодавчих ініціатив. Нині настав час перейти від декларацій актуальності залучення громадян до реальних процесів законотворення до визначення механізмів такого волевиявлення. Якщо в Литві, наприклад, законопроекти подаються до парламенту не лише депутатами, президентом і урядом, а також громадянами, які мають право голосу, то в Україні можливість залучення громадян до цього процесу все ще перебуває у площині теоретичних дискусій та нереалізованих пропозицій. У зв'язку з цим варто згадати перший офіційний проект нової Конституції України, завершений у листопаді 1991 р. робочою групою Конституційної комісії, який містив окрему главу щодо народного суверенітету, де визнавалося право народу на вибори, законодавчу ініціативу і референдум, формування органів державної влади.

Важливо зазначити, що за рівнем забезпечення політичних прав цей проект посідає особливе місце не тільки серед офіційних проектів, а й серед усіх проектів, які були підготовлені протягом 1990-1996 рр. Проектом передбачалося посилення впливу народу на владу та процес прийняття рішень. Ішлося, серед іншого, про право народу не тільки на вільні вибори, а й на законодавчу ініціативу (проект міг бути внесений від імені не менш як 300 тис. громадян, а про внесення змін і доповнень до Конституції не менше як 3 млн виборців).

Констатуючи той факт, що до рангу суб'єкта права законодавчої ініціативи в Україні досі не включений власне народ, наше суспільство водночас має проблеми, а, можливо, навіть потерпає від кількісного перевищення суб'єктності законодавчої ініціативи в бік виконавчої влади. В умовах організації державної влади на основі принципу поділу влади такий стан справ не відповідає забезпеченню всебічних гарантій зосередження законодавчої влади в парламенті. Це питання до певної міри актуалізує й той факт, що у багатьох зарубіжних держав інституції виконавчої влади або зовсім не наділені правом законодавчої ініціативи, або представлені лише одним суб'єктом. Наприклад, у США, Великій Британії зга-

даним суб'єктом права законодавчої ініціативи є депутати, що водночас не означає позбавлення виконавчої влади можливості брати участь у законодавчій діяльності. У США президент у своїх щорічних посланнях Конгресу викладає певні положення, програми законодавчої діяльності, а необхідні законопроекти адміністрація вносить через відповідних конгресменів. Однак ні президент, ні уряд правом законодавчої ініціативи не наділені.

Збільшення аналогічних прикладів на рівні порівняльного аналізу доводить перспективу доцільності та раціональності звуження кола суб'єктів права законодавчої ініціативи в Україні за рахунок інституцій виконавчої влади. Можливо, це стане одним із резервів активізації пошуку соціальних ініціатив, які нині не мають належного інформаційного потенціалу порівняно з комунікативними можливостями виконавчої влади. У нинішніх умовах убачається актуальнішим упорядкування суб'єктності законодавчого процесу в напрямі коригування не кількісних його ознак, а в удосконаленні системи комунікації законодавчого процесу. У зв'язку з цим постає питання про його структуризацію.

У контексті теорії політичної комунікації цей документ є інформаційно-організаційною системою, яка структурує характер інформаційного обміну в парламенті. Класифікація регламенту як інформаційно-комунікативної системи являє собою інституалізовані та організаційно зміцнені інформаційно-комунікативні зв'язки певних комунікаторів і реципієнтів, що мають відповідні механізми саморозвитку, канали і технології спілкування. Це дає можливість виявити механізм реалізації парламентом законотворчої функції в межах його конституційних повноважень. Щоправда, неминуча формалізація законотворчого процесу процедурними умовами викликає зауваження з боку депутатського корпусу. Практично відразу після прийняття регламенту починаються нарікання парламентарів на надмірну заплутаність його положень, складність їх прийняття та застосування. Нерідко це пов'язували з надто великим обсягом документа і включенням до нього дуже різних за своїм характером питань.

У розвинених суспільствах політичні послання (тексти, повідомлення), як правило, розуміють усі пересічні громадяни. Вони знають певні загальноприйняті "правила гри". У суспільствах, що розвиваються, політична інформація має бути більш диференційованою, залежно від адресата (жителі міста чи села, робітники чи підприємці, безробітні чи науковці), рівня культурного та політичного розвитку країни. Хоча, звичайно, абсолютно гомогенних систем політичної комунікації не існує.

Основні критерії політичної комунікації:

- мобільність;
- оперативність інформації, що циркулює її каналами.

Приклад. Якщо, скажімо, газети й журнали доходять до читачів лише через тиждень після виходу, це, безперечно, не є ознакою високого рівня розвитку політичної системи взагалі та системи політичної комунікації зокрема. Те саме можна сказати і про обсяги інформації та її спрямованість. У розвинених у цьому сенсі політичних системах інформація надходить не тільки згори донизу директивним шляхом, а й навпаки: від пересічних громадян до урядових структур найвищого рівня.

• **Характеристика політичної комунікації**

Одна з основних характеристик комунікації в парламентській діяльності - це масовість, гласність (ч. 1 ст. 3 Закону України "Про Регламент Верховної Ради України").

Гласність - це право знати про все, що відбувається у світі й країні. Гласність передбачає можливість знати правду і говорити правду, не побоюючись за наслідки. Гласність слід розуміти як право на власну думку, самостійність та оригінальність мислення, оскільки власне це і є запорукою суспільного прогресу, засобом протистояння застою.

Гласність - складова частина загальної політичної культури і, на думку відомого письменника Ч. Айтматова, необхідний фактор, який не можна нічим іншим замінити. Письменник вкладає у це поняття багатий смисл. Це і повноцінна інформація про всі суспільні, соціальні, культурні події, і реальне відображення того, що є насправді. Гласність, як вважає Ч. Айтматов, є складовою частиною свободи. А результативність гласності - думки і прагнення більшості.

Обов'язок діяти на засадах гласності примушує парламент як учасника парламентської комунікації, *по-перше*, дбати про повідомлення громадськості про свою діяльність. Це основна складова гласності. Зокрема, це трактування закладалося в нормативно-правові акти законодавцем, зумовлено особливим статусом парламенту - його представники, обрані демократичним шляхом, завжди підзвітні виборцям. Публічне обговорення дій, учинків, політики тих, у чийх руках влада, - запорука того, що "влада імушці" не будуть цією владою зловживати.

По-друге, слідкувати за інтенсивністю роботи засобів зворотних зв'язків. Необхідність цього пояснюється тим, що парламент для ефективного виконання своїх повноважень має бути ознайомлений з проблемами, які турбують громадян, а для цього, природно, необхідно підтримувати двосторонню комунікацію. Але масштабність не дає їм змоги діяти саме в рамках двосторонньої комунікації і змушує налагоджувати зворотний зв'язок, який виявляється одним з найбільш ефективних елементів комунікації парламенту з громадськістю.

Існують певні фактори, що завжди впливають на ставлення громадськості до політики і до засобів комунікації також. Виділимо, які саме фактори в обов'язковому порядку впливають на характер політично-парламентської комунікації. Це:

- *загальний політичний настрій* у суспільстві, який характеризується відбиттям особистої думки, проте при цьому належить до видів колективної свідомості. До політичного настрою також віднесемо таке положення, як *довіра громадян до влади* взагалі;

- *рівень професійності партії*. Як правило, партії, які занадто заглиблюються в політичний маркетинг і PR, починають швидко втрачати популярність і масовість, що призводить до нового покоління ускладнень електоральних технологій, і, як наслідок, до збільшення відстані від громадськості;

- *склад партії*. У цьому разі відправною точкою стає політичний імідж лідера партії. Будучи обличчям партії лідер партії не тільки є її керівником, а й активним представником її інтересів, він створює і імідж всієї партії в цілому.

Говорячи про політичну комунікацію слід розкрити таке питання, як технічні засоби, що максимально сприяють політичній комунікації. Засоби масової комунікації є спеціалізованими установами для відкритого, публічного передавання будь-якої інформації будь-яким особам за допомогою спеціального технічного інструментарію. До ЗМК належать друкована, аудіовізуальна, електронна преса, масові довідники, кіно-, відео-, аудіоносії інформації, супутникові, кабельні, комп'ютерні мережі - усе, що може нагромаджувати й передавати важливу для суспільного життя інформацію.

Оскільки йдеться про владний потенціал мас-медіа, не можна обійтися без такого ключового поняття, як свобода преси.

З появою перших газет виникла проблема свободи преси, яка стає предметом полеміки, а згодом і загострюється у XVIII ст. у роки Французької буржуазної революції.

У ці часи була сформульована демократична буржуазна концепція свободи преси, яка ґрунтувалася на таких основних тезах:

- відокремлення новин від коментарів;
- відкритість урядової інформації;
- відсутність цензури;
- свобода діяльності ЗМК.

Отже, свобода ЗМК є життєво необхідною умовою не лише для волевиявлення людьми своїх думок і прагнень. Без її реалізації годі й говорити про побудову громадянського суспільства, гарантування конституційності демократичного ладу. У демократичній, правовій державі кожен громадянин має гарантоване законом право знати про все, що там

відбувається. Як слушно підкреслюється у численних дослідженнях, як це впливає з повсякденної практики, без свободи слова немає демократії, без демократії немає свободи слова. У свою чергу, свобода слова і демократія неможливі у наш час без вільної, незалежної преси. Засоби масової інформації є в цьому разі такими ж компонентами демократичної системи, як парламент, виконавча влада, незалежний суд. У цьому розумінні про них прийнято говорити як про "четверту владу". Це образний, метафоричний вислів, який свідчить, що преса - влада своерідна. Вона не є владою у прямому значенні слова, тобто не є аналогічною із законодавчою, виконавчою чи судовою владою.

У чому ця своерідність? Насамперед у тому, що засоби масової інформації не можуть приймати рішень, наказувати, зобов'язувати, притягати до відповідальності. Єдиною їхньою зброєю є слово, зображення, які несуть відповідну інформацію, тобто повідомлення, судження, оцінку явищ, подій, вчинків, поведінки окремих осіб, груп людей, партій, суспільних організацій, а також влади, уряду та ін. Звичайно, засоби масової інформації як спосіб масового зв'язку між тими, хто управляє, і тими, хто є об'єктом управління, тобто громадянами того чи іншого суспільства, несуть не тільки оперативну, а й офіційну інформацію - закони, розпорядження, укази тощо. Цим самим вони передають волю влади, її вимоги. Це специфічний вид директивної інформації, поширеної у масовий спосіб.

Разом з тим засоби масової інформації є видом зворотного зв'язку. Вони акумулюють думки, прагнення, судження людей практично з усіх сфер життя громади. Це своерідний і ні з чим незрівнянний барометр громадської думки.

Засоби масової інформації у демократичному суспільстві мають бути діалектично протилежним щодо влади полюсом, а не тільки інструментом пропаганди, хоч ЗМІ виконують і таку роль. Це, як засвідчує досвід, далеко не просте завдання. Досить згадати гострі ремствування на пресу з боку представників влади та й просто громадян. Преса, мовляв, розперезалася, вона сіє ворожнечу, підриває основи, спотворює. Причому влада міняється - на зміну призначеним згори приходять обрані демократичним шляхом, а суть звинувачень залишається майже незмінною. Крім того, залишаються незмінними нарікання на несправедливість критики, прохання і вимоги не "вносити сміття", вирішувати конфлікти "у робочому порядку".

На думку Ю.Хабермаса, "наявність публічної сфери є передумовою до певних змін усередині політичної системи. Атмосфера критичних дебатів висунула нові вимоги до парламентських процедур. Представницькі органи стали відкритими, їхня діяльність набула конструктивності в плані організації зворотного зв'язку стосовно різних суспільних груп.

У розвиток цієї ідеї варто подумати і про те, яким чином слід доповнити існуючі парламентські утворення інститутами, які піддали б виконавчу владу, включаючи органи юстиції, посиленому легітиміційному тиску з боку зацікавленої клієнтури і правової громадськості"⁹. Висловлена Ю.Хабермасом теза про посилення комунікативної функції у сфері законотворчості в напрямі її соціалізації інститутами громадянського суспільства кореспондується з ідеєю комунікативної влади, коли легальність законотворення має співвідноситися з легітимністю влади, зокрема законодавчої.

Отже, легальність виходить від самої державної влади, яка приймає закони і контролює їх виконання. Гармонія цих властивостей, що правда, переважно перебуває у площині політичної теорії. На практиці вони існують у стані перманентної змагальності, часом конфліктної, коли парламент приймає закони, а вони не визнаються громадськістю. Науковий апарат політичної науки має систематизовані категорії, що відбивають явища, які можуть за певних обставин порушити, а часом і ліквідувати легітимність влади (категорія делегітимності).

Головним джерелом делегітимізації вбачається суперечність між універсальними цінностями суспільства і партикулярними інтересами владної еліти. Ця модель засвідчує важливість зворотного зв'язку в політичній комунікації між представницьким органом і виборцями, передусім у галузі прийняття таких законів, які б не суперечили інтересам народу. Таким чином, постає питання про наявність суспільних запобіжників у процесі прийняття нормативно-правових актів на рівні задоволення соціальної потреби в процесі законодавчого процесу. Адже між прийняттям чи відторгненням закону суспільством та його формуванням прокладений кореляційний зв'язок: питома вага непопулярних законів багато у чому визначається низьким рівнем чи взагалі відсутністю у суспільства демократичних процедур участі громадян у процесі обговорення законопроекту. Доволі резонансні законопроекти щодо соціальної сфери в напрямі пошуку оптимальної моделі дотримання норм соціальної справедливості є природною комунікацією правового поля України.

Саме фактори громадського невдоволення виступають вагомим чинником перманентної структуризації законодавства за тематикою законодавства - проблеми охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, оплати праці, освіти і науки тощо. Питання їх кодифікації, інкорпорації та консолідації на рівні систематизації законодавства виходять в Україні на перший план. Сам механізм їх матеріалізації обмежений, точніше - визначений інформаційними можливостями громадянського суспільства. В Україні, що не лише обтяжена пострадянськими традиціями в галузі інфор-

⁹ *Хабермас Ю.* Демократія. Разум. Нравственность : моск. лекції и интервью / Ю. Хабермас. - М., 1995. - С. 70-71.

маційного цензурування, а й також доволі повільно інтегрується до європейської практики законотворення, проблема правової культури громадян залишається гострою. У контексті теорії "інформаційного дефіциту", суть якої полягає в тому, що в разі збільшення потоків інформації в соціальній системі цю інформацію більшою мірою сприйматимуть люди з вищим освітнім і соціальним статусом, наше суспільство матиме тенденцію до своєрідної стратифікації соціальних суб'єктів законотворення. По суті, у процесі артикуляції законотворчих ініціатив відбивається така закономірність, як захоплення "комунікативної влади" окремими угрупованнями в нашому суспільстві.

Відсторонення від інформаційних потоків ЗМК у процесі конкурентного законотворення соціальних аутсайдерів помітно посилює розпорошеність складових соціуму, а разом з тим актуалізує комунікативну активність складових "третього сектора". Їх робота помітно пожвавлюється під час виборчих кампаній. Останнім часом інформаційний ресурс таких, скажімо, соціальних комунікаторів, як "альтернативний уряд", "молодіжний парламент", "комітет виборців" тощо перебуває на піднесенні і за сприятливих умов може стати відчутним фактором комунікативного тиску на владу в частині законотворення.

Отже, змагальність соціальних ініціатив у правовому полі на рівні законопроектних варіацій об'єктивно породжуватиме нових фігурантів цього процесу, і будь-які спроби влади обмежити такий діалог формалізованими вимогами до якості законотворчої інформації не тільки створюватимуть чи посилюватимуть інформаційний дефіцит, а й породжуватимуть абсентеїзм, зневагу до закону. Натомість "інформування сприяє усвідомленню потреб громади, розумінню напруження та невдоволення, які відчують члени громади, спонуканню їх до започаткування позитивних дій з метою прийняття відповідних рішень". Розглядаючи низові ланки формування комунікаторів законотворчої інформації як структурні складові загального каналу політичної комунікації, варто зазначити, що їх особливості пов'язані з рівнем політичної культури громадян.

• Складові політичної комунікації

Політична комунікація містить усі складові класичної парадигми, які сформулюємо кількома основними її особливостями:

1. *Суб'єктами політичної комунікації* є: громадяни, групи, політичні інститути і політичні актори (зовнішні і внутрішні) (виборці, формальні і неформальні групи, об'єднання громадян, громадські організації, об'єднання і рухи, політичні партії, лобістські структури, органи державної влади і місцевого самоврядування, регіональні, міждержавні і міжнародні організації).

2. Категорії "суб'єкт і об'єкт політичної комунікації", так би мовити, *перегукуються*, оскільки залежно від виду комунікації суб'єкт політичної комунікації може ставати її об'єктом (наприклад комунікація в системі владних відносин може відбуватися в напрямі від органів державної влади (суб'єкт) до політичних партій (об'єкт), тоді як ініціатором електоральної комунікації на парламентських виборах є політична партія та її об'єктом виступає виборець).

3. *Політична комунікація відрізняється за своїм змістом від повідомлень*, що поширюються під час здійснення зв'язків з громадянами в політичній сфері.

Політичне повідомлення є ключовим аспектом політики, оскільки більшу частину політично значущої інформації людина отримує саме завдяки поширеним повідомленням і зовсім не з власного досвіду. Доступність відомостей про минуле і прогнози щодо майбутніх подій є можливою лише під час передачі повідомлень.

Політична комунікація розглядається як функціональна властивість одного з компонентів політичної системи суспільства, її особливої підсистеми, яка встановлює зв'язки між інститутами політичної системи. Значення цієї системи дуже велике, оскільки люди здатні оцінювати дії, у тому числі й політичні, тільки за наявності певного обсягу знань і інформації.

Інформацію складають сукупність різних повідомлень, відомостей, даних про відповідні предмети, явища, процеси, відношення. Ця категорія виступає предметом комунікації; при цьому отримана об'єктом "вхідна" інформація являє собою зміст повідомлення, а семантично значуща інформація, що змінює стан об'єкта, - зміст відображення цього повідомлення, чи відповідно відображення об'єктом "вхідної" інформації.

Сутнісною стороною політико-комунікативних процесів є передача, переміщення, циркуляція політичної інформації - тих відомостей, якими в процесі конкретної суспільно-практичної діяльності з приводу завоювання, утримання чи здійснення влади з метою реалізації своїх корінних інтересів обмінюються (збирають, зберігають, переробляють, поширюють і використовують) політичні актори - індивіди, спільноти, інститути. Політична інформація є сукупністю знань, повідомлень про явища, факти і події політичної сфери суспільства. За її допомогою передається політичний досвід, координуються зусилля людей, відбувається їх політична соціалізація і адаптація, структурується політичне життя.

Взаємовідносини між політичними акторами не можуть проявлятися по-іншому, ніж у формі інформаційного обміну, тобто комунікації, що передбачає передачу від актора до актора тих чи інших смислових значень посередництвом формальних і неформальних каналів комунікації з використанням знакових повідомлень та інших символічних форм (мова,

жести, вирази обличчя, зовнішній вигляд), що сприймаються різними органами чуттів.

У цьому контексті виникає необхідність уточнення понять "політична інформація" і "політично значуща інформація". Перше поняття співвідноситься із змістом повідомлень про явища, факти і події, що відбуваються в політичній сфері суспільства. Обсяг другого поняття охоплює зміст усієї сукупності повідомлень, які змінюють стан політичних акторів у процесі їх громадсько-практичної діяльності. Залежно від конкретної ситуації не всяка "вхідна" політична інформація стає політично значущою.

У той самий час елементом політично значущої інформації може стати зміст повідомлення про події і іншої сфери суспільного життя, що торкається інтересів будь-якого політичного актора. Це можуть бути відомості про факти з галузі економіки (наприклад інформація про покращання чи погіршення економічної ситуації в регіоні, що поширюється в період виборчої кампанії), науки, мистецтва, культури і навіть інформація суто технічного характеру (наприклад характеристики національної системи протиракетної оборони, що розробляються в США і являють об'єкт зацікавлення спецслужб багатьох держав)¹⁰.

Виділяють такі види політичної інформації:

- констатуюча (нейтральна);

- спонукальна (яка закликає до певних дій);

- мотивуюча. Спонукальна інформація може бути спрямована на активацію ("підштовхування" до дій у певному напрямі) і дестабілізацію (руйнування політичних структур, норм і форм поведінки або діяльності).

4. Здійснення політичної комунікації відбувається в різних *напрямах*. Можна виділити *зовнішню і внутрішню політичну комунікацію*. Внутрішня політична комунікація відбувається всередині групи, політичного інституту чи політичного актора між його структурними елементами.

Зовнішня політична комунікація відбувається за такими напрямками: група - громадяни, політичний інститут - громадяни, політичний актор - громадяни, громадяни - група, громадяни - політичний інститут, громадяни - політичний актор, група - політичний інститут, група - політичний актор, політичний інститут - група, політичний інститут - політичний актор, політичний актор - група, політичний інститут - політичний актор, група - інша група, політичний інститут - інший політичний інститут, політичний актор - інший політичний актор.

Відповідно до акторів комунікації можна виділити три рівні інформаційних потоків у системі політичної комунікації. Перший рівень об-

¹⁰ *Бєбик В. М.* Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка публік рилейшнз : монографія / В. М. Бєбик. - К. : МАУП, 2005. - С. 72.

слуговує органи влади і управління (циркулює переважно службова інформація). Другий рівень утворює інформаційне середовище діяльності партій, профспілок, суспільних рухів (циркулюють програми, статuti, інформація про їх діяльність). Третій рівень звертається безпосередньо до громадської думки, до масової свідомості, до політичної поведінки.

Крім того, різні типи акторів створюють і різну політичну комунікацію: владну, коли однією із сторін виступає влада; власне політичну участь, у якій обов'язково беруть участь політичні інститути; громадянську, коли обмін інформацією відбувається між громадянами щодо політичної проблематики. Особливий тип політичної комунікації - виборча, яка активно здійснюється у передвиборчий період і активізує усі політико-комунікативні суб'єкти, а особливо політичні партії чи кандидатів, між якими ведеться боротьба за перемогу. Схематично виборчу комунікацію можна зобразити так: суб'єкт - політична партія, блок, кандидат; об'єкт - виборець; зміст - передвиборча агітація; мета - здобуття прихильності; результат - кількість набраних голосів; канали - ЗМІ, зустрічі з виборцями, неформальні зв'язки.

На противагу виборчій комунікації можна поставити комунікацію у міжвиборчий період, коли припиняються передвиборчі баталії і домінуючою стає владна комунікація.

5. *Предмет політичної комунікації* становлять дії суб'єкта (групи, актора, інституту) і представлення і захист загальнонаціональних чи групових інтересів громадян. На основі цього і формулюються основні повідомлення.

6. Політична комунікація *поєднує в собі універсальні, загальні та власне політичні чи галузеві ознаки*. Перший рівень властивостей відображає параметри інформаційних взаємодій, які є єдиними як для живої, так і неживої природи (наявність взаємодіючих сторін, каналів зв'язку, перешкод у трансляції повідомлень). Загальносоціальні характеристики політичної комунікації, задаючи взаємодіючим сторонам чіткі ролі (комунікатора та реципієнта), вводять особливі комунікативні одиниці спілкування (тексти) та демонструють принципове значення для налагодження взаємних контактів, усвідомлених форм сприйняття інформації. Остання інтерпретується як передумова гіпотетично можливого осмислення контакту між політичними акторами, тобто постулюється відсутність прямого зв'язку між інформацією, що отримується, та інформацією, що засвоюється.

7. Р.-Ж.Шварценберг виділив *три основних способи* (канали) політичної комунікації, що ґрунтуються на використанні різноманітних засобів¹¹, а саме:

¹¹ Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология / Р.-Ж. Шварценберг. - М., 1992. - С. 175.

- комунікація через засоби масової інформації: друковані засоби (преса, книги, плакати), електронні (радіо, телебачення). Така комунікація реалізується через проведення прес-конференцій, брифінгів, розсилання прес-релізів, розміщення політичної реклами;

- комунікація через організації, коли ланкою передавання слугують політичні партії, групи інтересів, суспільні організації і рухи;

- комунікація через неформальні канали з використанням особистих зв'язків.

8. Будь-яка дія в політичному просторі містить інформаційно-комунікаційну складову і спричиняє певні наслідки. Тому доцільно говорити про прямі (безпосередні) і непрямі (опосередковані) *результати політичної комунікації*.

Прямі наслідки безпосередньо відповідають свідомим діям і очікуванням суб'єкта від процесу комунікації і виявляються у зворотній реакції об'єкта у вигляді певних дій (його активності/пасивності, діяльності/бездіяльності, участі/неучасті) та прийнятті відповідних рішень.

Проте досить часто повідомлення потрапляє і до інших груп, крім цільової, причому суб'єкт це робить несвідомо і нецілеспрямовано. Це призводить до непрямих наслідків, які спричиняють зміну співвідношення сили чи політичної ваги основних політичних акторів (посилення або послаблення одного з акторів у політичній системі держави чи на міжнародній арені). Наприклад, результатом міжпартійної комунікації може стати падіння чи підвищення рейтингу/довіри серед населення її учасників; владна комунікація може вплинути на міжнародний престиж держави.

9. Політична комунікація функціонує в певних умовах:

а) політичні умови (партійна система, виборча система, політичні події (внутрішньої та зовнішньої політики), політичні проблеми);

б) історичні умови (тенденції часу, основні течії, політична культура);

в) суспільні умови (події суспільного життя - спорт, культура, свята, канікули тощо);

г) організаційні умови - організація, фінанси, партійне членство;

д) комунікативний простір - організаційна структура ЗМІ, журналістика, спілки, дополітичний простір (товариства), профспілки, церкви¹².

Загалом політична комунікація відбувається на таких **основних рівнях**: міжнародному (виходить за межі однієї держави), загальнонаціональному (у межах всієї держави), регіональному (у рамках регіону, області), локальному (на місцевому рівні), базовому (охоплює місто,

¹² *Busch Andrew E.* The constitution on the campaign trail: the surprising political career of America's founding document / Andrew E. Busch // Rowman & Littlefield Publishers, Inc. - USA, 2007. - 319 p.

селище, село). Відповідно до цих рівнів змінюється контекст політичної інформації і аудиторія, якій вона адресована.

Щодо політичної системи та громадянського суспільства політична комунікація виконує **певні функції**:

1) *інформаційну* (поширення необхідних знань про елементи політичної системи та їх функціонування);

2) *регулятивну* (дає змогу виробити оптимальний механізм взаємодії як між елементами політичної системи, так і між політичною системою і громадянським суспільством);

3) функцію *політичної соціалізації* (сприяє встановленню важливих і необхідних норм політичної діяльності й політичної поведінки);

4) *маніпулятивну* (сприяє формуванню суспільної думки з найбільш важливих політичних проблем);

5) *інтеграційну/дезінтеграційну* (за певних політичних обставин об'єднує/поляризує громадян або їх погляди на гостро актуальні питання);

6) *мотиваційну* (отримана реципієнтом інформація може спонукати його до вчинення певних дій, наприклад, виборча комунікація мотивує громадян до участі у виборах).

Процес політичної комунікації є безперервним, проте зростання його активізації спостерігається у виборчий період, коли застосовуються найрізноманітніші шляхи впливу на електорат з метою завоювання його прихильності.

4.4. Специфіка політично-парламентського дискурсу

Політичний дискурс став предметом особливої уваги лінгвістів саме у той період, коли політична комунікація набула рис засобу маніпулювання свідомістю.

Великий тлумачний словник української мови обмежується таким визначенням поняття "дискурс": розмова, словесна розправа. Проте зі зростанням уваги до політичного дискурсу знаходимо значно глибше трактування цього концепту. Наприклад, електронний словник англійської мови подає такі визначення поняття "дискурс" ("discourse"): розмова ("conversation; talk"); послідовна промова щодо певної думки ("consecutive speech on a given line of thought"); тренування мислення ("reason exercising"); висловлення судження та підбиття підсумків ("judging and inferring"); мислення ("reason") тощо.

Проблеми дискурсу є ключовими у дослідженнях таких зарубіжних науковців, як Тойн ван Дейк, Е.Бенвеніст, Ю.Габермас, М.Фуко, Г.Кук та ін. Серед вітчизняних дослідників дискурсом цікавились Г.Орлова, В.Борботько, Ю.Степанов та ін.

Еволюцію в інтерпретації цього поняття у латинській мові простежують В.Герасимов та М.Льбін. Вони спочатку трактують його, як "розмова", "бесіда", а згодом "пояснення", "аргумент" та "логічне міркування". Дискурс у сучасній його інтерпретації є явищем дійсності зі знаковою природою та певною структурованістю. Отже, вітчизняні лінгвісти зробили значний внесок у дослідження дискурсу, давши своє визначення поняттю, простеживши його розвиток у рамках різних галузей та дослідницьких підходів, проте найвлучніша гіпотеза належить Т.А. ван Дейку. Він вважає, що дискурс є комунікативним явищем, складовою якого є ще й соціальний контекст, тобто надання інформації про учасників комунікації та процеси сприйняття повідомлень. Цікавою є думка Г.Фука, який охарактеризував дискурс як "єдність і взаємодію тексту й контексту". Науковець у сфері порівняльно-історичного мовознавства Е.Бенвеніст також зробив значний внесок у дослідження дискурсу, зазначивши, що структуру розмовного дискурсу формує низка етапів (вступ у мовний контакт, введення теми розмови та її ратифікація, зміна ролей і теми в процесі комунікативного акту, закінчення комунікативного акту), кожен з яких зумовлено комплексом зовнішніх і внутрішніх чинників. Своєю точкою зору щодо визначення поняття "дискурс" мав М.Фуко. У нього дискурс - це й те, що створено із сукупності знаків, і сукупність актів формулювання, і низка словосполучень та суджень. М.Фуко ввів поняття "дискурсивні практики", що, на його думку, є "сукупністю анонімних історичних правил, які встановлюють умови виконання функцій висловлювання в конкретну епоху і для конкретного соціального, лінгвістичного, економічного чи географічного простору"¹³.

Не припиняються дискусії щодо розвитку політичного дискурсу.

Політичний дискурс можна розглядати з чотирьох кутів зору: політологічного, лінгвістичного, соціопсихолінгвістичного та індивідуально-герменевтичного. Політологічний слугує підґрунтям для політичних висновків; філологічний інтерпретує політично-ідеологічні концепції; соціопсихолінгвістика досліджує ефективність досягнення прихованих та явних політичних цілей мовця; індивідуально-герменевтична вісь політичного дискурсу виявляє особистий зміст мовлення автора у певних обставинах.

Політичний дискурс не обмежується суто діалогічним мовленням комунікантів. Політичний дискурс розрізняють також за формою ("усний та писемний"), за чинником мовця ("прямий та опосередкований"), за метою ("інформативний, спонукальний, іміджевий, мотиваційний, експресивний"), за чинником адресата ("особисто та масово адресований"), за сферою функціонування ("телевізійний, газетно-журнальний, радіо-, рекламний, PR").

¹³ Фуко М. Интеллектуалы и власть : статьи и интервью, 1970-1984 : в 3 ч. - Ч. 2 : Избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко ; пер. с фр. И. Окуневой, под общ. ред. Б. М. Скуратова. - М. : Praxis, 2005. - 318 с.

Усним політичним дискурсом слугують інтерв'ю з політиками, їхні промови, офіційні заяви, а політичні тексти, оприлюднені через ЗМІ, зараховуються до письмового політичного дискурсу. Агітаційні листівки, буклети, іміджеві тексти, поштове листування також вважається політичним дискурсом. Будь-який матеріал, у якому йдеться про політику, слід називати "політичним дискурсом".

Сучасні лінгвісти послуговуються термінами "*політичний дискурс*" та "*політична мова*". Риси, що характерні для політичного дискурсу, - термінологічність лексики, особлива структура дискурсу та його реалізації. Політична мова - дещо ширше поняття, оскільки охоплює не лише мову публічних політичних дискусій, а й вміщає мовні особливості політичних документів. Терміни "*політичний дискурс*" та "*політична мова*", "*політична комунікація*" часто вживають як синонімічні. Однозначного розуміння та трактування зазначеного поняття серед учених немає.

Отже, політична комунікація реалізується в різноманітних жанрових формах політичного дискурсу, політичний дискурс обслуговується засобами політичної мови. Зазначений феномен не є окремою дисципліною, а скоріше називається субдисципліною, яка виникла на перетині досліджень у сферах лінгвістики та політики.

Парламентський дискурс. Сучасна модель теорії та практики парламентаризму передбачає активізацію усіх складових громадянського суспільства в контексті публічної комунікації парламентського дискурсу. Публічна комунікація виникає і функціонує там, де відбуваються процеси розвитку інформаційних засад парламентаризму. В нинішніх умовах проблеми структуризації публічної комунікації мають розв'язуватися в контексті парламентського дискурсу як провідної комунікаційної моделі демократичного суспільства.

У теорії політичної комунікації дискурс визначається переважно як комунікативна подія, що полягає у взаємодіях учасників комунікації за допомогою вербальних текстів чи інших знакових комплексів у певній ситуації і конкретних умовах спілкування, тобто дискурс - це мова в мові, що існує у формі особливої взаємодії.

Константа парламентського дискурсу - декларація соціальної справедливості, гарантії прав і основних свобод людини, дотримання норм суспільної моралі тощо, що є базовими категоріями для публічного політика, яким є народний депутат України. До основних ознак парламентського дискурсу належать ідеологічно релевантні лексеми, пов'язані з ідеологічною концептуалізацією у свідомості носіїв мовлення.

Мета парламентського дискурсу - закріпити у свідомості різних людей певний світогляд, політичне сприйняття дійсності. Відмінне сприйняття учасником дискурсу тотожної інформації зумовлюється його соціальним статусом і світосприйняттям. Мовна маніпуляція політичною свідо-

містю в парламентському дискурсі здійснюється шляхом перекручень змісту за рахунок ідеологічності, оцінювання, прагматики та варіативності денотативних значень одних і тих самих мовних знаків під впливом соціальних, культурних та інших факторів. Змістовна сутність боротьби, властива усім суб'єктам парламентського дискурсу, проте ступінь її багато у чому залежить від предмета, актуальності та тривалості повідомлення.

Класифікація парламентського дискурсу:

1. *Інформаційний тип* визначається описовим розвитком теми, відсутністю конфронтаційних елементів, мінімальним впливом суб'єкта комунікації на адресата.

2. *Аргументативно-аналітичний тип* пов'язаний із професійною здатністю до переконання за допомогою логіко-понятійного апарату, який є неодмінною умовою представлених законопроектів відповідно до процедури, що визначена регламентом Верховної Ради України.

3. *Імперативний тип* властивий ситуаціям, коли пріоритетними стають методи емоційно-експресивного тиску, категоричність суджень, гіперболізація, метафоричність тощо.

Зазначені типи парламентського дискурсу перебувають у прямій залежності від предмета дискурсу, завдань, які стоять перед різними політичними силами в сенсі збільшення кількості прихильників, що зазвичай вирішуються за допомогою застосування владних, або комунікативних повноважень. Діалогічність парламентського дискурсу коригується низкою факторів, які не кореспондуються із публічністю дискурсу, проте суттєво впливають на його зміст.

Складові парламентського дискурсу: засідання погоджувальної ради, коригування порядку денного пленарних засідань, консультації керівників чи уповноважених представників фракцій тощо.

Парламентський дискурс набуває внутрішньої суперечливості, коли депутат має рахуватися з вимогами партійної дисципліни чи консолідованим рішенням профільного комітету. Діалогічність дискурсу загострюється в процесі обговорення соціалізації предмета. Наприклад, через законопроекти соціальної сфери, яка моделюється механізмом проходження законопроектів. Питома вага комунікативних ознак парламентського дискурсу помітно зростає під час процедури постатейного голосування законопроектів. У цьому плані дискурсивна сутність парламентської практики кореспондується із завданнями теоретичного забезпечення політичної модернізації.

Структура організації парламентського дискурсу визначається переважно її ієрархічною (вертикальною) організацією, яка відповідає принципам формування, організації та реалізації адміністративної комунікації. Досвід парламентської демократії містить чимало прикладів спротиву такому порядку роботи парламенту, оскільки обговорення питань, що складають порядок денний парламенту, є предметом коригування з

боку депутатських груп і фракцій, що актуалізують і політизують сам процес законотворення в сесійній залі.

За змістом і за формою парламентський дискурс визначається класифікатором депутатської мотивації, що розподіляється таким чином: на першому місці - потреба у владі, на другому - обстоювання інтересів громадян, далі - підвищення професійних знань. У парламентському дискурсі діє принцип переміщення від рівня індивідуального контакту до більш високого рівня складних соціальних відносин. На такому рівні депутатське (кандидатське) мовлення політичного, релігійного, етнічного та іншого змісту може мати інший, непередбачуваний результат. Обумовлено це залежністю: чим більшою є аудиторія, тим сильнішими є розбіжності в освітньому, фаховому, культурному рівні електорату, тим, відповідно, менше шансів у депутата (кандидата) бути почутим і зрозумілим аудиторією.

Для зміцнення парламентського дискурсу в частині електоральної спрямованості виникає потреба в його комунікативному збагаченні, тобто корпоративній функції. Вона здійснюється шляхом популяризації законодавчої бази через ініціативи соціальних перетворень, що виводить парламентський дискурс від неефективної констатації до статусу електоральних очікувань.

На якість парламентського дискурсу впливають **два компоненти**: *структуризація* парламентської організаційної комунікації та *форми артикуляції*, які пов'язані із матеріалізацією регламентної процедури і складають зміст парламентських дебатів.

Перший компонент - це питання організації роботи Верховної Ради України, що передбачає забезпечення законотворчої функції парламентарів у процесі підготовки законопроектів, їх проходження у профільних комітетах, схвалення і відхилення, зняття з обговорення, внесення поправок тощо. Таким шляхом відбувається реалізація конституційних критеріїв законотворчості:

- точне використання галузевих понять і термінів;
- відображення в законопроекті конституційних ідей і принципів;
- дотримання закріпленої процедури прийняття законів і набрання ними чинності.

Другий компонент - це визначення складової якості парламентського дискурсу, що виражається у формах його артикуляції, змісті парламентських дебатів.

Еволюція змісту парламентського дискурсу безпосередньо залежить від процесу формування фреймів політичного дискурсу.

У політичній комунікації *фрейм* розуміється як структура даних, що застосовується для декларативного процедурного представлення стереотипних ситуацій. Для фрейма характерна енциклопедичність, місткість в його структурі максимальних відомостей про предмет обговорення.

Факти фреймівських технологій дають змогу зробити висновок про те, що розробка фреймів для сесійної зали є важливою частиною теорії та практики парламентського дискурсу.

Фреймове уявлення депутатського корпусу і парламентської практики формується із вербальних і невербальних складових. Перша ознака є домінуючою в парламентському дискурсі через низку факторів, що складають основу для автентичності його поширення каналами політичної комунікації. Поширення вербального фрейма - це зіставлення змісту із усталеними схемами-образами комунікатора. Тобто публічна промова депутата, яка зафіксована засобами комунікації, може бути предметом коментування, інтерпретації, а за певних умов - перекручення і навіть фальсифікації.

Учасники парламентського дискурсу мають ураховувати результативність зворотного зв'язку - неодмінного елемента системи комунікації. Будь-які дебати на вербальних носіях перманентно шукатимуть невербальної підтримки - паралексичні прийоми диспуту (міміка, жести, нетолерантне поводження методами фізичних рухів тощо) є вкрай вразливими інструментами впливу на аудиторію.

Парламентський дискурс - це оцінне явище, яке виявляється в тому, як депутатами оцінюється суспільно-політична ситуація в країні чи за кордоном (оцінка окремих політичних, соціальних, економічних, культурних, інших подій тощо).

Оцінювання, так само як і емоційність, входить до арсеналу депутатських методів впливу і в остаточному підсумку має сприяти виконанню ними своїх повноважень. Водночас важливо розрізнити почуття, які режисуються заздалегідь, і ті почуття, що є продуктом конкретної ситуації, яка виникає в сесійній залі, ураховуючи, що відносини між політиками і виборцями базуються на дихотомії: раціональність (правляча еліта) і емоційність (електорат). Тому вміння депутата перейти у площину експресивності є ознакою його професіоналізму, оскільки, як свідчить досвід парламентської практики багатьох країн, емоційному переконанню належить вагоме місце в політиці. Емоційність і раціональність взаємообумовлені в парламентському дискурсі. Залежно від предмета обговорення, мети політик-адресат активізує емоційний чи раціональний вид оцінювання.

Аналізуючи співвідношення позитивного і негативного в системі оцінювання зазначимо, що негативна оцінка має більший коефіцієнт частотності, що пояснюється пріоритетністю конструктивної критики, яка у масовій свідомості часто ототожнюється із упередженою налаштованістю: поправки до законопроекту чи заклики відхилити його, заяви депутатів особисто чи від імені депутатських об'єднань не голосувати за конкретний закон перебувають на різних рівнях комунікації дискурсу, але у разі підміни (часто підсвідомої) родових понять видовими можуть бути інтерпретовані однозначно на користь вражень про домінування негативної оцінки.

Ознакою дискурсу є періодичність, тобто повторення одних й тих самих одиниць системи на повному фіксованому комунікативному проміжку у часі та просторі. Сприйняття періодичності відбувається часто за законами аналогії, що забезпечується складовими парламентського дискурсу (доповіді, виступи, обговорення, запитання, відповіді, заяви тощо).

До *основних характеристик* парламентського дискурсу відносять:

- наявність спеціально зумовленої функціональної політичної лексики;
- значне оновлення політичного словника;
- метафоризацію політичної мови;
- деспеціалізацію термінів;
- тенденцію до стандартизації дискурсу.

У зв'язку з цим парламентський дискурс у системі політичної комунікації дедалі помітніше впливає як на основні інформаційно-організаційні чинники розвитку політичної системи, так і на зміст електоральної свідомості і позицій громадян у період виборчих кампаній. При цьому стає зрозумілою потреба у вдосконаленні організаційного забезпечення парламентського дискурсу, передусім на законодавчому рівні. Зміни до регламенту Верховної Ради України виходять на порядок денний і мають передбачати демократизацію процедур законодавчої роботи з урахуванням настійної потреби у підвищенні відкритості та публічності діяльності Верховної Ради України, зміцнення комунікативних зв'язків з іншими гілками державної влади, зокрема виконавчої.

За вищевизначеними ознаками суб'єктності, інформаційними класифікаторами парламентський дискурс становить усталену категорію та динамічну складову законодавчого процесу в структурі політичної комунікації.

Особливе значення має парламентська риторика, яка неподільно пов'язана з історією, теорією і практикою парламентаризму. Досвід українських депутатів у частині мистецтва переконання перебуває у прямій залежності від соціальної необхідності в артикуляції інтересів суспільства. Потреба у вдосконаленні й активному застосуванні політичного мовлення відбувається в напрямі парламентської риторики як форми впливу на аудиторію за допомогою слова, проте політична спадщина в Україні склалася дещо інша. Вона зазнала моноідеологічного впливу, а політична дія існувала за межами публічного дискурсу. Навіть часткове визначення сутності політичної комунікації як ставлення громадян до влади репрезентує основну ідею цієї політичної традиції. Зміст саме такої політики має гносеологічні витoki, що живлять суб'єктивістське домінування в політичній риторичі. І головним тут є переважання просвітницького ідеалу у пізнанні та роз'ясненні дійсності. Панування домінуючого суб'єкта стає визначальним у політичному дискурсі. Однією з провідних ознак авторитарної волі є безапеляційність. Вона оформлюється у монологізм мовлення.

Природно, що за таких умов політичний дискурс не має реальних перспектив щодо його артикуляції засобами парламентської риторики. Водночас в умовах реформування системи влади Україна має можливості щодо структуризації політичного дискурсу в напрямі парламентської риторики, які полягають у такому:

- демократичність виборчої системи;
- професіоналізація парламенту;
- законодавче забезпечення дискурсивності парламентської практики;
- підвищення публічності та прозорості діяльності Верховної Ради

України як суб'єкта політичної комунікації.

Зміст парламентської риторики слід розглядати в контексті вивчення основних функціональних особливостей парламенту України, а також як реальної складової інформаційного простору політикуму. Проблеми політики стають проблемами комунікативного характеру. Потреба в ефективній здатності до переконання виходить за межі чисто парламентської фразеології, набуває ознак регулятора суспільної свідомості й виступає предметом для аналізу політичної культури суспільства в цілому. Парламентська риторика має функціонувати в системі концептуально оформлених суспільних поглядів, ідей, уявлень, а також бажання працювати на випередження процесів становлення запрограмованих за межами її впливу ціннісних орієнтацій засобами пропаганди, інформування, навіювання, маніпулювання тощо.

Функціональні складові парламентської риторики залежать від типізації парламентського мовлення в сучасній Україні. Школа парламентських дебатів, яка має свої здобутки в історії українського парламентаризму, не набула ознак наступального політичного дискурсу. На пострадянському просторі ще триває формування публічного політичного мовлення, слів і висловлювань, які приблизно однаково розуміються усім суспільством. Водночас політична комунікація як система інформаційного обміну започаткована на рівні міжособистісної та групової комунікації, складовими якої є парламентські дебати. У системі політичної комунікації їх сутність полягає в розкритті основних вербальних і невербальних ознак публічного процесу законотворення. Останній розглядається як регламент офіційного обговорення депутатами проблем відповідно до затвердженого депутатами порядку денного.

Парламентські дискусії розглядаються як певна перехідна форма комунікації - від офіційної масової до неформальної внутрішньогрупової. З неформальною її зближує безпосереднє спілкування з опонентом, з офіційною - процес і результати дискусії, які вводяться до інформаційного обігу у формі стенограм і трансляції пленарних засідань Верховної Ради України в прямому ефірі. Цей факт актуалізує проблему співвідно-

шення власної думки політика із загальноприйнятими соціальними та моральними принципами.

Парламентські дискусії мають деякі особливості, що зумовлюються відкритістю диспуту. Водночас ці дискусії через їх об'єктивну спрямованість орієнтовані на створення та підтримання продуктивного інтерактивного клімату.

Публічні дискусії в парламенті України мають певні категоріальні класифікатори:

1) змістовий, що пов'язаний з проблемою, яка обговорюється;

2) контактний, що пов'язаний з публічними взаємодіями учасників дискусії.

Змістовий охоплює такі елементи вербальної комунікації учасників:

- визначення питання, що є предметом обговорення;

- обґрунтування шляхів вирішення питання;

- спростування думки опонента щодо розв'язання проблеми.

У контактному аспекті предметом конкретизації є такі об'єкти:

- прихильники певного способу вирішення питання;

- їхні опоненти, які пропонують інший шлях розв'язання проблеми;

- учасники дискусії, які не визначилися щодо голосування.

Нині вже утворився доволі представницький масив парламентської риторики, що складає своєрідну хрестоматію депутатського мовлення, окреслює основні типологічні характеристики парламентської риторики, конкретизує зміст промов у Верховній Раді України, визначаючи яскравих ораторів, талановитих промовців. Досвід парламентської практики структурує мовлення народних депутатів у бік переважання власне дорадчого красномовства.

Парламентська риторика являє собою комунікативну структуру, яка має властивості емпіричності та фактологічної насиченості. Мова політика професійно вимальовується у застосуванні ефективного дедуктивно-індуктивного методу доведення думки. *Дедуктивність* парламентського дискурсу ґрунтується на конкретизації виступів соціальних, політичних, економічних проблем за принципом від загального до часткового під час пленарних засідань; обумовленістю регламентних процедур, коли термін обмеження виступів учасників дебатів активізує пошук оптимальної моделі лаконічності.

Індуктивний метод передбачає перехід від часткового до загального. Спочатку промовець викладає окремі факти, а після відповідного аналізу та їх оцінки переходить до загальних висновків, рекомендацій та порад. Проте будь-які аргументи, які обслуговують висловлену тезу, у парламентському дискурсі наражатимуться на спротив альтернативної думки, якщо аргументація не відповідатиме законам послідовностей викладу - на відміну від вербальної комунікації парламентська риторика є публічним дискурсом.

Для депутатського красномовства характерна корекція в бік публіцистичних прийомів з арсеналу маніпулятивного впливу. Тоді система питань, які є важливою регуляторною основою комунікації в процесі пленарних засідань, перетворюється на інструмент політичної боротьби в контексті традиційних для парламенту проблем змагальності за посади, впливи, соціальний статус тощо. У такому контексті риторика депутатів, перетворюючись на політичну рекламу, набуває незвичних конструкцій. Особливо помітними вони є в парламентській риторичі, коли дискурс переходить у площину діалогічності. Тут відбувається пошук рівнозначного партнерства, а причини з'ясування стосунків містяться у площині інформаційного забезпечення комунікативних зв'язків фігурантів парламентської риторичі.

Незбалансованість комунікативних можливостей різних народних депутатів, яка переважно має суб'єктивні чинники (особисті якості, освітній рівень, фінансові можливості, досвід парламентської роботи тощо), приводить до формування також і неформальних лідерів парламентського дискурсу.

У системі парламентських дебатів рівень аргументації відбиває такі комунікативні функції, як денотативна, контактна та експресивна.

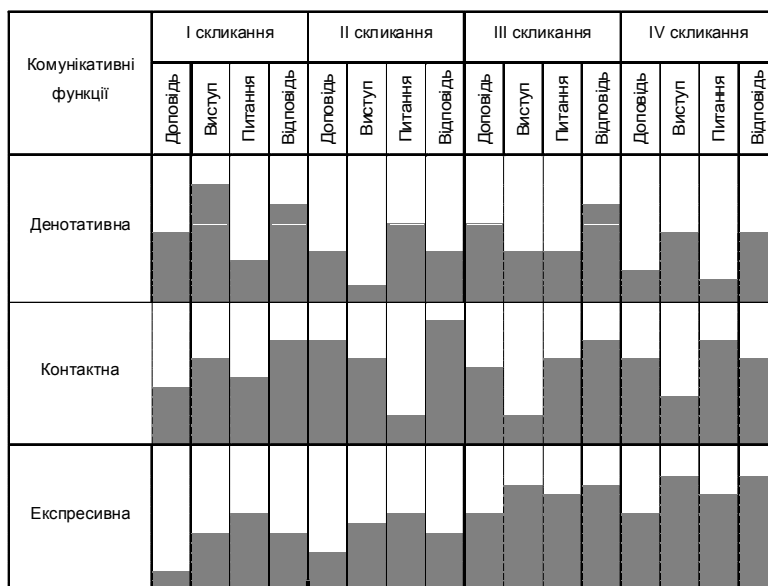

Рис. 4.1. Комунікативна насиченість у структурі парламентської дискусії під час засідань Верховної Ради України

Денотативна функція репрезентує той тезаурус, що утворений основними понятійними категоріями, якими оперують парламентарії, часто потрапляє в центр парламентської дискусії.

У контексті публічної роботи парламенту контактна функція простежується в таких вербальних ознаках, як апеляція до консолідованої думки, авторитетів, зокрема до позиції профільного комітету, висновків науково-експертного управління апарату Верховної Ради України, позицій Президента України як суб'єкта законодавчої ініціативи тощо.

Експресивна функція додає дебатам емоційного забарвлення, популяризує виклад, акцентує резюмовану частину доповіді (висновку) та персоніфікує парламентські відносини. Символи-інформанти, що розкривають інформаційний зміст експресивної функції, мають вельми широкий спектр: від компліментарної до негативної лексики.

Зазначені функції матеріалізовані таким показником, як коефіцієнт інформаційної насиченості. Цей коефіцієнт відбиває співвідношення інформаційної площі (кількості знаків), яка обслуговує конкретну комунікативну функцію, і загальної інформаційної площі стенограми пленарного засідання Верховної Ради України. Наявність ознак комунікативних функцій у матеріалах парламентських дискусій відбиває тенденцію щодо зменшення рівня денотативної функції в частині "доповідь" упродовж усього періоду на тлі сталого збільшення контактної функції, а також експресивної, яка особливо помітна в період роботи Верховної Ради України IV-VI скликань. Це свідчить про комунікативне збагачення елементів парламентської дискусії за рахунок залучення до традиційної системи аргументації елементів зовнішнього впливу, які впливають з аналізу і розуміння зовнішніх чинників. Зокрема, обізнаність з електоральною комунікацією, що набула досвіду політичного протесту в період різноманітних акцій.

Співвідношення жанрів парламентської риторики з комунікативними функціями політичного дискурсу залежить від соціальних, економічних, політичних умов, що відбуватимуться в країні. Верховна Рада України завжди перебуватиме в центрі подій. Тому здійснення парламентської риторики на засадах прозорості й публічності варто розглядати як важливу умову і ознаку розвитку України у форматі цивілізаційних підвалин побудови громадянського суспільства, шлях до якого виявився для нашої країни і тривалим, і болісним, сповненим романтичних надій та соціальних розчарувань, що певним чином використовуються як психологічна основа у парламентському дискурсі.

ВИСНОВКИ

1. Вивчення комунікації в парламентській діяльності ґрунтується на загальній теорії комунікації. Комунікація в парламентській діяльності - це цілісна система, складовими якої є елементи мо-

делей комунікацій різних наукових галузей і соціальних технологій, які включені в усі види парламентської діяльності й виступають як процес передачі та обміну інформації, засіб, що її обслуговує. Теоретичне та практичне розуміння комунікації в парламентській діяльності перебуває у зоні перетину комунікації різних наукових галузей та соціальних технологій.

2. Комунікативні зв'язки в парламентській діяльності розглядаються як процес передачі інформації, обміну політичними думками, політичною інформацією, структурування політичної свідомості, формування громадської думки, забезпечення процесу політичної соціалізації громадян, соціальної й індивідуальної ідентифікації; як засіб активізації членів суспільства на визначення психологічної аналогії, формування певного іміджу, політичної боротьби з метою управління масами, тиску на будь-який керівний орган для отримання якихось поступок, формування поведінки; як функція освіти, соціалізації, мобілізації; як фактор взаємодії в процесі здійснення політики; як вид політичних відносин.

3. Комунікація в парламентській діяльності перебуває в залежності від якісних ознак діяльності самого парламенту і наявності зворотного зв'язку, який матеріалізується. Зокрема:

- результатами виборів до парламенту; множинністю політичних комунікаторів в особі партій (блоків), що брали участь у виборчих перегонках; наступальністю передвиборчої агітації та пропаганди;
- інформаційно-комунікативними зв'язками з інститутом президента, урядом та громадянським суспільством;
- інститутами політичної комунікації;
- ефективністю виконання парламентом конституційних повноважень;
- внутрішньоорганізаційними процесами у структурних підрозділах парламенту.

4. Під політичною комунікацією розуміють процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів.

5. Парламентський дискурс визначається як комунікативна подія, що полягає у взаємодіях учасників комунікації за допомогою вербальних текстів чи інших знакових комплексів у певній ситуації і конкретних умовах спілкування.

6. Метою парламентського дискурсу є закріплення у свідомості різних людей певного світогляду, політичного сприйняття

дійсності. Важливою особливістю парламентського дискурсу є внутрішні і зовнішні суперечності народного депутата: урахувань вимог партійної дисципліни, консолідації рішень профільного комітету тощо під час обговорення соціалізації предмета, дотримання принципів корпоративної культури.

7. Фреймівські технології є важливою складовою теорії та практики парламентського дискурсу. Поширення вербального фрейма - це зіставлення змісту з усталеними схемами-образами комунікатора, які можуть бути зафіксовані засобами комунікації, стати предметом коментування, інтерпретації, а за певних умов - перекручення і навіть фальсифікації. Неодмінним елементом парламентського дискурсу є результативність зворотного зв'язку, що сприяє виконанню депутатом Верховної Ради України своїх повноважень. Ознакою професіоналізму депутата є його експресивність у політиці, активізація емоційного чи раціонального виду оцінювання.

8. Особливе значення має парламентська риторика, яка неподільно пов'язана з історією, теорією і практикою парламентаризму. Співвідношення жанрів парламентської риторики з комунікативними функціями політичного дискурсу залежить від соціальних, економічних, політичних умов, що відбуватимуться в країні.

Контрольні питання та завдання

1. Що являє собою процес комунікації?
2. Назвіть основні складові комунікаційного процесу.
3. Визначте роль законів діалектики у процесі спілкування.
4. Які Ви знаєте комунікативні канали?
5. Від чого залежить ефективність зворотного зв'язку?
6. Як подолати мовні бар'єри, які виникають в процесі спілкування у парламентській діяльності?
7. Що являє собою процес формування комунікативних умінь?
8. Назвіть основні складові комунікативної компетентності у сфері парламентської діяльності.
9. Визначте особливості парламентського дискурсу.
10. Від чого залежить ефективність комунікації в парламентській діяльності?
11. Чому теорія комунікації є міждисциплінарною галуззю знань?

12. Чи можна назвати комунікаційною революцією: винахід писемності; виготовлення друкованого верстата; упровадження електронних мас-медіа?
13. Розкрийте зміст понять "спілкування", "комунікація", "соціальна комунікація", "мовна діяльність".
14. Які базові складові соціальної комунікації?
15. Що більшою мірою становить основу комунікації: мова, конструкція, система, мовні сигнали?
16. Які теорії комунікації та інформації, розроблені вітчизняними й зарубіжними вченими, відіграли найбільшу роль у формуванні сучасної теорії комунікації?

Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень

1. Модель комунікативних зв'язків Верховної Ради України та інституту Президента України.
2. Діалогова модель комунікації у форматі "парламент - суб'єкти права законодавчої ініціативи".
3. Комунікативні механізми парламентської відповідальності уряду України.
4. Пріоритетні напрями парламентської комунікації з громадянським суспільством.
5. Можливості електоральної риторики: стратегії та інструменти переконання. Політичне ім'я, політична біографія.
6. Основні проблеми формування спорідненого масиву парламентсько-електоральної комунікації.

Тематика магістерських робіт

1. Особливості політичної комунікації парламенту: вітчизняний та зарубіжний досвід.
2. Регулювання діяльності інститутів політичної комунікації.
3. Структурні підрозділи Апарату Верховної Ради України та профільні комітети Верховної Ради України у забезпеченні політичної комунікації парламенту.
4. Специфіка парламентського дискурсу: методи, форми і технології.
5. Вплив парламентського дискурсу на розвиток політичної системи.

6. Зміст електоральної свідомості, позицій громадян у період виборчих кампаній.
7. Системотворча роль ЗМІ у формуванні демократичного дискурсу.
8. Види, форми, структура і механізми комунікативного забезпечення парламентської діяльності.
9. Особливості структуризації комунікативного ресурсу Верховної Ради України.
10. Реалізація парламентських функцій каналами політичної, публічної та міжкультурної комунікації.
11. Оцінка ефективності виконання парламентом конституційних повноважень через комунікативні мережі.

Список рекомендованої літератури

1. *Беляков К.* Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення / К. Беляков. - К. : КВІЦ, 2008. - 576 с.
2. *Бернет Дж.* Маркетинговые коммуникации: интегрированный подход / Дж. Бернет, С. Мориарти. - СПб. : Питер, 2001. - 864 с.
3. *Ван Дейк Т. А.* Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк. - М. : Наука, 1989.
4. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. - М. : Наука, 1990.
5. *Висоцька О. Е.* Комунікація як основа соціальних перетворень : монографія / О. Е. Висоцька. - Дніпропетровськ : Інновація, 2009. - 316 с.
6. *Ганжуров Ю. С.* Парламент України в політичній комунікації / Ю. С. Ганжуров. - К. : Україна, 2007. - 352 с.
7. *Луман Никлас.* Власть / Никлас Луман ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. - М. : Изд-во "Праксис", 2001. - С. 112-128.
8. *Малімон В. І.* Комунікаційна політика в діяльності державного службовця : навч. посіб. / В. І. Малімон. - 2-ге вид. допов. і розшир. - Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. - 328 с.
9. *Партико З. В.* Теорія масової інформації та комунікації / З. В. Партико. - Львів : Афіша, 2008. - 292 с.
10. *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. - М. : "Рефл-бук" ; К. : "Ваклер", 2006. - 656 с.

11. *Соснін О. В.* Комунікативна парадигма суспільного розвитку : навч. посіб. / О. В. Соснін. - К. : НАДУ, 2011. - 220 с.
12. *Соснін О. В.* Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України : монографія / О. В. Соснін. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. - 572 с.
13. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас ; пер. с нем. А. В. Михайлова и В. И. Кононова. - М. : Наука, 1992. - С. 34-45.
14. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас ; пер. с нем. Ю. С. Медведева. - СПб. : Питер, 2001. - 417 с.
15. *Хаджирадева С. К.* Діалогова комунікація: теорія і практика : навч. посіб. / С. К. Хаджирадева, Н. М. Черненко. - Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2004. - 202 с.
16. *Фінклер Ю.* Засоби масової інформації України як соціальний інститут: особливості впливу на аудиторію / Ю. Фінклер // Студії політологічного центру "Генеза". - 1995. - № 5. - С. 333-334.
17. Шосте опитування народних депутатів України : видання Програми сприяння парламенту України - II. - К., 2009. - 34 с.
18. *Шарков Ф. И.* Теория коммуникации (базовый курс) : учебник / Ф. И. Шарков. - М. : РИП Холдинг, 2006. - 240 с.

РОЗДІЛ 5. ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

- 5.1. Становлення прикладної психології в системі парламентаризму
- 5.2. Предмет, структура, завдання і функції прикладної психології в системі парламентаризму
- 5.3. Наукові напрями застосування прикладної психології в системі парламентаризму
- 5.4. Технології системного підходу в контексті парламентської діяльності
- 5.5. Коучинг у політико-управлінській діяльності

Основні поняття: "психологія політичного лідерства", "психологія політичних конфліктів і деформацій", "психологія підготовки і прийняття політичних рішень", "психологія політичного впливу", "вивчення та формування громадської думки", "психологія соціально-психологічних проблем організації й організації виборчих кампаній", "психологія політичного консультування", "соціально-психологічні умови управлінської діяльності", "прикладні психологічні технології", "соціально-психологічна компетенція", "коучинг у політико-управлінській діяльності".

5.1. Становлення прикладної психології в системі парламентаризму

Прикладна психологія розроблялася, постійно змінювалася й оновлювалася протягом тривалого періоду разом із суспільним прогресом та розвитком людини й суспільства. Еволюція психологічних знань бере початок з філософських та соціологічних вчень, з яких пізніше виокремилась прикладна психологія у сфері парламентаризму як галузь політичної психології. Історичний аналіз витоків прикладної психології вказує на міждисциплінарний підхід як один з наукових підходів, на яких ґрунтується остання. Міждисциплінарний підхід асимілює в собі наукові підходи та практичний досвід багатьох дисциплін (філософії, фізики, біології, економіки, педагогіки, психіатрії, психології, соціології) і розвивається разом з ними. Теоретичні здобутки психології, психотерапії, соціальної психології, психології управління та політичної психології знайшли своє

застосування в сучасному управлінні та є основою концепцій політичного лідерства й організації управлінської взаємодії на рівні всіх гілок влади.

Першість застосування технологій наукового аналізу в політичному полі належить політологам Д.Лернеру і Г.Ласвеллу, які закликали до "заземлення" наукових досліджень на практичному ґрунті. Учені зазначали, що мета політичної науки - не тільки знайти ефективне рішення під час розв'язання проблем, а й забезпечити знання, необхідні для поліпшення демократичної практики¹.

Г.Ласвелл, який дотримувався психоаналітичного підходу в аналізі політики, вважав, що науки про політику мають давати перспективу більшої свободи на противагу раціональності. Під свободою ним розуміється усвідомлення як визначальний чинник вибору. Раціональні підходи, на думку вченого, не враховують несвідомих впливів на особистість і позбавляють волі під час прийняття державних і політичних рішень². Г.Ласвелл був переконаний, що психологічний чинник стоїть у центрі розуміння політики влади.

Вивчивши ідеї З.Фрейда й Г.Саллівана, ще наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Г.Ласвелл почав застосовувати ці теорії до аналізу ролі особистості в політиці. Його ідеї стосовно особистості й влади знайшли своє відображення в книзі "Психопатологія і політика", а пізніше - у книгах "Влада і особистість" та "Політика: хто отримує, що, коли і як". Учений дійшов висновку, що аналітик політики має розглядати не просто соціальний, екологічний, світовий та інші контексти, у яких урядовці приймають рішення, він мусить також зрозуміти особисті риси тих, хто має до цього відношення. За Г.Ласвеллом, прийняття рішень слід помістити в контекст аналізу особистості та культури як "системи" чи цілого. Сутність психологічного підходу полягала в урахуванні ролей, що реалізують особистості в політиці і впливу на них несвідомих факторів та очікувань суспільства. Г.Ласвелл аналізував, яким чином політична, суспільна та особистісна ситуація визначає рівень особистісної безпеки; провокує політичні наслідки.

Г.Ласвелл першим оприлюднив дослідження, згідно з яким вивчення стилю прийняття рішень і діяльності політичних лідерів виявляє різноманіття психопатичних рис. Він зауважував, що під час ухвалення рішень останні "переносять" свої приватні мотиви на публічний об'єкт.

¹ Романов В. Вступ до аналізу державної політики : навч. посіб. / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус. - К. : Основи, 2001. - С. 42.

² Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - С. 252.

Ідея перенесення - один з найважливіших аспектів праці Г.Ласвелла в дослідженні публічної політики.

Отже, ласвеллівський аналіз прийняття рішень зосереджений на тому, як ці приватні мотиви формують визначення публічного інтересу та як ці типи політиків взаємодіють з ширшою соціальною системою. Для Г.Ласвелла аналіз рішень включає в себе як макрорівні суспільства, культури й інституцій, так і мікрорівень, на якому люди виявляють свої особисті почуття, емоції, мотивації, побоювання для того, щоб упоратися з проблемами, з якими вони стикаються. Учений вказував, що наука про публічну політику відіграє вирішальну роль в уточненні виробниками рішень своїх цінностей, намірів, мотивів і ставлень з метою запобігання ірраціональним імпульсам, які мають тенденцію до домінування під час прийняття рішень, які суспільно ухвалюються.

Аналіз публічної політики перегукується з психоаналізом: методом вироблення політики, що має на меті чітке чи свідоме визначення ціннісних цілей і засобів для їх досягнення. У працях Г.Ласвелла показано, як еліти виявляють вибірковість сприйняття й можуть мати упередження в умовах суперечливих свідчень, що значною мірою підтверджує його положення про те, що люди схильні захищати свої ідеї та уявлення й піддаватися підсвідомим впливам та інстинктам³.

Після Г.Ласвелла дослідження щодо застосування прикладної психології в політиці продовжив Т.Адорно, який вивчав типи авторитарних управителів. Він дійшов висновку, що прийняття рішень залежить не стільки від раціонального вибору і влади, скільки є результатом несвідомого розуму і наслідків дитинства. Сам З.Фройд використав цей підхід у книзі, написаній спільно з У.Буллітом про президента В.Вільсона. Після цього ряд сучасних політиків став об'єктом психобіографічного розгляду, наприклад, М.Тетчер і Г.Вітлам. Детальне дослідження біографічних фактів американських і британських прем'єр-міністрів з використанням підходів К.Юнга було пізніше здійснено Л.Стюартом.

Прикладом застосування прикладної психології в політиці слугують дослідження, описані Н.Діксоном про військові помилки і невдачі, в яких проілюстровано прийняття рішень у класичній веберівській ієрархії. Н.Діксон спирається на історію, соціальну психологію та психоаналіз⁴.

Дослідження ірраціональних впливів на поведінку в групах відображено в наукових працях Ле Бона. Його ідеї справили великий вплив на соціальну психологію та психоаналіз, показуючи, як ірраціональні моти-

³ Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - С. 252.

⁴ Там само. - С. 300.

ви особистості можуть виявляти себе в масових групах. Ле Бон у своїй книзі про натовп стверджував, що особистості в натовпі поводяться не так, як в умовах ізоляції. Натовп створює "колективний розум", що викликає відчуття невразливості, допомагає поширювати почуття й ідеї та робить людей відкритішими до пропозицій.

Аргументи Ле Бона про те, що люди в масі небезпечні та ірраціональні, були враховані З.Фройдом та К.Юнгом. Висловлені ним ідеї знайшли продовження у дослідженнях К.Левіна і В.Біона та Л.Фестінгера, які серед багатьох інших у 50-60-х рр. ХХ ст. започаткували дослідження групових феноменів. Їх спостереження зосереджувалися на тому, як "міцно" об'єднані групи ухвалюють рішення і дотримуються групових норм. Щодо використання результатів К.Левіна для дослідження "життєвого простору" політичних лідерів, то значна їх частина була присвячена вивченню впливу груп на окремих осіб. Результати доводять панівний вплив групи на особистість та наскільки вона може бути потужною у викривленні уявлень і суджень її членів.

Групові норми є відправним пунктом для ухвалення рішень і формування колективної думки. Експерименти з груповою поведінкою чітко показали, що окремі особи в групах відчують тиск, що змушує їх діяти відповідно до групових норм і очікувань. Багато досліджень підтверджують теорію про те, що прийняття рішень і вироблення суджень спотворюються внаслідок впливу групи. Хоча взаємозв'язок усередині групи вважається головним чинником для виконання завдань, цей взаємозв'язок може мати й негативний вплив.

Важливий вклад у теорію групового мислення вніс І.Джаніс. Учений відстоює думку, суть якої полягає в тому, що типовим є прагнення групи до консенсусу за будь-яку ціну на противагу незгоді й зосередженні на пошуку альтернатив у групах, де прийняття рішень є усвідомленим. Відчуття належності до згуртованої групи підвищує ймовірність виникнення ірраціональних побоювань тих, хто "не один з нас". Коли група має відчуття згуртованості, то шанси пошуку узгодженості зростають⁵.

Продовження розвитку ідей, пов'язаних з груповим мисленням, знайшло відображення у дослідженнях Л.Фестінгера, який запропонував пояснення того, яким чином, навіть коли пророкування не збуваються, віруючі змінюють свої уявлення так, щоб невдача окремих подій стала саме так, як передбачено. Він припустив, що за умови помітного дисонансу між одним переконанням та іншим, воно змінюється таким чином, щоб зменшити цей дисонанс шляхом прийняття стратегій, які включають у себе зміну одного з переконань, зменшення ваги цього переконання чи додавання ще одного переконання. Л.Фестінгер сформулював

⁵ Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - С. 302.

теорію соціального порівняння, згідно з якою стверджував, що люди боються за підтвердження своїх думок та припущень і в групових умовах оцінюють свої судження, порівнюючи їх з думкою інших членів групи⁶.

Незважаючи на те, що застосування прикладних досліджень психології досліджувались у політичному середовищі лише з ХХ ст., учені почали брати безпосередню участь у процесі вироблення державної політики (спочатку переважно в періоди політичних та соціально-економічних криз). І лише останніми роками їхня роль у процесі формування політики набула інституціонального оформлення. Уперше уряди всіх рівнів почали запрошувати на постійну роботу фахівців, які отримали базову підготовку з різних гуманітарних дисциплін. Це стало знаменням приходу нової ери "суспільства знань", де процес вироблення ефективної державної політики вирішальною мірою почав залежати від застосування спеціалізованих знань і методів з різних дисциплін.

Наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. відбувається активна інтеграція психологічних та психотерапевтичних технологій у різні галузі та сфери суспільного життя. Новим явищем стає виникнення аналітичних структур, що використовують психологічний інструментарій у сфері бізнесу, а також у практичній діяльності неурядових організацій.

5.2. Предмет, структура, завдання і функції прикладної психології в системі парламентаризму

На початку ХХІ ст. прикладна психологія все більше розширює коло проблем, на які спрямовані методологічні, теоретичні та емпіричні рівні дослідження, що інтегрують її здобутки в практичну діяльність.

Прикладна психологія - галузь психології, яка інтегрує психологічні знання (принципи, відкриття і теорії психології) і досвід у практичні сфери людської діяльності, такі як: політика, державне управління, освіта, спорт, промисловість, маркетинг, опитування громадської думки, кадрова служба та ін. і розробляє механізми їх застосування у різних сферах суспільства.

Прикладна психологія у сфері парламентаризму - галузь політичної психології, спрямована на застосування психологічних знань (принципів, методів) та виробленні практичних рекомендацій з оптимального здійснення політичної діяльності на всіх її рівнях.

⁶ *Парсонс В.* Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - С. 307.

Прикладна психологія парламентаризму вивчає механізми застосування і взаємодії психологічних компонентів і феноменів (ціннісні орієнтації і певні судження, які пов'язані з політикою, погляди, настрої, почуття, волю, особливі риси характеру, потреби, мотиви, традиції та ін.), що формуються у людей в результаті соціально-політичних відносин і реалізуються в політичних діях індивідів, соціальних груп, класів, народів і націй.

До сфери дослідження прикладної психології парламентаризму входять принципи, методи, механізми, що допомагають аналізувати соціально-психологічні явища та впливати на політичну поведінку.

Предмет прикладної психології парламентаризму - психологічні закономірності практики суб'єктів парламентської діяльності.

Прикладна психологія парламентаризму формується в процесі безпосередньої активності суб'єктів політики на основі їх практичної взаємодії між собою і з інститутами влади. Це може виражатися як у стійкіших формах (здоровий глузд, психологічний склад нації, вдачі), так і в рухливіших, динамічніших (переживання, настрої).

Прикладна психологія парламентаризму є необхідною складовою розвитку системи парламентаризму, парламентської культури, перетворень в економічній, соціальній, політичній та інших сферах суспільного життя. Ця галузь науки спрямована на розв'язання таких проблем, як аналіз особливостей і системи суспільно-психологічних явищ, специфіки суспільно-психологічних закономірностей і механізмів їх прояву, діалектики суспільно-історичних процесів, психології соціальних суб'єктів та ін.

Прикладне значення полягає в тому, що висновки і рекомендації щодо врахування соціально-психологічних факторів і створення необхідної атмосфери для життєдіяльності людей у суспільстві, окремих колективах, формування та укріплення національних традицій можуть бути використані для управління соціальними процесами.

Ефективність парламентської діяльності більшою мірою залежить від того, наскільки повні й об'єктивні уявлення про психологічну сутність різних груп населення, наскільки парламентарі володіють принципами і методами вивчення суспільно-політичних явищ, способами і прийомами формування психічних станів людей, а також якою мірою враховується і забезпечується розвиток людського потенціалу в процесі впровадження політики та вирішення управлінських завдань.

До основних **завдань** прикладної психології парламентаризму відносять:

- вивчення психологічних компонентів у політиці, ролі "людського фактора" в політичних процесах;
- передбачення подальшої ролі "людського фактора" та психологічних аспектів політики;
- модифікацію, зміну політичних явищ;

- вироблення практичних рекомендацій щодо оптимального здійснення політичної діяльності ;
- вивчення та врахування індивідуальних якостей політичних діячів як морально-психологічних (світоглядні установки, спосіб життя), так і психофізіологічних (швидкість реакції, витривалість, здатність до адаптації);
- урахування соціально-психологічних ефектів (колективна взаємодія, громадська думка, емоційне зараження, конфлікти).

До **функцій** прикладної психології парламентаризму належать такі як пізнавальна, адаптаційна, мотиваційна, діагностична, інформаційна.

Сутність *пізнавальної* функції полягає в можливості чітко орієнтуватися у політичному житті та обирати способи своєї діяльності. Ця функція спрямована на поглиблення професійно важливих знань, підвищення професійної компетенції, створення умов для вдосконалення та набуття професійних умінь і навичок, а також розширення наукового та загальнокультурного світогляду.

Адаптаційна функція передбачає забезпечення пристосування суб'єкта політики (насамперед людини) до навколишнього середовища, відповідно до трьох типів адаптації людини до навколишньої дійсності: комфортність (сприйняття встановлених порядків); інноваційність (збереження активності й самостійності людини); ритуалізм (символічна, некритична позиція людини).

Мотиваційна функція - це перенесення політичних цілей і намірів зі сфери свідомості до сфери політичної діяльності, політичної поведінки.

Діагностична функція включає діагностику управлінських компетенцій, діагностику організаційних процесів, аналіз результатів, моніторинг програм.

Сенс *інформаційної* функції полягає в поглибленні розуміння суб'єктів політики ролі та значущості соціально-психологічних факторів політичної та управлінської діяльності, доступності та інформаційної відкритості наявних передових психологічних технологій під час розв'язання проблем, що безпосередньо чи опосередковано стосуються політики і державного управління, а також діяльності усіх суб'єктів управлінського процесу.

Методи, якими послуговується прикладна психологія парламентаризму, можуть бути загальними (тестування) або специфічними (метод вільних асоціацій, метод психологічного моделювання).

Фокус вивчення і дослідження в прикладній психології зосереджується на взаємодії політичних й психологічних феноменів. Застосування прикладної психології на сучасному етапі зумовлене демократичними процесами в українському суспільстві, зміною технократичного підходу в управлінні гуманістичним, що передбачає забезпечення гармонійного розвитку особистості й системи. Це дало поштовх широкому застосуванню психологічних технологій для аналізу державно-управлінської діяльності та оптимізації демократичної практики.

Напрями прикладної психології парламентаризму - це система дослідження галузей психологічної науки, яка пов'язана з найбільш важливими у сфері політики проблемами, серед яких:

- *психологія політичного лідерства*, що передбачає вивчення природи політичного лідера та передумови його політичної поведінки, створення іміджу політики і політика, аналіз психологічних портретів опонентів, психологічне забезпечення переговорів;

- *психологія політичних конфліктів і деформацій*. Охоплює дослідження суперечностей, криз, соціально-психологічних аспектів деформації у сфері політики і шляхи їх розв'язання, вивчення соціально-політичної напруженості, політичної боротьби, політичної злочинності. Завданням прикладної психології є вироблення механізмів передбачення можливості виникнення конфлікту або напруження у зв'язку з прийняттям (неприйняттям) політичного рішення, під час політичної боротьби тощо, окреслення шляхів їх усунення;

- *психологія підготовки і прийняття політичних рішень*, сутність якої полягає в проведенні соціально-психологічної експертизи прийнятих рішень, вимірюванні їх ефективності, прогнозуванні й урахуванні психологічних наслідків. Це передбачає прогнозування сприйняття політичного рішення різними прошарками населення та відповідної його корекції. Обґрунтованості такого прогнозу сприяють попереднє вивчення стану масової свідомості, очікувань громадян;

- *психологія політичного впливу, вивчення та формування громадської думки*. Йдеться про здійснення політичної пропаганди та агітації, політичної реклами. Для цього психолог використовує традиційні методи вивчення громадської думки (опитування, інтерв'ю та ін.), з'ясувавши її особливості щодо загальних і конкретних питань;

- *психологія соціально-психологічних проблем організації й організації виборчих кампаній*, що передбачає попереднє вивчення суспільно-політичної ситуації, моніторингу громадської думки;

- *психологічне консультування та коучинг*. Найчастіше політичні лідери вдаються до консультацій психологів напередодні публічних виступів, дбаючи про формування власного іміджу. Така робота є досить делікатною, адже психолог-консультант має забезпечити необхідне сприйняття замовника іншими людьми (зовнішності, міміки, тощо). Коучинг політичної діяльності спрямований на досягнення політичних цілей.

Психологічна робота в системі парламентаризму потребує високої соціально-психологічної компетентності і професіоналізму кадрів. Спеціально підготовлений фахівець має знати не тільки особливості здійснення експертизи, психологічного консультування та коучингу, а й бути ґрунтовно обізнаним у соціально-політичних проблемах, знати і прогнозувати моделі поведінки виборців у конкретних ситуаціях, рекомендувати конкретні дії.

Соціально-психологічний напрям підвищення ефективності парламентської діяльності реалізується через систему умов, що є соціально-психологічними за своїм змістом, детермінують особливості реалізації управлінських функцій та забезпечують їх ефективність. Ці умови тісно пов'язані з організацією ефективної управлінської взаємодії, мотивацією, міжособистісною комунікацією, лідерством, стилями управління тощо.

Соціально-психологічні умови парламентаризму визначаються як: організаційно-комунікативні, особистісні та проєкційні умови здійснення управління.

Організаційно-комунікативні умови парламентаризму представлені організаційною структурою системи парламентаризму, її комунікативною структурою, а також її організаційною культурою, яка формується традиціями, правилами та ритуалами.

Особистісні умови відображають психологічну готовність політичних лідерів до здійснення парламентської діяльності, їх мотивацію, здатність до професійного зростання та адаптації, стійкість до стресових ситуацій і вміння використовувати широкий діапазон рольової поведінки.

До проєкційних умов належить суб'єктивний компонент характерологічних особливостей політика, що виявляється в процесі реалізації функцій парламентської діяльності, способі здійснення політичного впливу та встановленні міжособистісних стосунків з метою виконання поставлених завдань. У цьому разі політик виступає проєкцією особистості управлінця найвищого рангу на загальний та соціально-психологічний рівень здійснення управління і є елементом системи управління, що може як підвищити, так і знизити рівень політичного впливу.

Здійснення ефективного політичного впливу передбачає дослідження та врахування взаємозв'язку організаційно-комунікативних та особистісних впливів як складових парламентської діяльності.

5.3. Наукові напрями застосування прикладної психології в системі парламентаризму

• Загальна характеристика теоретичних підходів прикладної психології

На сьогодні існує багато різноманітних психологічних теорій, які конкурують на ринку ідей та практик. Поєднання методології, теорії та практики складає основу будь-якого процесу управлінської діяльності, зокрема і у сфері парламентаризму.

Хоча витoki прикладної психології можна знайти ще у філософії Гіппократа, засновником психоаналітичного напрямку справедливо вва-

жається З.Фройд. Психоаналітичний напрям у сфері політики і управління є теорією особистості, культурологічною концепцією та методом аналізу політико-управлінської діяльності. Ця теорія справила суттєвий вплив на інші психологічні теорії та концепції особистості, у тому числі й на всю культурну ситуацію ХХ ст.

Теорія психоаналізу вперше зосереджує увагу на суттєвому впливі несвідомого на суспільні процеси, конфлікти, мотиви професійної діяльності, прийняття політико-управлінських рішень. У практичній діяльності психоаналіз досліджує причини виникнення неадекватних ситуацій у політичному житті та неадекватне поведіння політиків у комунікативній взаємодії. Вплив несвідомих мотивів на прийняття політико-управлінських рішень досліджував психолог С.Сазерленд. У прикладних дослідженнях учений дійшов висновку, що ірраціональність є головним фактором у прийнятті політичних рішень та її результат може бути катастрофічним.

Ірраціональність, на його думку, має низку причин. Це, зокрема: брак часу для обдумування; обмежена здатність людського мозку утримувати велику кількість ідей і мати справу із складними речами; нездатність індивідуума користуватися "інструментами" для раціональної думки; схильність людини спотворювати реальність таким чином, щоб вона відповідала тому, що їй подобається; структура організації.

Психоаналітична інтерпретація діяльності політичних лідерів націлює на урахування несвідомих причин і розуміння наявності існуючих глибинних конфліктів. Психоаналіз розвиває інтуїцію особистості та підвищує її психологічну компетенцію в усіх сферах особистого та суспільного життя, у тому числі й у сфері парламентаризму. На це вказував і Г.Ласвелл, який був переконаний, що психологічний чинник перебуває у центрі розуміння політики влади та доводив необхідність психоаналітичного підходу в процесі її аналізу. Учений звертає увагу на роль свободи в науковій діяльності та людських взаєминах. На його думку, свобода залежить від усвідомлення особистісних чинників, що впливають на вибір. Тому лише усвідомленість може дати справжню волю в здійсненні майбутнього вибору чи прийнятті рішень.

Оскільки саме на несвідоме сприйняття інформації та технології подолання психологічного опору орієнтована практика та більшість PR-технологій, що застосовуються в сучасному світі, виникає великий інтерес сучасних дослідників до механізмів впливу емоційного інтелекту на досягнення результатів та успішність діяльності. Сутність такого підходу полягає в тому, щоб будувати відносини на основі готовності розуміти і поважати картину світу іншої особистості. Емоційне мислення спрямовано на пошук спільних рис. Такий підхід сприяє гармонізації політич-

ного та управлінського середовища і вияву ініціатив, що рухають розвиток суспільства⁷.

За всієї різноманітності сучасних наукових напрямів і психологічних теорій, що використовуються в політичній сфері, актуальною залишається теорія архетипів К.Юнга. На думку К.Юнга, вирішальний вплив на прийняття політичних рішень, як правило, скоріше пов'язаний з інстинктами та іншими загадковими факторами підсвідомості, ніж із свідомим вибором. Учений доводить, що в індивідуальній підсвідомості є певні структури, спільні для всього людства. Ці структури мислення К.Юнг назвав "архетипами". Їх образи можна прослідкувати у міфології, казках та релігійних сюжетах різних народів світу. Сюди ж належать і кращі зразки поезії, мистецтва, філософії, що теж беруть початок у колективному підсвідомому людства. Щоб віднайти власне "Я", вважає К.Юнг, людина має досягти певного рівня єдності свідомості з різними рівнями підсвідомості. Виходячи з цього твердження можна зробити висновок, що люди, які заперечують суспільну реальність, навряд чи поліпшать своє здоров'я, оскільки вони воюють з власним колективним підсвідомим. Урахування концепції К.Юнга дає змогу досягати процесу усвідомлення власних мотивів через розуміння впливів колективного підсвідомого.

Розвиток зазначених ідей знайшов відображення в науковій практиці А.Адлера, який увів у науковий обіг поняття соціальної інтегрованості особистості та дослідив залежність людини від соціуму. Учений стверджував, що не можна зберегти душевну рівновагу, відмежовуючись від своєї соціальної групи, оскільки сама структура особистості залежить від суспільства. Навіть якщо хтось повстає проти цієї залежності, то вже сам факт протесту означає, що людина є залежною. Концепція А.Адлера з її принципами цілісності, соціальності, цільової орієнтованості й гуманізму стала відправним пунктом гуманістичного напрямку в прикладній психології. Згідно з теорією вченого, можна припустити, що однією з проблем у політичному полі є зміна політиками соціальної групи і залежність їх від останньої. Оскільки ми можемо спостерігати як на першому етапі соціальна група вирощує політичних лідерів і дає їм можливість реалізації в політичному полі, але саме політичне поле формує нову соціальну групу, яка має все більший вплив на політиків і формує їх залежність від культури, правил, структури та інших ознак політичної системи.

У сфері парламентаризму вказані напрями можуть використовуватися в процесі аналізу суспільних процесів, формування корпоративної

⁷ *Афонін Е. А.* Проблема психологічного феномена проекції в політиці / *Е. А. Афонін, О. А. Донченко* // Політ. менеджмент. - 2009. - № 4 (37). - С. 28-43; *Кетс де Врис М.* Мистика лидерства: развитие эмоционал. интелекта / *Манфред Кетс де Врис.* - М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. - 276 с.

культури, побудови іміджевих програм, підвищення індивідуальної компетенції та самовдосконалення парламентарів.

На важливість активного й емоційного включення учасників у процес політичної взаємодії вперше звернув увагу Г.Салліван. Згідно з його поглядами, особистість існує лише у зв'язку з іншими людьми, а її Я-система намагається уникнути тривоги в міжособистісних стосунках. Ці ідеї лягли в основу особистісно-центрованого підходу в прикладній психології.

Ще однією ідеєю, що вплинула на розвиток прикладної психології, є концепція К.Хорні, що базується на припущенні взаємозв'язку тривоги з переживаннями ізоляції і небезпеки. Дослідниця вважає, що почуття невпевненості в собі рано чи пізно призводять до появи невротичних реакцій та прийняття ірраціональних рішень. Ці прояви поведінки часто відносять до людського фактора. Коли такі рішення приймаються на політичному рівні, це відображається на ефективності політики й управління. Усвідомлення власних реакцій та поведінки, відповідно, впливає і на свідоме прийняття зважених політичних рішень.

Прикладні психологічні дослідження виявляють взаємозалежність зовнішніх конфліктів, що проявляються у взаємодії особистості із соціумом з внутрішніми конфліктами особистості, які так само зумовлені впливами середовища. Зокрема, послідовники К.Юнга акцентували свою увагу на дослідженні свідомості людини і різних рівнів її підсвідомості, а послідовники А.Адлера - на інтеграції індивіда в суспільство. Обидві точки зору розширюють уявлення і сприйняття проблем особистості парламентаря через контекст суспільства.

Слід зазначити, що погляди класиків психоаналізу стали потужним джерелом у створенні різноманітних психологічних теорій та напрямів досліджень політичної діяльності. Ідеї професора психології В.Джеймса про те, що емоції й дії, так само як і мислення та розум, є важливою складовою людського існування, вплинули на введення в науковий обіг таких понять, як "вільна воля", "свідомість" і "адаптивне функціонування". Прихильник емпіричного підходу в психології В.Джеймс стверджував, що правда - це те, що відбувається з ідеями. Ідеї стають правдою завдяки подіям. Ідеї - це діяльність, що дає змогу людям змінювати своє навколишнє середовище для того, щоб вижити й розвиватись. Поняття радикального емпіризму, що запропоноване В.Джеймсом, стало джерелом натхнення для того покоління людей, яке вважало, що можна поліпшити й пристосувати публічну політику і процеси таким чином, щоб досягти прогресу людства. Внесок психології (зокрема зроблений В.Джеймсом) у розвиток символічного інтеракціонізму мав велике значення для дослідження суспільних проблем.

У контексті екзистенційної парадигми прикладної психології органічно вписався феноменологічний напрям трактування людського існування, започаткований Е.Гуссерлем, А.Камю, С.К'єкегором, Г.Марселем, Ф.Ніцше, Ж.-П.Сартром, В.Франклом, К.Ясперсом та ін. З позиції феноменологічного підходу людина як об'єкт вивчення не може піддаватися типологізації, оскільки вона в принципі автентична, унікальна й самодостатня. Відповідно до цих положень прикладна психологія парламентаризму орієнтується в особливостях кожної особистості й розширенні контексту події чи становища до екзистенційного виміру ситуації, у якій перебуває політик. Базовими поняттями екзистенційного напрямку є: "діалог" ("зустріч"), "досвід", "переживання", "автентичність" (справжність), "самоактуалізація", "цінність", "буття" (у світі), "життєвий світ" ("феноменологічний світ"), "подія" ("життєва ситуація").

Головна мета екзистенційного напрямку в прикладній психології парламентаризму полягає в допомозі парламентарям усвідомити сенс свого життя, власну свободу і відповідальність та відкрити потенціал для повноцінної взаємодії. Одночасно екзистенційний напрям передбачає безумовне визнання політичних лідерів та їх долі як унікального і самоцінного "життєвого світу"⁸.

Свої підходи у дослідженні політики запропонували теоретики біхевіористичної моделі, когнітивної теорії, гештальту, трансактного аналізу. Ці ідеї в теорії і практиці набули поширення наприкінці 60-х - на початку 70-х рр. минулого століття.

• Тенденції сучасного розвитку прикладної психології в системі політики й управління

Наступним етапом еволюції прикладних психологічних технологій у ХХ ст. стала запропонована Ф.Парсонсом трикомпонентна модель, яка використовується в роботі з кадрами. Вона полягає в аналізі інтересів, здібностей і схильностей індивіда; доборі доступних спеціальностей; використанні логічних міркувань для визначення найкращої альтернативи. Так, зокрема, використання нової технології тестування й інтерв'ювання дало підстави заявити про профконсультування як окрему перспективну галузь у наданні психологічних послуг в органах влади. Досвід європейських країн засвідчує про успішність імплементації технологій профконсультування в роботу кадрових служб і забезпечення соціально-психологічної складової політико-управлінського процесу.

⁸ Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. - Изд. 3-е испр. и доп. - М. : Независимая фирма "Класс", 2011. - 336.

У сучасних концепціях прикладної психології досліджується тема розвитку "продуктивності" політичних лідерів, за якою діяти продуктивно означає мати почуття перспективи, здатність вибудовувати різні стратегії поведінки в даній ситуації і розглядати проблеми з різних поглядів. Поняття продуктивності співвідноситься з гармонійним розвитком управлінців, які не залежать від жодного шаблону поведінки, а чинять відповідно до обставин, що змінюються, і здатні будувати довгострокові цілі.

Ураховуючи те, що закономірною тенденцією сучасного парламентаризму є ускладнення суспільного розвитку, логічний аналіз та інтелект не можуть залишатися єдиним інструментом прийняття політико-управлінських рішень. Щоб подолати існуючі обмеження стандартних підходів до управління, планування та прийняття рішень під час здійснення парламентських повноважень необхідно застосовувати технології, що базуються на актуалізації інтуїції й усвідомленні несвідомого. До таких висновків, підтверджених широкими дослідженнями, дійшли Гарвардська Школа Бізнесу, європейська школа бізнесу INSEAD (в Парижі) та інші провідні дослідні центри, які визначили, що найбільш ефективними інструментами політики і управління в XXI ст. стануть медитація та інтуїція⁹.

Центром Глобального лідерства INSEAD (IGLC), заснованого професором Манфредом Кетою де Врисом у 2003 р., були розроблені інноваційні програми для задоволення зростаючого попиту на глобальний розвиток лідерства та дослідження процесів на всіх рівнях розвитку сучасних організаційних систем. Дослідники визначили, що традиційно більшість експертів і управлінців найвищого рівня звертають увагу тільки на раціональні аспекти людської поведінки, у той час як, на їхню думку, єдиним раціональним підходом є визнання і розуміння ірраціональних мотивів лідерів, які впливають на прийняття рішень. Тому своїм завданням вони вбачають допомогу лідерам у розвитку емоційного інтелекту. Ця парадигма базується на психоаналітичній психології, когнітивних теоріях, психології розвитку та теорії сімейних систем.

Знаменитий напис "Пізнай себе", що міститься над входом до храму Аполлона в Дельфах, залишається настільки ж актуальним сьогодні, як і був тисячі років тому. Отже, щоб бути ефективними в сучасній політиці й управлінні, лідери мають почати з усвідомлення причин того, що вони роблять, з дослідження власних мотивів, базуючись на своєму внутрішньому досвіді, для більш повного розуміння та аналізу явищ і подій, що відбуваються у зовнішньому світі. Маючи чітке уявлення про себе, свою організацію та її місце в суспільному середовищі й у світі, парла-

⁹ Європейський інститут ділового адміністрування (INSEAD). - Режим доступу : <http://www.insead.edu/facultyresearch/centres/iglc/instruments/index.cf> ; *Кетс де Врис М.* Мистика лідерства : розвиток емоціонал. інтелекту / Манфред Кетс де Врис. - М. : Альпіна Бізнес Букс, 2007. - 276 с.

ментарі повинні мати здатність передати це бачення своїй команді, відтворювати та говорити про колективні уявлення свого народу, яскраво описувати мрії та використовувати їх таким чином, щоб робити свій внесок у суспільну ідентичність.

Сучасні вимоги до професійної підготовки парламентарів передбачають наявність професійних компетенцій, ключовими серед яких є такі:

- засвоєння основних елементів теорії парламентаризму;
- володіння вміннями, необхідними для виконання парламентських обов'язків;
- здатність забезпечувати інноваційні зміни;
- готовність сприяти забезпеченню діяльності щодо розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства (економічної, соціальної, духовної, політичної);
- володіння знаннями та вміннями, необхідними для забезпечення виконання завдань і функцій держави у сфері парламентаризму.

Виходячи з цього застосування прикладних психологічних технологій є необхідною складовою у реалізації зазначених вимог.

Сьогодні опубліковано багато наукових праць, що враховують соціально-психологічні фактори політики й управління та дають змогу підняти парламентську взаємодію на новий рівень. Різні аспекти цієї проблеми відображено, зокрема, у дослідженнях Р.Беннета, В.Весніна, М.Головатого, В.Гриньова, Р.Дафта, Я.Дойля, П.Друкера, Ю.Кальниша, А.Карпова, Б.Колесникова, а також Н.Краснокутської, Д.Лафта, М.Логунової, А.Милтса, М.Пірен, Г.Почепцова, С.Чукот, Г.Саймона, В.Саламатова, С.Серьогіна, Н.Гончарук, Ф.Тейлора, В.Рибкала, О.Валевського, В.Голубь, основні результати яких спрямовані на покращання діяльності управлінців найвищого рівня. Автори доводять доцільність адаптації новітніх зарубіжних технологій прикладної психології і можливість практичного використання позитивного досвіду у системі політики і управління.

Отже, можемо зробити висновок, що прикладні психологічні технології обумовлені специфікою парламентської діяльності і спрямовані на оптимізацію, підвищення соціально-психологічної компетенції та актуалізацію додаткових сил і здібностей суб'єктів парламентаризму.

Прикладні психологічні технології довели доцільність їх застосування в процесі аналізу специфічних впливів, владно-управлінських відносин, дослідження особливостей групових процесів, психологічних факторів, що зумовлюють здійснення професійної діяльності в системі парламентаризму.

Практичне впровадження прикладних психологічних технологій базується на визначених процедурах, в основу яких покладено теоретичні положення найбільш відомих наукових шкіл, що суттєво вплинули і продовжують впливати на теорію і практику парламентаризму.

Прикладні психологічні технології сприяють підвищенню ефективності парламентського процесу, розвитку кадрового потенціалу, подоланню конфліктів та суперечностей в процесі парламентської взаємодії та реалізації політичного впливу.

5.4. Технології системного підходу в контексті парламентської діяльності

• Сутність системного підходу в політико-управлінській діяльності

Управління організаційними процесами в системі парламентаризму потребує психологічної компетентності парламентарів щодо усвідомлення домінуючих індивідуальних потреб та домінуючих потреб суспільних груп, а також усвідомлення способів і зв'язків, за допомогою яких ці потреби можуть бути задоволені. У зв'язку з цим системний підхід підкреслює значення взаємовпливів, що складають систему парламентаризму та важливість контексту, у якому відбувається взаємодія, оскільки своєрідність та унікальність окремої людини тісно пов'язана з унікальністю середовища, у якому вона перебуває.

Системний підхід розглядає взаємозв'язок кожної із систем - сім'ї, організації, професійного або соціального співтовариства, як силове поле, що впливає на розвиток і дає в спадок не тільки спадковість, генетичну спадщину, але і набір вірувань, схем мислення і поведінки від минулих поколінь. У сучасному парламентаризмі необхідним є розуміння цих схем на їх самому глибинному рівні, з тим, щоб мати ресурси для звільнення від схем, які обмежують суспільний розвиток, або є причиною політичних проблем.

Ми не усвідомлюємо зазвичай реальність цього силового поля і те, яким чином це на нас впливає. Іноді ми самі здійснюємо вчинки і ведемо себе в якійсь ситуації незрозумілим чином, роблячи речі, про які потім жалкуємо. Так само, у системі парламентаризму виникають ситуації, які важко назвати адекватними. Системний підхід досліджує ці феномени та їх виникнення з погляду системних явищ та процесів. Система, її компоненти та відношення взаємозумовлені. Системно-специфічні характеристики виникають разом з компонентами: компоненти, відношення і границі виникають одночасно і утворюють базис аутореферентної організації системи (саморегульована система з певним характером зв'язків між компонентами, за якої вона розглядається як жива істота

(К.Людевіг). Усі компоненти системи залежать від умов та форми організації і слідують лише внутрішнім законам.

Перевагою системного методу для застосування його технологій у системі парламентаризму є досить прості поняття, що є надбанням різних наук і містять універсальний та зрозумілий понятійний апарат: система - від найпростішої до найскладніших її утворень та її структура; навколишнє середовище, що впливає на функціонування системи; границі (фактори, які відділяють систему від середовища); способи взаємодії системи із середовищем (альянси, коаліції, конфлікти); генеалогічна концепція минулих поколінь та її вплив на систему; правила гри як прояв влади, системні ритуали тощо.

Система парламентаризму стає одиницею аналізу, подібно до живої істоти, що прагне до стабільності (морфостазу) або гомеостазу в умовах змінного зовнішнього оточення. Морфостаз - здатність системи зберігати свою структуру в умовах змін. Гомеостаз - прагнення системи до стабільності¹⁰.

Водночас система парламентаризму змінює свою структуру (морфогенез), щоб адаптуватися до зовнішнього середовища. Підхід до парламентаризму як до системи дає змогу концептуалізувати всю повноту інформації і аналізувати її в більш широкому контексті.

Наступною перевагою системного підходу у сфері парламентаризму є великий потенціал розвитку методу для опису живих систем, оскільки практичне знання, отримане в будь-якій із сфер теорії та практики (біології, психології, психотерапії, педагогіки, кібернетики, фізики, менеджменту, політології), може бути швидко асимільоване у сферу парламентаризму.

Саме значення виразу "системний" та його спорідненість зі словом "систематичний" дає можливість вважати, що системне мислення спроможне привносити у хаос людських стосунків упорядкованість та структуру, що на сьогодні є першочерговою необхідністю в системі парламентаризму. Як уже зазначалося, теорія систем у сучасному світі обіцяє бути універсальною і такою, яка для феноменів будь-якого рівня пропонує єдину міждисциплінарну теоретичну мову¹¹.

У цьому зв'язку в психологічному аспекті поняття "система" має кілька визначень. Взявши до уваги те, що система визначається як цілісний взаємозв'язок частин, кількісна взаємодія яких між собою є інтенсивнішою, а якісна - продуктивнішою, ніж їхня взаємодія з будь-якими інши-

¹⁰ Людевіг К. Системна терапія: основи клінічної теорії і практики / К. Людевіг. - К. : Вид-во "Verte", 2004. - 280 с.

¹¹ Шліппе фон А. Системна психотерапія та консультування / А. фон Шліппе, Й. Швайцер. - Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. - С. 47.

ми елементами, то така різниця у взаємодіях конститує межу системи, яка відділяє її від оточення¹².

А.Холл та Р.Фейган під системою розуміють набір елементів або об'єктів у сукупності зі взаємозв'язками цих об'єктів та їхніми ознаками.

Цікавим є підхід Н.Луманна, який вважав, що точне визначення системи має дати відповіді на три категорії запитань: що відрізняє систему від тла (границя системи); із чого вона складається (компоненти або елементи); що пов'язує ці елементи разом (залежності між елементами). Перше запитання стосується відмінностей між системою і навколишнім середовищем, друге - диференціації системи, третє - розмежування між елементами та їх залежностями. Усі три питання тісно пов'язані між собою.

Розмежуванням між живими і неживими системами може бути знайдено шляхом установаження між ними відмінностей. Різниця передусім полягає в тому, що живі системи вирізняються особливою власною динамікою, яку вони активно підтримують. Це відповідає твердженню: "Усе змінюється, хіба що хтось або щось сприяє тому, аби все залишилось таким, як є"¹³.

• **Системні фактори впливу на політико-управлінську діяльність**

Системний підхід виник як модель, на основі поєднання фундаментальних системних наук: кібернетики, теорій інформації, комунікацій та ігор, загальної теорії систем, теорії хаосу, ідей постмодернізму та радикального конструктивізму (А. фон Берталанфі, А. фон Шліппе, Й.Швайцер, І.Пригожин, С.Янг, К.Людевіг, Б.Мільнер, Л.Евенко, В.Рапопорт, А.Назаретян).

На відміну від теорії психоаналізу системна теорія не пов'язана з єдиним геніальним засновником. Доцільно говорити про кілька видатних особистостей, моделей та філософських концепцій, що, об'єднавшись, склали основу подальшої теорії та практики. Кожна з моделей спричинила специфічний вплив на розвиток системної теорії, що узагальнила закономірності функціонування соціальних систем.

Зокрема, науковці (А. фон Шліппе, І.Пригожин, К.Людевіг, С.Янг) виділяють **невні фактори**, урахування яких необхідне для **розвитку сучасного парламентаризму**, а саме: здатність до змін, впливовість, цілеспрямованість, можливість вибору, адекватність, зворотні зв'язки.

¹² Шліппе фон А. Системна психотерапія та консультування / А. фон Шліппе, Й. Швайцер. - Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. - С. 52.

¹³ Там само. - С. 53.

1. *Здатність до змін.* Політична система має бути наділена здатністю переходити в різні стани, змінювати свої властивості (у зв'язку з процесами глобалізації найбільш успішними є системи, які швидко адаптуються до змін і сприймають зміни як можливість для власного розвитку).

2. *Впливовість.* Політична система має реальну можливість впливати на всі сфери в суспільстві. Цей вплив має бути результативним і відповідати потребам тих, на кого він спрямований, тобто вплив має бути бажаним та очікуваним.

3. *Цілеспрямованість.* Чітко визначений бажаний майбутній стан керованої системи (усвідомлення та чітка уява картини бажаного майбутнього та зосередження зусиль на його досягненні має підвищувати ефективність і прискорювати бажані зміни. Неоднозначності та непорозуміння на першому етапі дій перешкоджають чіткому визначенню кінцевих результатів і визначенню реальних заходів для їх досягнення).

4. *Можливість вибору.* Політична система має давати можливість для вибору варіанта рішення, що приймається, з певної кількості варіантів (більша кількість варіантів є більш пристосованою до реального стану, що весь час змінюється, на противагу "ідеальному варіанту", якого просто не існує).

5. *Адекватність.* Оцінка має базуватися на реальних ресурсах (матеріальних, трудових, інтелектуальних тощо). Оцінка реального стану речей має бути ресурсом для того, щоб співвідносити завдання з реальними можливостями, що дає системі необхідну стабільність і можливість уникнути неадекватних очікувань.

6. *Зворотні зв'язки.* Має бути достатньо інформації щодо поточного стану справ. Добре налагоджені зворотні зв'язки сприятимуть систематичному оцінюванню якості управління.

Оскільки система парламентаризму є складовою системи влади, вона співвідноситься з іншими соціальними системами суспільства, зокрема із системою державного управління. До системних характеристик державного управління науковці відносять такі: відсутність критерію прибутковості; дещо розмиті уявлення про відповідальність і владу; тенденцію надавати послуги переважно тим, хто забезпечує ресурси, а не постійним споживачам (Л.Орбан-Лембрик, Л.Карамушка, Н.Нижник, Б.Новиков, О.Оболєнський, В.Саламатов та ін.).

До особливостей функціонування системи державного управління вітчизняні дослідники відносять: управління в органах державної влади набуває нормативно-посадового характеру; результатом діяльності органів державної влади є не матеріальний, а інформаційний продукт (рішення); предмет їх діяльності - інформація, що також є ресурсом органів державної влади; органи державної влади є більш закритими щодо сприйняття змін; процеси кадрової ротації в системі державної служби є

менш активними та плинними, а вимоги до особистісних характеристик управлінців є більш високими.

• **Характеристика системи парламентаризму України**

На основі теоретичних положень системного консультування (В.Сатіф, А. фон Шліппе, Дж.Хейлі, К.Людевіг) та системної концепції ефективного розвитку організацій (Р.Дафт, Г.Кунц, Д.Лафт, Б.Мільнер, А.Назаретян, О.Оболенський, Н.Нижник, Г.Пригожин) можна виділити *загальні характеристики системи парламентаризму України:*

1. Система парламентаризму України має складну внутрішню побудову та психологічну структуру. Внутрішня побудова відображається структурою, культурою та ресурсами. До психологічної структури належать: групові інтереси, групові норми, групові потреби, групова думка, групові рішення, групові цінності та групові цілі.

2. Система парламентаризму України як ціле формує у її членів певні "системні якості", вона є визначальною для розвитку якостей та особливостей елементів, що до неї входять.

3. Система парламентаризму України, що визначається навколишнім середовищем, за складовими П.Голла (технологічні чинники, законодавчі, політичні, економічні, демографічні, екологічні, культурні), внутрішньою та психологічною структурою в сукупності є більше, ніж сума її елементів.

4. Кожний елемент системи впливає на інші елементи і сам перебуває під їх впливом.

5. Система має здатність до саморегуляції та самовідтворення.

6. Система парламентаризму України виконує свої функції за допомогою певних механізмів: структури системних ролей; структури підсистем організації; зовнішніх і внутрішніх меж між ними.

Зазначимо, що в системі парламентаризму України формуються притаманні їй властивостям правила функціонування, що зумовлені особливостями і стереотипами взаємодії. У свою чергу, стереотипи парламентської взаємодії зумовлені певною мірою організаційними міфами, історичними подіями та системними стабілізаторами, прикладом яких можуть бути симптоми та явища (бюрократія як стабілізуючий фактор системи парламентаризму).

Зважаючи на всі відмінності між соціальними системами загальним для них є факт присутності людини в процесі управління. Особистісний чинник є тією психологічною компонентою, що привносить у діяльність індивідуальне забарвлення. Зміни в системі парламентаризму зумовлюють зміни нормативних вимог до парламентарів: їх компетентності, здатності орієнтуватися у зростаючих інформаційних потоках, умінні використовувати засоби ділового спілкування, створювати команди

та узгоджувати різні принципи і цінності. Політик за цих умов розглядається як особистість, яка впливає на ефективність використання всіх природних і суспільних ресурсів та приймає рішення про перспективи розвитку.

Ефективність сучасного стану функціонування організаційної структури системи парламентаризму України більшою мірою залежить від соціально-психологічних факторів впливу на парламентську діяльність кожного окремого парламентаря, оскільки в сукупності це і формує систему парламентаризму України та наповнює її індивідуальним змістом. Відповідно до цього необхідним є застосування в системі парламентаризму України комплексу соціально-психологічних методів, прийомів і засобів, що спрямовані на оптимізацію парламентської взаємодії та підвищення результативності парламентської діяльності.

• Системні фактори впливу на політико-управлінську діяльність

Вплив на систему парламентаризму України здійснюється певними факторами (табл. 5.1). Визначені теоретиками і практиками системного підходу фактори впливу в процесі застосування психологічних технологій визначаються як феномени, навколо яких зосереджується увага.

Таблиця 5.1

Системні фактори впливу на політико-управлінську діяльність

Системні фактори впливу	Прояви	Можливі проблеми	Завдання застосування прикладної психології
1	2	3	4
Стереотипи взаємодії	"Комунікація за еталоном"	Реакція в комунікації спрямовується не на повідомлення, а на власні очікування	Подолання "штампів" комунікації, розширення контексту
Правила	Непорозуміння	Неузгодженість сформованих внутрішньою культурою організації правил та імпліцитних (сформованих зовнішніми чинниками)	Визначення та розширення існуючих правил
Системні міфи	Ототожнення з групою за зразком: "Ми - це..."	Несформована групова ідентичність, невідповідність міфів, переданих у "спадок", із сучасними потребами	Вивчення міфів системи; усвідомлення потреб, які вони задовольняють; використання їх сюжету для подальшого переформулювання, розширення контексту, формування ідентичності

Закінчення табл. 5.1

1	2	3	4
Границі	Закритість системи парламентаризму	Порушення зворотних зв'язків, порушення комунікації, недостатньо довіри, порушення взаємодії	Налагодження та розширення моделей взаємодії
Стабілізатори	Проблеми, негативні прояви	Система спрямовує енергію не на розвиток, а на подолання проблем (акцентування на проблемах ведуть до їх підтримки)	Зміна акцентів на ресурси, пошук "вигоди" проблем та можливості задоволення потреб іншим способом
Системні історії	Уникнення відповідальності, обмежені погляди щодо власного впливу та участі у змінах	Фокусування та відтворення лише певних історій, обмеження репертуару	Розширення контексту, рефремінг (переформулювання) історій, надання іншого значення, пошук ресурсів

Докладніше спинимось на цих системних факторах впливу.

Стереотипи взаємодії. Цей феномен А.Бендлер назвав "комунікацією за еталоном", де реакція відбувається не на логіку, з погляду спостерігача, а згідно із структурою власних очікувань. Спільна історія, спільна системна парадигма та спільні смислові штампи зумовлюють особливу стабільність динаміки систем комунікацій. Такі інтеракційні зразки відтворюють себе знову і знову. Кожна з комунікацій не завжди буде безпосередньою реакцією на попереднє висловлювання, а визначатиметься насамперед структурами очікувань, які утворюються протягом певного відрізка часу. Водночас у комунікації кожної системи, у тому числі й системи парламентаризму, усе частіше трапляються "давно і добре відомі факти", які можуть раптом екстремально загострити ситуацію, оскільки існує заздалегідь готове, очікуване, "своє" пояснення. У такому разі реакція в комунікації спрямовується не на повідомлення, а на очікування, зменшуючи будь-які шанси для внесення змін та для досягнення конструктивного діалогу. На особистісному рівні це призводить до блокування нового досвіду та досягнення результату в процесі парламентської взаємодії, оскільки спрацьовують звичні особистісні штампи - "завжди одне й те ж". Тому завданням прикладної психології в системі парламентаризму є виявлення та подолання штампів комунікації, що сприяє конструктивній комунікації в процесі парламентської діяльності.

Наступним параметром є **правила**. Це один з найважливіших компонентів, який дає змогу встановлювати різноманітні обмеження та постійно-повторні способи варіантів поведінки під час парламентської діяльності. Тому в прикладній психології важливим аспектом є робота з прави-

лами, яка передбачає аналіз та вивчення їх існування в системі парламентаризму та встановлення домовленості учасників системи щодо конструктивної діяльності. Робота з правилами передбачає визначення та розуміння "вузьких" місць у парламентській взаємодії, коли результативність спільної діяльності знижується через непорозуміння.

Науковці виділяють експліцитні (сформовані внутрішньою культурою організації) правила та імпліцитні (сформовані зовнішніми чинниками) правила, які часто виявляються і можуть бути чітко сформульованими лише після їхнього порушення та оцінюються колективом чи групою осіб як проблема. На основі принципів "кібернетичного конструктивізму", відповідно до якого мотиви, почуття, потреби та конфлікти розглядались як конструкти, визначення в процесі системного психологічного аналізу центральних правил, що панують у системі парламентаризму, дасть можливість установити смислові зв'язки з існуючою сьогодні низкою проблем.

Згідно із системним підходом розв'язання проблеми залежить від зміни встановлених правил, що є актуальним для системи парламентаризму України, оскільки українське суспільство отримало в спадок не лише систему управління, а й правила, що зумовлюють і впливають на сам процес управління. Деякі правила диктують нам країни, які (хочемо ми того чи ні) поки що справляють суттєвий вплив на політику держави. Серед них найбільш впливовими є два напрями - російський та європейський, які дещо протилежні за своїм змістом. Крім того, є власні, передані у спадок, правила. Деякі з них залишаються до цього часу актуальними, а деякі лише гальмують рух до конструктивних перетворень.

Аналіз суспільних правил дає змогу виявити причини як різноманітних обмежень, так і постійних способів поведінки учасників системи. Цей підхід може використовуватись як алгоритм на різних рівнях розгляду будь-якої проблеми. Він діє і на загальному рівні суспільства, і на нижчому рівні будь-якої системи (колективу, групи, сім'ї).

Системні міфи. Дослідники системного підходу визначають міф як складне знання, що може бути виражене продовженням твердження: "Ми - це...". Науковці дійшли висновку, що знання про себе (мається на увазі знання власних системних міфів) погано усвідомлюється і формується протягом трьох поколінь. Наприклад, поки існує в суспільстві міф про можливість рятувальника (батька-президента), який здатний вивести країну з кризи, до тих пір суспільство буде демонструвати поведінку, необхідну для рятувальника - тих, кого переважно потрібно рятувати. Так закріплюється соціальна поведінка, стримується розвиток громадянського суспільства та громадських ініціатив. Тому для сприяння розвитку політик із ролі ведучого-рятувальника має прийти до ролі "фасилітатора" (від англ. "to facilitate" - полегшувати, сприяти). Така роль передбачає

сприяння змінам, розширення усвідомлення існуючої ситуації, знаходження ресурсів, має стійку мотивацію та натхнення для подолання політичних, бюрократичних і ресурсних бар'єрів.

Сучасне суспільне поле політичної невизначеності й хаосу породжує багато міфів, які заважають адекватності оцінювання ситуації та побудові ефективної моделі розвитку системи парламентаризму. Серед найбільш поширених в українському суспільстві, крім міфу про "ідеального" героя, є міфи: про надвпливи ("російські", "європейські", "американські"), які спричиняють панівний вплив на розвиток українського суспільства, якого неможливо уникнути; про "унікальність" української нації як наднації; про те, що шлях до світлого майбутнього може бути тільки через страждання; про поле політики як про "безмежну необмежену" владу без проблем усередині; про "безпорадність" суспільства; про єдиновірний шлях розвитку чи "правильний вибір" суспільного розвитку країни; про те, що не можна нічого змінити чи запізно змінювати тощо. Для того, щоб нейтралізувати вплив міфологічного сприйняття дійсності на розвиток, необхідно визнання їх існування; усвідомлення, які потреби вони задовольняють; використання їх сюжету для подальшого переформулювання і розвитку інших сюжетів і значень, які б сприяли створенню перспективної моделі бажаного майбутнього.

Джон Дьюї вказує, що серйозна небезпека та загроза для нашої демократії полягає не в тому, що існують інші, тоталітарні держави, а в тому, що в наших власних суспільних інститутах існують ті ж передумови, які в інших державах привели до перемоги зовнішньої влади, дисципліни, одноманітності й залежності від вождів. Тому аналіз міфів, які існують у системі парламентаризму, може бути діагностичним матеріалом для більш повної та об'єктивної оцінки психосоціальної дійсності українського суспільства.

Границі. Поняття границь соціальних систем установлюються завдяки домовленостям, на основі яких відбувається ідентифікація (належність/неналежність) когось або чогось до цієї системи. Так формується ядро своєї ідентичності, своєї сутності. На прикладі держави це може бути вирішення питання, у чому полягає сутність громадянства: в етнічній кровній спорідненості ("національна держава") чи у фактичному співіснуванні (мультикультуральне суспільство). Соціальні системи конституують свої границі навколо питань, пов'язаних з пошуком своєї сутності та свого смислу і відповідно до визначення належності/неналежності окремих елементів та операцій. Розрізняють різні типи границь. С.Мінухін виділяє три - застигли (ригідні), виразні (чіткі) та дифузні - залежно від того, як відмежовуються підсистеми сім'ї одна від одної.

Установлення, визначення та критичний перегляд існуючих меж є однією з найважливіших тем, оскільки на рівні системи парламентаризму

аналіз границь допомагає більше розуміти відносини та процеси взаємодії.

Стабілізатори. Найчастіше стабілізуючими факторами виступають проблеми. Навколо них згуртовується система. Прикладом цього явища в системі парламентаризму України є бюрократія. Подолати чи знищити бюрократію означає знищити міцну основу управління, що сформувалась в процесі історичного розвитку. Розв'язання цієї проблеми може бути досягнуто за допомогою розвитку нової корпоративної культури, яка б замість стратегії боротьби з негативними явищами спрямовувала свою енергію на забезпечення актуальних потреб розвитку.

Системні історії, які досліджував Мюррей Боуен, впливають на сучасність, а в багатьох випадках відтворюються знову. Згідно з цим положенням найважливішим аспектом в процесі дослідження є не окремі особи, а інформація та комунікація. При цьому фокус уваги полягає не стільки в індивідуальності кожного окремого парламентаря як цілісної одиниці, скільки в єдності всіх значень та правил, а головною видозмінюючою силою є техніка циркулярних питань і відповідних коментарів, що здатна поставити систему перед обличчям нового бачення проблем. І тут ідеться не про мову як таку; йдеться про значення, які передаються за допомогою мови у вигляді певних зразків (у соціальних системах цю роль відіграють історії), які в системах створюють та вибудовують реальність. Цей підхід розглядає дійсність через історії, які розповідають люди¹⁴. У системі парламентаризму це може бути одним із вагомих компонентів для досягнення більшого розуміння процесу комунікації, діагностичним інструментом розвитку, а також технологією іншого рівня інформування та зворотного зв'язку.

Отже, техніки прикладної психології парламентаризму досліджують проблеми, пов'язані із спільним конструюванням суб'єктів парламентаризму навколишньої дійсності та показують, як впливає на їхню поведінку контекст і категорії індивідуального мислення.

Такий підхід може бути важливим для подолання розриву та незбігання між делегованою місією, на яку орієнтується сьогодні Українська держава і тими цінностями, які панують у суспільстві. Цей розрив призводить до формалізованого виконання рішень і прийнятих указів, а також подальшого їх саботування. Системний підхід і застосування прикладних психологічних технологій давно вже вийшли за межі вузькопрофесійного вжитку, оскільки ця ідеологія базується на загальних закономірностях взаємодії живих систем і навколишнього середовища. Системна ідеологія може бути застосована для аналізу та практичної взає-

¹⁴ Шліппе фон А. Системна психотерапія та консультування / А. фон Шліппе, Й. Швайцер. - Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. - С. 37.

моді з різними живими системами: від індивідуальних організмів до "малих" і "великих" соціальних "організмів" (малих груп, організацій, об'єднань, суспільних груп чи навіть суспільств).

При цьому, якщо на індивідуальному рівні системний підхід може задовольняти потребу в індивідуальному розвитку, то на рівні "соціального організму" буде скоріше співвідноситись з процесом життєдіяльності групи, організації чи співтовариства.

5.5. Коучинг у політико-управлінській діяльності

Практика парламентаризму в Україні за період свого становлення і розвитку засвідчила, що процес розробки державної політики повинен відповідати сучасним вимогам і ґрунтуватися на комплексі знань, що накопичила наука про управління в найширшому контексті. Це зумовлює сталий і різнобічний інтерес дослідників до застосування технологій прикладної психології у різних аспектах та видах парламентської діяльності та потребує відповідного фахового забезпечення.

Технології прикладної психології в контексті PR описують Г.Почепцов і С.Чукот. Аналізуючи сучасний стан і проблеми державної інформаційної політики України та досвід зарубіжних країн у цій галузі, автори зазначають, що на зміну ері теологічних поглядів приходить ера ефективних розмов, мовних та комунікативних дій, метою якої є оптимізація функціонування системи, її ефективності та застосування цього критерію до всіх видів людської діяльності.

Зауважимо, що PR-технології пропонують швидкі й дієві концепції, здатні управляти масовою свідомістю й вигравати інформаційні війни. Тому у більшості населення вони асоціюються з маніпуляцією, зокрема через засоби масової інформації.

Досить ґрунтовно дослідив застосування маніпулятивних технологій російський учений С.Кара-Мурза. Він описує механізм маніпуляції суспільною свідомістю як технологію володарювання та нового типу влади і зазначає, що ХХ ст. - час творення глобальних теорій та доктрин і розробки на їх основі технологій впливу, що здатні творити дива. На думку С.Кара-Мурзи, успіх маніпуляції свідомістю насамперед залежить від вміння нейтралізувати засоби психологічного захисту кожної особистості та суспільних груп.

На жаль, до цього часу в Україні не вироблені механізми відповідальності за порушення етичних норм та екології психічного суспільного простору. Тому сьогодні наріла потреба в розробленні певних норм та механізмів, що забезпечували б екологічність політичного простору для всіх без винятку його учасників. Це актуалізує потребу в парламентарях, які володіють навичками і компетенціями протистояння маніпуля-

тивним впливам, а отже, застосовують у своїй діяльності технології прикладної психології, серед яких все більшої популярності у сфері політики і управління набирає коучинг.

Достатньо обґрунтованим є твердження, що успіх будь-якої справи залежить від кожної окремої людини. Але не завжди це знання використовують у реальному житті. Саме тому метою коучингу у сфері парламентаризму є допомога парламентарям у покращанні професійної діяльності та досягненні професійних цілей.

Саме слово "коуч" (від англ. "coach" - екіпаж, карета) означає транспортний засіб, який "перевозить" людей з одного рівня творчості на інший, вищий. За визначенням М.Лейблінга та Р.Прайора, коучинг - це найбільш економічно вигідний спосіб покращання індивідуальної діяльності.

Коучинг - 1) процес співробітництва, у ході якого коуч сприяє оптимізації діяльності, збагаченню життєвого досвіду, самостійному навчанню й особистісному зростанню людей; 2) вид консультування; 3) стиль лідерства, орієнтований на досягнення цілей та сфокусований на рішеннях.

Коучинг як процес співробітництва можна порівняти з працею репетитора, інструктора, тренера. До речі, піонерами коучингу у сфері спорту були древні греки і римляни, за якого тренер використовував свій досвід і навички управління під час підготовки олімпійських чемпіонів.

Коучинг як технологія управління спрямований на підвищення ефективності роботи і вдосконалення професійних навичок управлінців, робочих груп та колективів. Коучинг сприяє реалізації творчих здібностей, підвищенню особистої ефективності в процесі досягнення мети через усвідомлення власних цінностей, індивідуальних мотивів та потреб, ефективному використанню індивідуальних ресурсів та можливостей оточуючого середовища. Коучинг дає відповіді на запитання, як саме слід підтримувати людей, щоб вони могли розкрити свій потенціал.

Як процес взаємодії коучинг базується на систематичному співробітництві, ефективному зворотному зв'язку, мотивації і специфічній техніці запитань. На відміну від традиційних управлінських підходів, коучинг як стиль управління полягає не в процедурі одностороннього потоку наказів чи інструкцій, а в динамічній взаємодії коуча і підлеглого.

Як стиль лідерства (за визначенням М.Аткінсон та Р.Чоїс) коучинг покликаний наставляти, надихати, тренувати на успіх та розвивати уміння управлінців досягати мети.

Е.Грант розглядає коучинг як технологію, що сприяє розвитку емоційного інтелекту, оскільки покращує здатність розуміти та використовувати емоції конструктивним способом. Учений доходить висновку, що ключовим фактором успіху в покращенні виконання роботи є успішне керівництво, а ключовим фактором щодо покращення керівництва є самосвідомість, тобто наявність сильного емоційного інтелекту.

Як аспект професійної компетентності коучинг на індивідуальному рівні спрямований на підвищення ефективності парламентської діяльності та забезпечує відповідність між задоволенням особистих потреб та професійними обов'язками, є джерелом позитивних змін для особистості та значним фактором змін у системі парламентаризму.

Коучинг як технологія управління застосовується для відрефлектування конфліктів, що виникають у процесі парламентської діяльності (спираючись на власну участь та можливості), як механізм подолання опору, що виникає в процесі розв'язання проблем, як чинник, що упереджує вигорання під час виконання парламентських завдань та розширює зону особистісного розвитку.

Коучинг як вид управлінського консультування допомагає парламентарям сфокусувати свою увагу на складних завданнях, взяти на себе відповідальність за власні рішення і чітко побачити шляхи досягнення спільних цілей. Висока ефективність коучингового підходу в роботі з людьми (М.Аткінсон, Е.Грант, М.Ландсберг, М.Лейблінг, Н.Лебедева) досягається за рахунок того, що він включає в себе три унікальні компоненти.

Синергія: клієнт і коуч є партнерами, командою, що фокусується на клієнтові та його запиті з метою досягнення більшого, ніж клієнт може досягти сам по собі через усвідомлення шляхів досягнення професійних цілей та делегування відповідальності.

Структура: з коучем клієнт бере на себе більше відповідальності і дій, мислить масштабніше і досягає мети завдяки професіоналізму і відповідальності коуча.

Професіоналізм і експертність: коуч знає, як допомогти керівникам приймати оптимальні рішення, установлювати чіткі цілі, краще використовувати ресурси, реструктурувати професійну діяльність для досягнення максимуму продуктивності й задоволеності.

Необхідними умовами досягнення успіху в процесі коучингу є: готовність до змін, спрямованість на досягнення позитивного результату, висока мотивація, достатній кваліфікаційний рівень, наявність необхідних часових ресурсів, послідовне виконання поставлених завдань.

Коучинг у системі парламентаризму - 1) прикладна технологія управління, яка базується на демократичному стилі керівництва, сформованому системному мисленні та певним чином організованій техніці запитань, що в кінцевому результаті орієнтована на перспективу позитивних змін та оптимізацію виробничих відносин, на основі співробітництва і налагодження зворотного зв'язку; 2) спеціально організований процес надання допомоги політичним лідерам, колективу (чи групі осіб) у розв'язанні проблем парла-

ментської діяльності, що насамперед допомагає чітко визначити цілі й готувати команду до конкретних функцій і завдань; 3) послуги, що їх надають незалежні спеціалісти; 4) засіб підвищення соціально-психологічної компетенції парламентарів.

Технології коучингу ввібрали в себе концепції та прикладні розробки з різних галузей (спорту, психології, менеджменту) і у сфері управління знайшли відображення в дослідженнях західних учених У.Грау, Дж.Моллер. Як приклад, можна назвати консультативну модель, запропоновану ними спочатку як метод коучингу спортивних команд, що згодом знайшло застосування у сфері менеджменту і під час супроводу політичних процесів.

Коучинг як прикладна технологія досить часто використовується в бізнес-структурах та приватних компаніях. Як свідчить практика розвинених країн, коучинг допомагає досягти результату, збільшувати прибутки і розвивати організаційну культуру підприємства. Європейський інститут ділового адміністрування (INSEAD) визначив коучинг як одну з форм керівництва та втручання, яке сприяє особистісному та професійному розвитку, вивчає свідому і несвідому динаміку групових процесів і заохочує до звільнення від простою потенціалу організації та удосконалює навички спілкування з людьми. Це оптимізує продуктивність і підтримує організаційні зміни в колективах.

Як технологія цілеспрямованого політичного впливу в процесі реалізації державної політики та виконання парламентських завдань коучинг у системі парламентаризму передбачає наявності в парламентарів відповідного комплексу особистісних якостей та вмінь. Коучинг розглядається і як певний тип лідерства, що зумовлює особистісний розвиток через взаємодію з командою і допомагає парламентарям реалізовувати цілі.

Як ключовий елемент вироблення політики коучинг у парламентській діяльності спрямований на сприяння процесу ухвалення рішень та створення можливостей для врахування різних поглядів, за якого учасники можуть відкрито впливати на рішення один одного.

У разі, коли процес коучингу здійснюється за участю політичних лідерів, коучинг може розглядатися як один з аспектів управління. Політичний лідер виступає у ролі підтримуючої ланки (найчастіше на конкретних етапах здійснення парламентських функцій) для реалізації потенціалу самих підлеглих. Така ситуація відображає певний рівень партнерського взаєморозуміння в системі парламентаризму, коли адміністрування втрачає свої традиційні риси і переходить у позицію взаємних вкладів у спільну реалізацію потенціалу всієї команди. Безперечно, що в такому разі політичні лідери потребують спеціальної підготовки та спеціальних знань.

Політичний лідер у ролі коуча повинен мати впевненість щодо ступеня готовності своєї команди до виконання конкретного завдання, тобто наявності у команди бажання і кваліфікації.

Найкращими передумовами для застосування коучингу в парламентській діяльності є гнучкість ієрархічних відносин у колективі; організація діяльності, орієнтованої на досягнення мети; командні форми роботи тощо.

Коучинг фокусується на: ефективності за рахунок максимального використання командних ресурсів; самостійному усвідомленні щодо розв'язання проблем, які перешкоджають досягненню мети і мотивації діяльності. На цих основах зосереджуються передусім вимоги до сучасного управління.

У практичній парламентській діяльності коучинг може бути засобом постійного оновлення навичок лідерства й управлінської компетентності та успішного управління. Це забезпечується через прийняття ціннісних установок, що є основою коучингу та формують світогляд, певну культуру спілкування та комунікативні стратегії.

Отже, у цілому коучинг потребує формування відповідного мислення, навичок взаємодії та зумовлює поведінку на основі високого рівня усвідомленості та мотивації.

На індивідуальному рівні це дасть змогу управлінцям:

- делегувати відповідальність;
- ефективно розподіляти час;
- більше знати як впливати і формувати культуру організації;
- покращити власні кар'єрні перспективи;
- упереджувати власне вигорання і вигорання команди;
- підвищувати рівень індивідуальної задоволеності від процесу управління.

На рівні організаційної структури коучинг визначає зону перспективного розвитку, сприяє розвитку групових процесів та ефективності комунікації. Коучинг також допомагає максимально ефективно використати індивідуальні ресурси з метою реалізації потреб та досягнення більших результатів за рахунок однакових часових ресурсів і умов.

Для впровадження коучингу необхідно дотримання таких основних вимог:

- коучинг має бути прийнятим у культурі парламентаризму як свій стиль;
- коучинг потребує від лідерів високого рівня усвідомленості й готовності брати відповідальність.

Таким чином, впровадження коучингу в систему парламентаризму зумовлено специфікою парламентської діяльності. Зміст, основні зав-

дання та принципи коучингу у сфері парламентаризму України визначаються цілями і політико-управлінськими завданнями та спрямовані на підвищення оптимізації парламентської діяльності за умови створення механізму, що забезпечить його застосування.

ВИСНОВКИ

1. Актуальність застосування прикладної психології зумовлена дослідженнями закономірностей розвитку системи парламентаризму та суспільства як організованих систем, їх взаємообумовленими зв'язками. Погляд на систему парламентаризму як на систему впливів, що спричиняють перехід системи з одного стану в інший, розширює перспективи дослідження причин, що гальмують такий перехід та розвиток, а також ресурсів, що сприяють прискоренню позитивних змін у системі парламентаризму.
2. На основі теоретичних положень системного підходу прикладної психології визначено, що система парламентаризму України формує в її суб'єктів певні системні якості, є визначальною для утворення особливостей її структурних елементів, що складають внутрішню організаційну структуру і психологічну структуру та має здатність до саморегуляції.
3. Організаційна структура системи парламентаризму відображається її культурою та ресурсами. Психологічну структуру складають: групові інтереси, групові норми, групові потреби, групова думка, групові рішення, групові цінності та групові цілі. Правила функціонування системи парламентаризму України зумовлені її властивостями, особливостями і стереотипами взаємодії. У свою чергу, стереотипи парламентської взаємодії спричинені певною мірою системними ролями; організаційними міфами, історичними подіями та системними стабілізаторами.
4. Коучинг як прикладна технологія у сфері парламентаризму базується на демократичному стилі керівництва, сформованому системному мисленні та певним чином організований техніці запитань, орієнтований на перспективу позитивних змін та оптимізацію політико-управлінських відносин через співробітництво і налагодження зворотного зв'язку, і водночас як компетенція менеджменту та стиль лідерства, що допомагає парламентарям реалізовувати цілі та розвиватися через взаємодію.

Контрольні питання та завдання

1. Дайте визначення прикладної психології як галузі політичної психології.
2. Які завдання виконує прикладна психологія у політичній сфері?
3. Які функції прикладної психології у сфері парламентаризму?
4. Які галузі психології Вам відомі?
5. Які відмінності між прикладною психологією і прикладною психологією у сфері парламентаризму?
6. Розкрийте сутність системного підходу у сфері парламентаризму.
7. Назвіть базові характеристики системи парламентаризму України.
8. Які системні фактори формують систему парламентаризму?
9. Дайте визначення коучингу як прикладної технології у сфері парламентаризму.
10. Які основні компоненти забезпечують ефективність технологій коучингу?

Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень

1. Функції і завдання прикладної психології парламентаризму.
2. Історія розвитку та становлення прикладної психології парламентаризму.
3. Сучасні наукові напрями застосування прикладної психології парламентаризму.
4. Технології системного підходу в контексті парламентської діяльності: Україна та європейський досвід.
5. Коучинг як прикладна технологія у сфері парламентаризму: реалії та перспективи.
6. Коучинг як механізм становлення сучасного парламентаризму України.

Тематика магістерських робіт

1. Сучасні наукові напрями застосування прикладної психології у сфері парламентаризму.
2. Технології системного підходу в контексті парламентської діяльності.
3. Психологія політичного лідерства.

4. Психологічні складові політичних конфліктів і деформацій.
5. Психологічні аспекти підготовки і прийняття політичних рішень.
6. Соціально-психологічні механізми реалізації політичного впливу.
7. Психологічні аспекти вивчення та формування громадської думки.
8. Соціально-психологічні технології організації виборчих кампаній.
9. Коучинг як технологія лідерства в парламентській діяльності.
10. Коучинг як вид консультування в парламентській діяльності.
11. Соціально-психологічні умови парламентської діяльності.
12. Соціально-психологічні компетенції політичних лідерів.
13. Психологічні аспекти переговорного процесу.
14. Психологічні маніпуляції в парламентській діяльності.

Список рекомендованої літератури

1. *Аткинсон М.* Пошаговая система: наука и искусство коучинга / М. Аткинсон, Т. Чоис. - К. : Companion Group, 2009. - 256 с.
2. *Головатий М. Ф.* Політична психологія / М. Ф. Головатий. - К. : МАУП, 2006. - 400 с.
3. *Грант Э.* Коучинг принятия решений / Э. Грант, Дж. Грин. - СПб. : Питер, 2005. - 138 с.
4. *Гринев В. Ф.* Инновационный менеджмент : учеб. пособие / В. Ф. Гринев. - 2-е изд., стереотип. - К. : МАУП, 2001. - 152 с.
5. *Гурієвська В.* Коучинг як прикладна технологія державного управління / Валентина Гурієвська // Зб. наук. пр. НАДУ. - К. : НАДУ, 2011. - Вип. 1. - С. 32-39.
6. *Дафт Р. Л.* Менеджмент / Р. Л. Дафт ; пер. с англ. - СПб. : Изд-во "Питер", 2000. - 832 с.
7. *Князева Е. Н.* Синергетика как новое мировоззрение: диалог с А. И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. - 1992. - № 2. - С. 3-20.
8. *Кунц Г.* Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций / Г. Кунц, С. О'Доннел ; пер. с англ. - М. : Прогресс, 1981. - 577 с.
9. *Ландсберг М.* Менеджер-коуч. Повышайте собственную эффективность, мотивируя и развивая тех, с кем работаете / М. Ландсберг. - М. : Эксмо, 2008. - 160 с.

10. *Лафта Д. К.* Эффективность менеджмента организации : учеб. пособие / Д. К. Лафта. - М. : Рус. деловая лит., 1999. - 320 с.
11. *Лебедева Н. М.* Организационное консультирование: гештальт-подход / Н. М. Лебедева, А. А. Лебедева. - СПб. : Речь, 2009. - 256 с.
12. *Лейблинг М.* Коучинг - это просто / М. Лейблинг, Р. Прайор. - СПб. : Питер, 2008. - 144 с.
13. *Логунова М. М.* Соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності / М. М. Логунова. - К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2006. - 196 с.
14. *Мильнер Б. З.* Системный подход к организации управления / Б. З. Мильнер, Л. И. Евенко, В. С. Рапопорт. - М. : Экономика, 1983. - 224 с.
15. *Назаретян А. П.* Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // Обществ. науки и современность. - 1997. - № 2. - С. 91-98.
16. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Основи психології управління : монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик. - Івано-Франківськ. - 2002. - 426 с.
17. Парламентаризм та парламентська діяльність : словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. - К. : НАДУ, 2010. - 500 с.
18. *Парсонс В.* Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / Вейн Парсонс. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - 549 с.
19. *Пригожин А. И.* Природа. Наука и новая рациональность / А. И. Пригожин // Философия и жизнь. - 1991. - № 7. - С. 36.
20. *Пригожин А. И.* Организация: системы и люди / А. И. Пригожин. - М. : Политиздат, 1989. - 271 с.
21. *Ребкало В. А.* Політичні інститути в процесі реформування системи влади / В. А. Ребкало, Л. Є. Шкляр. - К. : Вид-во НАДУ : Міленіум, 2003. - 172 с.

РОЗДІЛ 6. ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

- 6.1. Політичний конфлікт як різновид соціального конфлікту
- 6.2. Передумови, структура, функції та динаміка протікання політичних конфліктів в Україні
- 6.3. Діагностика та попередження політичних конфліктів
- 6.4. Управління політичними конфліктами
- 6.5. Етнополітичні конфлікти: сутність, виникнення та способи врегулювання
- 6.6. Суспільний консенсус як засіб розв'язання політичних конфліктів в Україні

Основні поняття: "конфлікт", "суперечності", "антагонізм", "політичний конфлікт", "конфлікт інтересів", "громадська думка", "суспільний консенсус", "стратегія", "технології врегулювання політичних конфліктів".

6.1. Політичний конфлікт як різновид соціального конфлікту

• Сутність соціального конфлікту

Розвиток демократії, становлення економічно ефективною системою суспільних відносин на засадах ринкової, соціальної, правової держави вимагають нового, сучасного підходу до організації всієї системи державного управління в Україні.

Реальна практика функціонування демократичного суспільства і, зокрема демократичного врядування, свідчить про те, що державна політика і психологія світосприйняття за умов демократії базується на визнанні об'єктивності існування багатоманітності інтересів, створенні умов для пошуку компромісу і динаміки прогресивного розвитку. Отже, постає завдання конструктивного підходу до такого суспільного феномену, яким є конфлікт - невід'ємний компонент будь-якої соціальної системи.

Державно-управлінська діяльність часто протікає на тлі конфліктних ситуацій. Як свідчить управлінський досвід, близько 80% конфліктів виникає попри бажання їх учасників. Тому кожному сучасному керівни-

кові необхідно володіти знаннями щодо загальних закономірностей виникнення і протікання різного роду конфліктів, у тому числі й політичних, навичками ефективного управління ними та вміннями правильно вибудувати стратегію поведінки в ситуації конфлікту.

Політичні процеси, які відбуваються в Україні, визначаються як складні й багатогранні. У них втягнуто багато учасників, інститутів і організацій. Тут стикаються різноманітні інтереси й цілі, перетинаються різні плани, наміри, сподівання.

Об'єктивна природа конфлікту, у тому числі й політичного, закладена в сутності самих суспільних відносин, оскільки спільна діяльність може як об'єднувати, так і роз'єднувати людей. На думку політологів, конфлікт є позитивним явищем, оскільки стимулює подальший розвиток системи, у якій він виник. Водночас неконтрольований конфлікт може мати деструктивні наслідки та призвести навіть до знищення його суб'єктів.

Важливо, передусім, усвідомити, що конфлікти є невід'ємною складовою людських відносин, вони - цілком закономірне явище. Це об'єктивна реальність, яка існує незалежно від того, бажаємо ми того чи ні. Соціальні конфлікти - це, як зазначає В.Ачкачов, не відхилення від норми, а є нормою співвідносин людей у соціумі, формою відновлення (і заміни) пріоритетів системи інтересів, потреб, суспільних відносин. Отже, потрібно знати і чітко визначати їх причини та обирати правильну стратегію управління ними.

У соціальній психології поки що немає загальноприйнятого визначення поняття конфлікту (від лат. *conflictus* - зіткнення). Найчастіше сутність конфлікту визначається через:

а) поняття "суперечність" чи "зіткнення" (у цьому разі його зміст визначається як протистояння потреб, мотивів, цілей, поглядів людей, їхнього психологічного складу тощо);

б) уявлення про реакції людей на певні невідповідності, які зустрічаються в їх життєдіяльності (перепони на шляху досягнення різного роду цілей спільної діяльності, на невідповідну очікуванням поведінку інших, невідповідність культурних основ і потреб тощо).

В обох випадках констатується той факт, що в основі конфліктних ситуацій лежить несумісність, протиборство різних потреб, інтересів, поглядів, думок, уявлень про поведінку та способи досягнення власних прагнень окремої людини чи груп людей. Тому конфлікт можна розглядати як тип соціального відношення, у якому його учасники протистоять один одному через несумісність цілей (реальну чи уявну), поглядів, інтересів і потреб.

Соціальний конфлікт - це зіткнення протилежних суспільних груп особистостей, інститутів, інтересів, поглядів, прагнень з метою реалізації їхніх інтересів в умовах протидії і пов'язане з негативними емоцій-

ними переживаннями¹. Соціальний конфлікт є завершальною ланкою механізму вирішення суперечностей у системі суспільних відносин. Тому помилковим є отожднення конфлікту з такими соціальними явищами, як "суперечність", "антагонізм" і "боротьба".

Суперечність - діалектична взаємодія протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій, предметів і явищ, які водночас перебувають у внутрішній єдності та взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморуху та розвитку об'єктивного світу і пізнання.

Боротьба - один з виявів конфронтаційних соціальних процесів, гострий конфлікт між соціальними групами, класами, інтереси яких несумісні або суперечать один одному.

Антагонізм - форма вияву суперечностей та конфлікту між класами, групами, спільнотами, що характеризується непримиримістю соціальних інтересів, позицій, систем цінностей, якій притаманна гострота перебігу та розв'язання цих суперечностей і конфліктів.

Особливістю антагонізму є те, що пов'язані з ним суперечності можуть бути вирішені тільки шляхом взаємної боротьби протилежних соціальних сил, що призводить або до повної деструкції соціуму, у якому вона відбувається, або до виходу його на новий якісний етап зі знищенням протилежностей антагоністичного характеру².

Отже, в основі соціального, соціально-політичного конфлікту є суперечність, зіткнення. Це, хоч і необхідна, але не основна умова. Конфлікт передбачає усвідомлення суперечності та суб'єктивну реакцію на нього. Суб'єктами конфлікту стають люди, які усвідомили суперечності й обрали як спосіб її вирішення - зіткнення, боротьбу, суперництво. Такий спосіб вирішення суперечності здебільшого стає неминучим тоді, коли зачіпає інтереси й цінності взаємодіючих груп за відвертого зазіхання на ресурси, вплив, територію з боку соціального індивіда, групи, держави (міжнародний конфлікт). Суб'єктами конфліктів можуть бути індивіди, малі та великі групи, організовані в соціальні, політичні, економічні та інші структури, об'єднання, які виникають на формальній та неформальній основі як політизовані соціальні групи; економічні та політичні групи тиску, кримінальні групи, які домагаються певних цілей.

¹ Ачкачов В. А. Етнополитология : учебник / В. А. Ачкачов. - СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. - С. 200.

² Козер Л. Функции социального конфликта : пер. с англ. / Л. Козер. - М. : Идея-Пресс : Дом интеллектуал. кн., 2000. - С. 27-28.

Сприймаючи конфлікт як реальність, важливо чітко усвідомлювати, що він несе в собі як позитивні (конструктивні), так і негативні (деструктивні) наслідки. На думку більшості дослідників, завдання полягає в тому, щоб знайти спосіб зробити конфлікт продуктивним. Тому психологічно правильно в ситуації конфлікту визначити всі його "плюси" і "мінуси".

Позитивними аспектами конфлікту є те, що:

- по-перше, конфлікт виконує свого роду "діагностичну" функцію, вказує на існуючі суперечності, проблеми, необхідність змін, різне бачення перспектив розвитку колективу тощо. Конфлікт об'єктивізує джерело суперечностей і тим самим дає можливість усунути його;
- по-друге, конструктивний конфлікт (меншою мірою деструктивний) стимулює розвиток організації, управлінської структури, соціального інституту, відкриває шлях до інновацій, попереджує "застій" індивідуальної і групової життєдіяльності та стимулює рух уперед;
- по-третє, конфлікт сприяє групуванню однодумців і, тим самим, структурує колектив, організацію щодо проблем їх розвитку;
- по-четверте, у ситуації конфлікту, коли необхідно обрати позицію, виявити своє ставлення до проблем організації, колективу, підвищується активність його учасників;
- по-п'яте, конфлікт виконує також інформаційно-пізнавальну функцію. Як правило, саме в ситуації конфлікту найчастіше виявляються справжні обличчя його учасників, їхні моральні якості, зокрема принциповість, відповідальність тощо.

До *негативних аспектів конфлікту* фахівці в галузі соціальних і політичних наук відносять:

- по-перше, погіршення психологічного мікроклімату організації, установи, колективу, а якщо він зачіпає великі соціальні групи, то і суспільства загалом і, як наслідок, зниження соціальної активності, продуктивності праці;
- по-друге, послаблення взаємозв'язку між учасниками конфлікту, їхнього співробітництва;
- по-третє, конфронтаційність, яка формується між сторонами конфлікту. Особливістю конфлікту як виду взаємодії є протидіяння однієї сторони іншій;
- по-четверте, матеріальні, організаційно-управлінські, моральні та психологічні втрати.

Названі вище "плюси" і "мінуси" соціального конфлікту характерні для всіх його видів, у тому числі й політичного конфлікту.

Виділяють два типи соціальних конфліктів: ті, що не зачіпають базового консенсусу суспільства (їх учасники не вважають за необхідне

для їх розв'язання змінювати соціально-політичну систему в цілому); ті, що для розв'язання конфлікту передбачають цілісне перетворення суспільства. В останніх одним з основних методів боротьби виступає насильство.

Загальними джерелами соціальних конфліктів є обмеженість деяких цінностей, таких як влада, багатство, престиж.

Розрізняють об'єктивні та суб'єктивні причини соціальних конфліктів. Перші з них зумовлені дефіцитом цінностей та благ різних соціальних груп і, як наслідок, нерівним становищем людей. Необхідність розподілу суспільних ресурсів практично завжди веде до виникнення конфліктів, оскільки люди зазвичай хочуть отримувати більше, а їх власні потреби видаються більш обґрунтованими, ніж потреби інших членів суспільства. При цьому часто наявні ресурси держави бувають досить обмеженими.

Суб'єктивні причини соціальних конфліктів зумовлені усвідомленням суб'єктами суспільних відносин несумісності своїх цілей. У суспільстві завжди існують групи людей, що мають протилежні, несумісні інтереси і цілі. Сюди ж можна віднести різницю в поглядах та уявленнях. Одну і ту ж проблему завжди можна розв'язати по-різному, і кожен вважає, що його рішення - найкраще.

Як уже зазначалося, конфлікт - це зіткнення сторін, в основі якого заострення реальних або ілюзорних суперечностей. Якщо це зіткнення зумовлене об'єктивними розбіжностями інтересів і сторони конфлікту адекватно сприймають ситуацію, є підстави говорити про реальний конфлікт (конструктивний). Коли ж об'єктивні засади конфлікту відсутні, і конфлікт розпочався через викривлення інформації, хибне розуміння сторонами інтересів, намірів, цінностей іншої сторони, то такий конфлікт може бути класифікований, як хибний (деструктивний).

Конструктивний конфлікт - це конфлікт, який породжений причинами професійного характеру і розв'язання якого стимулює розвиток організації, її перехід на більш високий, відповідний сучасним вимогам рівень діяльності.

Про важливу роль конфлікту в суспільному житті вперше заговорили ще у Стародавньому світі. Так, зокрема, Геракліт, Сократ, Епікур стверджували, що джерело руху і розвитку всього суцього - це утворення і боротьба протилежностей.

Конфлікт як соціальне явище уперше був досліджений у працях Г.Зіммеля, Г.Гегеля, А.Сміта, К.Маркса, А.Токвіля. Вони, а пізніше К.Булдінг, Л.Козер, А.Бентлі та інші розглядали його як головне джерело політики, що є в основі змін, що відбуваються у ній.

Загалом у **вивченні конфліктів** умовно можна виділити **два основних напрями:**

Перший напрям - концепції Е.Дюркгейма, Т.Парсонса, Н.Смелзера, які отримали назву "*функціоналізму*". Тут основна увага приділяється проблемам стабільності й сталості. Так, наприклад, Т.Парсонс розглядає конфлікт як дисфункціональний процес у суспільстві і вважає, що функціонування соціальної структури засноване на ціннісному консенсусі членів суспільства, що забезпечує його стабільність і інтеграцію.

Другий напрям - теорії Г.Зімеля, К.Маркса, М.Вебера, Р.Дарендорфа, К.Фостера, Л.Козера, у яких проблематика конфлікту посідає визначальне місце, пояснюючи соціальні процеси і зміни (*структуралізм*). Розуміння конфлікту прихильниками другого напрямку базується на сприйнятті його як нормального соціального явища, що відіграє позитивну роль у соціальних системах. Так, наприклад, Г.Зіммель зазначав, що конфлікт очищує повітря і виступає формою соціалізації, а Р.Дарендорф взагалі вважав "політику свободи - політикою життя з конфліктом"³. На його думку, соціальний конфлікт - це результат спротиву існуючим у кожному суспільстві відносинам панування і підкорення. Подавлення конфлікту веде до його загострення, а "раціональне" регулювання - до "контрольованої еволюції".

Л.Козер трактує соціальний конфлікт як ідеологічне явище, що відображає прагнення і почуття соціальних груп чи індивідів у їхній боротьбі за об'єктивні цілі: владу, зміну статусу, перерозподіл прибутків, переоцінку цінностей. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони упереджують закріплення соціальної системи та відкривають шлях інноваціям⁴.

Серед концепцій політичного конфлікту важливе місце посідає "загальна теорія конфлікту" К.Боулдінга. Він вважає, що конфлікти є невіддільними від суспільного життя, вони знаменують собою усвідомлені й реальні суперечності та зіткнення інтересів, оскільки в самій природі людини закладено прагнення до постійної ворожнечі, боротьби із собою подібними та ескалації насильства. Учений визначає конфлікт як ситуацію, у якій сторони усвідомлюють протилежність своїх позицій, і кожна сторона прагне зайняти позицію, несумісну з бажаннями, інтересами іншої. Водночас конфлікти є тим видом соціальної взаємодії, коли сторони усвідомлюють як своє протистояння, так і своє ставлення до нього. Тому учасники конфлікту свідомо розробляють стратегію і тактику боротьби. Це не виключає того, що конфлікти можна і потрібно розв'язувати, або, принаймні суттєво обмежувати.

³ Глухова А. В. Шляхи та способи розв'язання політичних конфліктів / А. В. Глухова // Поліс. - 2009. - Вип. 29. - С. 46.

⁴ Козер Л. Функции социального конфликта : пер. с англ. / Л. Козер. - М. : Идея-Пресс : Дом интеллектуал. кн., 2000. - С. 208.

• **Зміст політичного конфлікту**

Різновидом соціального конфлікту є політичний конфлікт. На думку більшості дослідників, політичні конфлікти виступають основним джерелом суспільних змін, оскільки через них певні групи вносять зміни в колективне життя, сприяють руху соціально-політичної системи, утворюючи нові форми інституціоналізованого існування. Отже, політичний конфлікт можна розглядати як протиборство політичних суб'єктів, що зумовлене протилежністю їхніх політичних інтересів, цінностей і поглядів.

Політичний конфлікт - зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані, передусім, з боротьбою за отримання влади, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства⁵.

У реальній дійсності політичне співтовариство людей формується через їх взаємодію, що передбачає як співробітництво, так і їх можливість змагатися. У зв'язку з цим політичний конфлікт являє собою "різновид (і результат) конкурентної взаємодії двох і більше сторін (груп, держав, індивідів), які оспороюють один у одного розподіл владних повноважень і ресурсів"⁶.

Якщо соціальний конфлікт являє собою конфронтацію великих соціальних груп з приводу різноманітних ресурсів життєзабезпечення, то політичний конфлікт є зіткненням уже інтегрованих інтересів великих соціальних груп, прошарків, класів, суспільства в цілому, виражених у вигляді політичних цінностей, вимог, гасел і, як правило, пов'язаних з боротьбою за ресурси влади. Суб'єкти політичного конфлікту (політичні організації, інститути й окремі лідери) завжди виступають від імені певної соціальної спільноти. Для захисту своїх інтересів і цінностей окремі громадяни об'єднуються в співтовариства, створюють організації й інститути і таким чином стають суб'єктами політичного конфлікту. Отже, політичний конфлікт завжди організований та інституційований.

Зміст політичного конфлікту полягає у боротьбі суб'єктів політики за вплив у системі політичних відносин, доступ до прийняття суспільно значущих рішень, розпорядження державними ресурсами, забезпечення монополії своїх інтересів і визнання їх суспільно важливими, за все те, що підпадає під визначення влади і політичного панування.

⁵ Соціальна філософія : корот. енцикл. слов. / за заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. - К. ; Х., 1997. - 400 с.

⁶ Давлетчина С. Б. Конфликтология : учеб. пособие / С. Б. Давлетчина. - Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. - С. 270.

Політичний конфлікт являє собою певний вид суспільних відносин між людьми. Це - конфлікт особливого характеру, оскільки, по-перше, виникає й існує з приводу політичної влади та її функціонування в суспільстві; по-друге, у політичному конфлікті задіяні не окремі індивіди, а соціальні групи; по-третє, має соціально значущі наслідки завдяки впливу на усі сфери суспільного життя.

Об'єктом політичного конфлікту виступає політична державна влада, а предметом - володіння нею, її цінностями і символами, облаштування владних інститутів.

У ролі суб'єктів політичного конфлікту виступають окремі індивіди, малі та великі соціальні групи, у томі числі й етнічні, громадсько-політичні організації і політизовані соціальні рухи.

Політичні конфлікти - це своєрідний сигнал владі й суспільству про існування розбіжностей, суперечностей, несумісність позицій громадян. Цим самим вони стимулюють з боку владних інституцій дії, здатні поставити ситуацію під контроль, перебороти збуріння, які виникають у політичному процесі. Тому дестабілізація влади і дезінтеграція суспільства постають не в результаті виникнення конфліктів, а через невміння їх конструктивно розв'язувати, а то і просто їх ігнорування. Постійне виявлення і врегулювання конфліктів виступає запорукою стабільного, поступального розвитку суспільства.

Історичний досвід показує, що лише окремі різновиди політичних конфліктів мають дійсно руйнівний для суспільства характер. У країнах з розвинутою системою представництва врегулювання конфліктів створює можливості для підтримки цілісності політичної системи, збереження пріоритету стабільності та єдності соціуму.

Позитивна роль політичних конфліктів особливо помітна у сучасну епоху, характерними ознаками якої стають гуманізація, пріоритет цінностей людського життя, створення передумов для погодження і примирення конфлікуючих сторін.

Природа політичних конфліктів в Україні зумовлена протистоянням різних потреб, інтересів, цінностей конкретних суб'єктів політики та загалом складових соціальної структури суспільства.

Водночас високий конфліктний потенціал українського соціуму продиктований складною політичною й соціально-психологічною ситуацією, що значною мірою визначає зміст соціальних і політичних конфліктів, форми їх прояву, вибір засобів регулювання та їх результативність, ставлення до них широких верств населення і політичних елітних груп.

Як свідчить історична практика, загострення політичних конфліктів відбувається в період докорінних суспільних змін. В Україні процес зміни форми власності, державного устрою, становлення державної незалежності супроводжується підвищеною напруженістю і загостренням супе-

речностей, що час від часу призводить до соціальних і політичних конфліктів. Ці конфлікти протягом усього періоду незалежності держави нерідко набували небезпечного розмаху, виникала реальна загроза національній безпеці країни, а суспільство опинилося на межі антагоністичного протистояння.

Молода політична система України стикнулася також із суперечностями між виконавчою і законодавчою владою, партіями і рухами, окремими політичними лідерами, фракціями в парламенті, між центральними органами влади, між центром та регіонами, різними соціальними прошарками населення.

Серйозну політичну кризу, яка залишається не до кінця урегульованою і на сьогодні, пережила Україна протягом 2004-2009 рр. Ця фаза охопила центральну та регіональну еліту, різні верстви населення, політику, економіку, культуру, інформаційну сферу суспільства, проте завдяки досягненню компромісів на найвищому рівні внутрішньополітична криза в період президентських 2004 р. і наступних парламентських та президентських 2010 р. виборів була врегульована в правовому полі.

Ускладнює ситуацію й те, що в Україні до цих пір не розроблено конституційних основ і правових норм розв'язання політичних конфліктів та відсутні напрацьовані й перевірені практикою цивілізовані, легітимні способи управління ними. З цих причин дуже часто переговори, досягнуті домовленості та компроміси є короткотривалими і не приносять бажаних результатів. А серед політичної еліти всіх "забарвлень", яка гучно називає себе демократичною, домінує схильність до розв'язання політичних проблем шляхом залучення населення до масових акцій, силового тиску, ультиматумів, блокування тощо.

Через відсутність досвіду перебування в конфлікті й виходу з нього наша країна щоразу опиняється в перманентному конфліктному полі. Конфліктність політики призводить до залежності від політичних процесів економіки і, як наслідок - ігнорування об'єктивних економічних законів. Вплив на політику великих бізнес-груп, який посилився останнім часом, створює дисбаланс в економічному розвитку окремих регіонів і рівні життя різних соціальних груп, що також сприяє ескалації конфлікту. Слабке громадянське суспільство за цих умов не здатне поки що протистояти негативним діям влади.

Проблемою сучасної України є і те, що конфлікти відбуваються за умов незавершеної політичної, національної та моральної самоідентифікації українців, тобто кризи цінностей. Конфлікти недостатньо інституалізовані й тому можуть призвести до дестабілізації суспільства⁷.

⁷ Конфліктологія / за ред. проф. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. - Х., 2002. - С. 21-22.

6.2. Передумови, структура, функції та динаміка протікання політичних конфліктів в Україні

• Джерела і основні причини політичних конфліктів

Причини виникнення політичних конфліктів містяться в самій природі політичних відносин, як відносин влади, заснованих на пануванні одних і підпорядкуванні інших, на перевазі одних суб'єктів і їхніх інтересів над іншими, що й спричиняє зіткнення і протиборство.

Конфлікти, які відбуваються у сфері політики, відбивають суперечливі інтереси та потреби, об'єктивно представлені в суспільстві. Політика стає полем і засобом розв'язання суспільних конфліктів. Це означає, що в ситуації, коли окремі групи суспільства мають взаємовиключні інтереси і не можуть їх самостійно врегулювати, протистояння між ними переміщається на політичний рівень, оскільки саме в політиці в загальному вигляді відображені інтереси та цінності суспільства загалом та основних груп населення.

Зазвичай політичний конфлікт взаємозв'язаний з економічними і соціальними явищами, оскільки політична боротьба завжди відображає стан соціально-економічних суперечностей. Отже, будь-який соціальний конфлікт потенційно може стати соціально-політичним, а його передумови визріти і сформуватися у сфері соціально-економічних відносин.

Джерела політичних конфліктів учені, як правило, бачать у дії або несоціальних, або соціальних чинників. Найчастіше до несоціальних чинників відносять численні інтерпретації різних видів політичної напруженості, схожість внутрішньовидової ворожості тварин і агресивності людини, що базується на визнанні. У цьому зв'язку слід відзначити, що дані сучасної науки не підтвердили, що люди володіють підвищеною схильністю саме до конфліктів, а не до альтруїзму або солідарності.

Природу політичних конфліктів учені найчастіше пояснюють виходячи з провідної ролі соціальних чинників⁸. Вони виділяють три основні причини, які лежать в основі політичної конфронтації.

1. *Різноманітні форми і аспекти суспільних відносин*, що визначають незбігання статусів суб'єктів політики, їх ролевих призначень і функцій, інтересів і потреб у владі, недолік ресурсів тощо. Ці об'єктивні джерела політичних конфліктів найчастіше детермінують суперечності між правлячою і контрелітою, різними групами тиску, що представляють інтереси певних сил і ведуть боротьбу за частки державного бюджету, а рівно і між всіма іншими політичними суб'єктами системи влади. Зовніш-

⁸ Давлетчина С. Б. Конфликтология : учеб. пособие / С. Б. Давлетчина. - Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. - С. 271.

ню напруженість такого роду конфліктів, як правило, удається погасити достатньо легко, проте викоренити джерела конфліктної диспозиції сторін, різним чином включених у політичну гру, можна тільки шляхом перетворень, які або міняють саму організацію влади в суспільстві, або реформують соціально-економічні підстави політичної діяльності конкуруючих суб'єктів.

2. *Розбіжності людей (їхніх груп і об'єднань) у базових цінностях і політичних ідеалах*, в оцінках історичних і актуальних подій, а також в інших суб'єктивно значущих уявленнях про політичні явища. Такі конфлікти найчастіше виникають у тих країнах, де стикаються якісно різні думки про шляхи реформування державності, закладаються основи нового політичного устрою суспільства, шукаються шляхи виходу із соціальної кризи. У розв'язанні таких конфліктів знайти компроміс деколи вельми важко.

3. *Процеси ідентифікації громадян*, усвідомлення ними своєї належності до соціальних, етнічних, релігійних та інших об'єднань і розуміння свого місця в соціальній і політичній системі. Такого роду конфлікти характерні передусім для нестабільних суспільств, де індивідам доводиться усвідомлювати себе громадянами нової держави, зводити до нетрадиційних для себе норм відносин з владою (як це відбувається в сучасній Україні). Такого характеру суперечності виникають також у тих країнах, де напруженість у відносинах з правлячими структурами викликає захист людьми культурної цілісності своєї національної, релігійної групи тощо та прагнення підвищити її владний статус.

• **Функції політичних конфліктів**

Роль та місце конфлікту в політичному житті суспільства визначається тими функціями, які він виконує. Під функцією конфлікту розуміють наслідки або спрямованість його дії на суспільство в цілому, чи то на окремі сфери життєдіяльності. Виходячи з цього у політичній науці немає загальноприйнятої точки зору з приводу корисності чи шкідливості конфліктів для суспільства. Так, багато хто з учених вважає, що суспільство і окремі його складові частини розвиваються внаслідок еволюційних змін, а соціальний конфлікт може мати тільки негативний, руйнівний характер (Т.Парсонс, Е.Дюркгейм, Е.Мейо, М.Бердяєв, Д.Дьюї, П.Сорокін). Вони наголошують на стійкості й стабільності суспільства, вважаючи політичний конфлікт певним відхиленням, "хворобою" людських стосунків⁹. Як деструктивний характеризує політичний конфлікт і Т.Пар-

⁹ Конфліктологія / за ред. проф. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. - Х., 2002. - С. 112.

сонс. Натомість А.Токвіль, К.Маркс, М.Вебер, Г.Зіммель, а пізніше К.Боулдінг, Л.Козер, В.Парето, Р.Дарендорф розглядали конфлікт як необхідний чинник у поясненні соціально-політичних процесів і змін; нормальний аспект колективного життя¹⁰. Ці дослідники вважали, що конфлікт: а) є головним джерелом політики; б) полягає у докорінних змінах політичного простору; в) однією з головних функцій політичних та соціальних конфліктів є стимулювання динаміки суспільних процесів. Особливістю функцій конфлікту є те, що вони виявляються в наслідках, тобто після його завершення¹¹.

Функції політичного конфлікту можуть бути як позитивними, так і негативними.

До позитивних функцій політичного конфлікту можна віднести:

- функцію розрядки напруженості (конфлікт відіграє роль "випускання пари", у результаті чого суспільне життя позбувається напруженості);

- комунікативно-інформаційну та єднальну функцію (сторони отримують більше інформації одна про одну, дістають можливість зближення на якій-небудь спільній платформі);

- стимулюючу функцію (конфлікт виступає рушійною силою соціальних змін);

- функцію переоцінки, зміни цінностей і норм суспільства.

До негативних функцій політичного конфлікту належать:

- виникнення загрози розколу суспільства;
- несприятливі зміни у владних відносинах;
- розкол у малоусталених соціальних групах;
- несприятливі демографічні процеси тощо.

• **Типологія та рівні розвитку політичних конфліктів**

Політичною наукою ще не вироблено універсальної типології політичних конфліктів. Дослідники, класифікуючи конфлікти, беруть за основу той чи інший критерій. Так, залежно від розбіжностей, що призводять до конфліктів, їх поділяють на конфлікт цінностей, конфлікт інтересів, конфлікт ідентифікації¹².

Конфлікт цінностей. Характерний для країн з нестійким державним устроєм. В його основі - зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві -

¹⁰ Коваленко Б. В. Политическая конфликтология : учеб. для вузов / Б. В. Коваленко, А. И. Пирогов, О. А. Рыжов. - М. : Ижица, 2002. - С. 155.

¹¹ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політичний концепт : монографія / В. О. Котигоренко. - К., 2005. - С. 126.

¹² Там само.

праві, ліберали - консерватори, інтервенціоністи - ізоляціоністи та ін.), політичних, ідеологічних та релігійних світоглядів. В Україні конфлікт цінностей у процесі свого формування відбувається поетапно: від девальвації колективістських цінностей радянського комуністичного суспільства, до поширення індивідуалістських цінностей вільного демократичного суспільства.

Конфлікт інтересів. Пов'язаний із зіткненням різних, насамперед політичних і соціально-економічних, інтересів. Конфлікти цього типу переважають в економічно розвинених державах, де політичною нормою є боротьба з приводу розподілу економічного "пирога". Зазвичай конфліктуючі сторони орієнтуються не лише і не стільки на досягнення матеріальних благ, скільки на покращення соціального статусу, що створює відповідні передумови для забезпечення їх такими благами. Конфлікт інтересів у посткомуністичних суспільствах, і в Україні зокрема, був зумовлений приватизаційними процесами. Правляча еліта, використовуючи владні важелі, отримала можливість "прихопити" стратегічно важливі підприємства та перетворитися на економічно панівний клас. Їх приватизаційно-бюрократичні інтереси вступили у суперечність з інтересом широких верств населення, яким обіцяли справедливую народну приватизацію.

Конфлікти ідентифікації (ототожнення, уподібнення) характерні для спільнот, у яких відбувається ототожнення суб'єктом конфлікту себе з певною групою. Ці конфлікти відбуваються в умовах расових, етнічних суперечностей, релігійних, мовних протилежностей. Визрівання конфлікту ідентифікації в Україні було зумовлене тим, що після краху комуністичного режиму люди отримали право вільного самовизначення.

З точки зору ступеня напруженості конфліктів їх поділяють на *неантагоністичні* (примиренні) та *антагоністичні* (непримиренні). При цьому вчені зазначають, що невміння чи небажання розв'язувати неантагоністичні конфлікти може призвести до їх трансформації в антагоністичну форму, а пошук взаємних компромісів, способів урегулювання конфліктів - зняти їх гостроту й не допустити до ескалації.

Виходячи із зони і сфери поширення конфліктів їх класифікують як *зовнішні* (міжнародні) і *внутрішні* конфлікти, які, у свою чергу, поділяються на певні підтипи. Так, наприклад, внутрішні конфлікти поділяються на кризи і суперечності, що розкривають взаємодію між різними суб'єктами влади, та між владою і суспільством (пов'язані із внутрішньогруповою боротьбою за розподіл владних повноважень і відповідних позицій; між владою і громадськими силами, інтереси яких не представлені в структурі владних відносин; правлячою і опозиційною елітами, конкуруючими партіями і групами інтересів, центральною і місцевою владою тощо).

За ступенем і характером їх нормативної регуляції виділяють *інституціоналізовані* і *неінституціоналізовані* політичні конфлікти. Роз-

різняються за здатністю чи нездатністю людей (інститутів) підкорятися діючим правилам політичної гри.

Виходячи з якісних характеристик, що відображають різний ступінь залучання людей у вирішення суперечки, інтенсивності криз і суперечностей, їх значення для динаміки політичних процесів виділяють "глибоко" і "неглибоко вкорінені" (у свідомості людей) конфлікти (Дж.Бергон); конфлікти "з нульовою сумою" (де позиції сторін протилежні, і тому перемога однієї з них обертається ураженням іншої) і "не з нульовою сумою" (у яких існує хоч би один спосіб знаходження взаємної згоди (П.Шаран)¹³.

З погляду публічності конкуренції сторін конфлікту говорять про *відкриті* (виражені в явних формах взаємодії конфліктуючих суб'єктів, що фіксуються зовні) і *закриті* (латентні) конфлікти, де домінують тіньові способи досягнення суб'єктами своїх владних повноважень. Якщо перший тип подібних конфліктів добре помітний у різноманітних формах масової участі громадян у політичному житті, то другий характерніший для прихованих від очей пересічного громадянина процесів ухвалення рішень)¹⁴.

Ураховуючи часові характеристики конфліктної взаємодії сторін, визначають *довгострокові* (боротьба дисидентів з комуністичними режимами) і *короткострокові* (наприклад відставка політичного діяча) конфлікти.

Виходячи зі структури і організації режиму правління виділяють конфлікти *вертикальні* (наприклад між центральними і місцевими елітами, органами центральної влади і місцевого самоврядування) і *горизонтальні* (усередині правлячої еліти, між неправлячими партіями, членами однієї політичної сили тощо).

В об'єктивному історичному процесі розрізняють конфлікти, що несуть *позитивний* і *негативний* потенціал. Конфлікти можуть бути позитивними, продуктивними, а за певних умов - негативними, що гальмують історичний розвиток, і бути деструктивними стосовно учасників конфліктів. Політичної значущості вони набувають, якщо торкаються міжнародних, класових, міжетнічних, міжнаціональних, релігійних, демографічних, регіональних та інших відносин.

Деякі вчені (І.Прокопенко, В.Малишенко) визначають *рівні розвитку політичного конфлікту*, пов'язуючи їх з генезисом владних відносин:

- конфлікти у масштабах усього політичного простору щодо легітимації влади, її визнання чи невизнання;

¹³ Давлетчина С. Б. Конфликтология : учеб. пособие / С. Б. Давлетчина. - Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. - С. 273.

¹⁴ Там само. - С. 273-274.

- конфліктні відносини в політичній еліті щодо обсягу владних повноважень, обґрунтування їхньої необхідності;

- боротьба й протистояння політичних еліт на міжнародній арені.

Фактично весь період незалежного розвитку України супроводжується постійними конфліктами: між виконавчою і законодавчою владою, фракціями в парламенті, партіями і рухами, окремими політичними лідерами, місцевою і центральною владою, а також владою і різними соціальними прошарками.

Серед найскладніших політичних конфліктів українського суспільства вітчизняні конфліктологи називають:

- конфлікти між соціальними групами, яких умовно визначають як "реформатори" (прихильники демократичних, ринково ліберальних перетворень) та "консерватори" (ті, хто ідеалізує наше минуле); між владою і опозицією;

- конфлікти у сфері соціально-економічних відносин, що часто набувають політичного забарвлення через незадоволення населення політикою владних структур;

- конфлікти у сфері "регіон - центр - регіон", що виявляються в конкуренції між регіональними, політичними і фінансово-промисловими елітами за здійснення впливу на прийняття рішень центром;

- конфлікти ідентичностей (сепаратизм окремих регіонів, спроби впровадження російської мови як державної, акції проти НАТО);

- конфлікти між бізнесовими структурами - конкурентами, що справляють політичний вплив;

- етнонаціональні конфлікти, що пов'язані з проблемами кримсько-татарського населення;

- міжконфесійні конфлікти між церквами, ієрархами, священиками, віруючими, які виявляються як на політичному, так і на богословсько-ієрархічному та побутовому рівнях;

- мовні конфлікти, пов'язані з вимогами певних суспільних груп надати російській мові статусу державної та їх законодавчого вирішення;

- конфлікти між політичними конкурентами в межах однієї електоральної ніші (Наша Україна і БЮТ, ПР і ПСПУ);

- конфлікти особистісні (Ю.Тимошенко і В.Янукович).

• **Структура та стадії політичного конфлікту**

Кожен конфлікт має більш або менше виражену **структуру**. Під структурою конфлікту розуміють перелік необхідних і достатніх елементів, які характеризують конфлікт.

Такими елементами є:

а) *конфліктуючі сторони*, так звані конфліктанти (наявність принаймні двох сторін, які перебувають у контакті одна з одною). Для того, щоб розібратися в конфлікті, необхідно, передусім, звернути увагу на соціальні й психологічні характеристики конфліктантів;

б) *зона розбіжностей*. Конфлікт виникає лише тоді, коли є предмет суперечки, факт або питання (одне чи кілька), з приводу якого виникли розбіжності;

в) *уявлення про ситуацію*. Кожен з учасників конфлікту має своє уявлення про ситуацію, що склалася в зоні розбіжностей і охоплює усі, пов'язані з цим обставини. Ці уявлення, як правило, не збігаються;

г) *мотиви*. У кожної людини є власний комплекс установок, потреб, інтересів, думок, ідей тощо, на основі чого вона оцінює те, що відбувається. Взаємнесумісність цінностей і намірів сторін і спричиняє виникнення конфлікту та його проходження;

д) *дії*. Коли існує зона розбіжностей, різні уявлення про ситуацію, суперечливі мотиви і цілі, то, природно, виникає взаємопротилежність дій сторін конфлікту стосовно одна одної;

е) *застосування сили* з метою впливу на поведінку протилежної сторони в бажаному напрямі.

У кожному конфлікті важливо відрізнити безпосередній привід зіткнення протилежних сторін конфлікту від його справжніх причин, часто прихованих.

У динаміці розвитку конфлікту виявляють **певні стадії** його перебігу. Так, наприклад, російський учений В.Смолянський пропонує такі стадії:

1. Стадія потенційного конфлікту (наявність конфліктної ситуації). На цьому етапі конфліктні відносини зароджуються, формується атмосфера напруженості, що свідчить про наявність предмета суперечки і конкуренції, розбіжності позицій політичних суб'єктів.

2. Перехід потенційного конфлікту в реальний (усвідомлення зазіхання на свої інтереси). На цій стадії більш чітко виявляються сили, що підтримують кожну з конфліктуючих сторін; стає очевидним рівень протистояння, ступінь його інтенсивності тощо.

3. Конфліктні дії - обидві сторони конфлікту вдаються до конкретних дій.

4. Розв'язання конфлікту - це найбільш складний етап у його розвитку, оскільки від результату його закінчення залежить новий баланс політичних сил. Найчастіше розглядають два основних варіанти закінчення конфлікту: досягнення примирення сторін або їхня непримиренність, тобто створення безвихідної ситуації, нерозв'язності конфлікту. Між цими полюсами пролягає ціла низка варіантів еволюції конфлікту, що відбува-

ють його звичний розвиток (збереження колишньої інтенсивності), чи зниження, наростання взаємної опозиційності сторін.

Як свідчить політична практика, не кожна конфліктна ситуація переростає в конфлікт. Часто завершення одного конфлікту може спричинити інший конфлікт, можливо навіть в іншій сфері. Після завершення конфлікту настає етап, який отримав назву постконфліктного синдрому. Він виявляється в напруженні відносин конфліктуючих сторін. У разі загострення може стати основою виникнення нового конфлікту.

Варто пам'ятати, що будь-який конфлікт розгортається в певному культурному просторі. Що це дає для розуміння і прогнозування поведінки конфліктуючих сторін?

- У кожному суспільстві існує певна система моралі, яка накладає обмеження на поведінку людей взагалі та їхню поведінку в конфлікті зокрема. Конфлікти завжди відбуваються в установленому правовому полі держави. Відступи від принципів моралі й права можливі, однак вони засуджуються громадською думкою і караються правоохоронними органами, тому для зниження напруженості конфлікту і мирного врегулювання конфліктної ситуації корисно досягнення конфліктуючими сторонами домовленостей щодо певних правил, які б регулювали процедури контактів між ними.
- Чим більшою є культурна спільність між конфліктуючими сторонами, тим більш подібними є способи їхньої поведінки в конфлікті. Люди одного культурного середовища (подібність у рівні знань і освіченості, цінностях та ідеалах, нормах моралі й правилах спілкування) співвідносять свою поведінку в конфлікті з одними й тими ж спільними принципами, і, якщо абстрагуватися від особливостей, пов'язаних з їх індивідуально-психологічними рисами, поведуть себе подібним чином. Культурні відмінності між учасниками конфлікту і відсутність єдиних для них правил взаємодії в конфлікті здатні суттєво ускладнити його протікання.

• Особливості протікання політичних конфліктів

Певними особливостями відрізняється характер конфліктних ситуацій у сучасній Україні. Складність соціально-економічної і політичної ситуації створила основу для зростання конфліктності суспільства. Свій відбиток на протікання конфліктів, у тому числі й у сфері державного управління, накладає низький рівень правової культури суспільства.

Ціна конфлікту складається з:

- витрат енергії, часу, сил на боротьбу із супротивником;

- шкоди, якої ми зазнаємо від ворожих дій;
- витрат, пов'язаних з погіршенням ситуації (втрата престижу, погіршення відносин з протилежною стороною).

Ціна виходу з конфлікту - це різниця між втратами і надбаннями, зумовленими виходом з конфлікту. Якщо втрати для кожної сторони конфлікту є реальними, очевидними, сприймаються як значні, то надбання - видаються гіпотетичними, а це знижує їх значущість у кожного з учасників конфлікту. Це треба мати на увазі, коли приймаються рішення про стратегію поведінки в конфлікті.

Найвищим ступенем конфліктних ситуацій є криза (від грец. *krisis* - переломний момент) - різкий, крутий перелом. У політології виділяють такі види кризи: політичні, урядові, парламентські, внутрішньопартійні кризи.

Політична криза - тимчасове призупинення або взагалі припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; втрата довіри до політичних і державних лідерів; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості¹⁵.

Політичні кризи проходять низку етапів: *передкризовий стан* суспільства або його політичної системи, який полягає в розвитку конфліктних ситуацій до такої міри, коли вони вже не можуть бути розв'язані шляхом досягнення політичного компромісу; *виникнення кризи*, що виражається в неспроможності владних структур розв'язувати існуючі в суспільстві проблеми політичними методами, що характерно для нормального функціонування політичної системи; *розвиток і загострення кризи*, ознакою чого є повний розпад відповідних політичних структур, посилення їх неадекватності, що призводить до повного безвладдя та безгосподарності.

Головна причина їх виникнення - відчуження народних мас від держави, органів державної влади, місцевого самоврядування; низький рівень громадської самосвідомості мас, незадовільна інформованість їх про реальний стан справ; високий рівень активності опозиційних структур; позиція засобів масової інформації; нерішучість та некомпетентність відповідальних осіб.

Політичні кризи можуть набувати різних форм (відставка уряду, розпуск парламенту, запровадження надзвичайного стану).

¹⁵ Кочубей Л. О. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу / Л. О. Кочубей // Наук. зап. Ін-ту політ. і етносоц. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. - К., 2008. - Вип. 41. - (Підсерія "Курасівські читання"). - С. 177-178.

Урядова криза визначається ситуацією, коли даний уряд за різних причин надалі неспроможний вирішувати поставлені перед ним завдання і чи то через вогум недовіри з боку парламенту, чи то за власною ініціативою його членів (залежно від конституційних норм країни) подає у відставку.

Парламентська криза виникає в результаті розпуску або саморозпуску парламенту за умов, передбачених конституцією.

Криза політичних партій - ситуація, за якої політична партія (як правляча, так і опозиційна) через різні причини втрачає свої соціально-політичні ідеали, програмні цілі, орієнтири, авторитет і вплив на маси.

Екстремальною формою стану політичного життя суспільства, що є результатом різкого загострення політичної та економічної кризи, краху існуючих владних структур, є *політична катастрофа* (від грец. *katastrophe* - переворот, загибель). Політична катастрофа супроводжується вкрай важкими наслідками не тільки для політичного життя, а й для самого існування тієї чи іншої політичної системи. Причинами соціально-політичних катастроф є серйозні помилки і навіть провали в політиці правлячих кіл; конфліктні й кризові ситуації в усьому суспільстві, викликані розвалом економіки, міжнаціональними конфліктами, зростанням рівня злочинності, правовим нігілізмом, соціальною беззахисністю громадян. За такої ситуації зазвичай у країні вводиться надзвичайний стан.

Отже, політичні конфлікти і кризи бувають різних видів, але всіх їх об'єднує те, що вони негативно впливають на авторитет і функціонування владних структур різних рівнів, створюють загрозу існуючій політичній системі, негативно позначаються на умовах життя населення. Водночас політичні конфлікти за умілого і конструктивного управління ними стимулюють позитивні зміни в суспільстві, виступають постійно діючими формами його подальшого розвитку.

6.3. Діагностика та попередження політичних конфліктів

• Діагностика політичних конфліктів

Для діагностування конфлікту необхідно чітко визначити стадію, на якій конфлікт перебуває і, відповідно, головні цілі його суб'єктів.

На стадії виникнення політичного конфлікту головним завданням є визначення його дійсних причин і справжніх цілей учасників. Складність такого аналізу полягає в тому, що обидві сторони конфлікту зазвичай прагнуть їх приховати. Проведення аналізу дасть змогу виявити джерело політичної напруженості, первісні причини конфлікту, оцінити можливості локалізувати його розвиток, спрямувати конкуренцію сторін

у вигідне русло. Якщо суб'єктом управління конфліктом виступають владно-управлінські структури, то пошук ними причин напруженості й вироблення технології його врегулювання (ігнорування, уникнення публічної його оцінки, активна участь у його розв'язанні) передбачають усвідомлення ними своєї відповідальності за можливий розвиток подій. У будь-якому разі їх дії мають спиратися на всебічний аналіз соціально-політичної ситуації, оцінку співвідношення конфліктуючих сил, прогнозування їх можливих дій. Бажано розробити різні сценарії розвитку конфлікту, визначити можливі реакції на акції супротивників, окреслити проблематику потенційних переговорів і коло явно неприйнятних дій.

Невід'ємною стороною діяльності суб'єкта регулювання конфлікту є залучення на цій стадії компетентних експертів і аналітиків, фахівців у відповідній сфері державного управління; перевірка надійності комунікацій; поліпшення взаємозв'язку між різними сторонами, що беруть участь в регулюванні конфлікту; пристосування структури інститутів влади для здійснення ефективного контролю за подіями; інвентаризація відповідних ресурсів; підтримка позитивного іміджу влади; формування в населення переконаності в тому, що влада контролює процес.

На другій стадії розгортання політичного конфлікту коло діяльності суб'єкта, що намагається його контролювати, розширюється. Тут уже чіткіше виявляються сили, що підтримують кожну з конфліктуючих сторін, виявляється ступінь його інтенсивності, тобто збільшується кількість факторів, які необхідно відслідковувати. Як наслідок постає потреба у більшому обсязі інформації, її оперативності, уточненні поведінки і позицій конфліктуючих сторін.

Оцінка усіх факторів, що зумовлюють протікання конфлікту, дає чітке уявлення про його інтенсивність: чи тяжіє він до спаду чи до наростання. Відповідно до цього коригується тактика дії щодо його врегулювання.

У разі спаду інтенсивності кількість ресурсів, що спрямовуються на регулювання конфлікту, зменшується. Наростання напруженості припускає іншу тактику дій. Для спрямування інтенсивного конфлікту в потрібне русло доцільним є формування соціального середовища, зокрема інформування громадськості про поведінку сторін, зміну їхніх позицій, оприлюднення точки зору на розвиток ситуації тощо.

Остання стадія - закінчення конфлікту - є найбільш складним етапом, оскільки від результату закінчення спірних відносин залежить заново складений баланс політичних сил. Найчастіше в конфліктології розглядають два основних варіанти закінчення конфлікту: досягнення примирення сторін або їхня непримиренність.

Апробованими в європейській традиції механізмами подолання конфліктної ситуації є проведення круглих столів, форумів, зібрань на-

ціонального значення, підписання загальнонаціональних зобов'язань, універсалів, домовленостей тощо.

• **Попередження політичних конфліктів**

Запобігання політичним конфліктам є важливою складовою розвитку будь-якої держави. Уміння влади та усіх інших політичних суб'єктів розв'язувати наявні проблеми і суперечності на кожному з етапів протікання конфліктів створює можливості для ефективної реалізації державно-управлінських цілей та інтересів.

Визнаючи, що політичний конфлікт є природним елементом політичної конкуренції і публічної політики, тим не менше слід пам'ятати, що на певному етапі його може постати загроза національним інтересам і національній безпеці, а саме:

- коли суттєво загострюються суперечності між окремими соціальними групами, етнічними, культурними, регіональними ідентичностями;
- коли зростає тотальний рівень недовіри населення до всіх інститутів влади і політичної системи загалом;
- коли руйнуються і демонстративно порушуються морально-етичні засади політико-владної діяльності і "верх беруть" криміналізовані структури;
- коли все це супроводжується несправедливим перерозподілом власності на користь наближених до політики і влади груп, що породжує соціальну несправедливість і викликає протест населення;
- коли послаблюються позиції країни на зовнішньополітичному напрямі діяльності.

Тому для забезпечення ефективної системи політичного управління важливим є упередження подібних ситуацій, що досягається діагностикою, прогнозуванням та попередженням політичних конфліктів.

Для того, щоб уникнути появи і розвитку конфліктно-кризових ситуацій, дуже важливо вчасно знаходити шляхи щодо їх запобігання та розв'язання. Для цього насамперед потрібно:

- не допустити виникнення конфлікту або його розростання і переходу в таку фазу і такий стан, що значно збільшують соціальну кризу;
- вивести всі приховані, латентні, неявні конфлікти у відкриту форму для того, щоб зменшити неконтрольовані процеси і наслідки даної взаємодії, на які неможливо буде правильно й оперативно відреагувати;
- зменшити ступінь соціальної напруженості, що викликано розгортанням політичного конфлікту в суміжних сферах політичного життя, щоб не виникали більш широкі, додаткові потрясіння, на регулювання яких буде необхідно витратити додаткові ресурси й енергію¹⁶.

Передумовою запобігання і попередження конфліктів і тим самим забезпечення стабільного і поступального розвитку суспільства є постійне виявлення джерел, причин напруженості, конфліктів та їх вчасне діагностування.

Насамперед, слід виходити з розуміння того, що соціальна система перебуває у постійному "полоні суперечностей". Найпоширенішими з них є такі:

- ті, що формуються в результаті соціально-економічного і матеріально-побутового становища людей;
- ті, що зумовлені неприйняттям політики владних структур.

Не всі суперечності, у тому числі й політичні, призводять до конфліктів. Для виникнення конфлікту суперечності мають бути кимось усвідомлені, а поведінка, відповідно, вмотивована. Тому, якщо це можливо, краще раніше виявити, а ще краще запобігти переростанню суперечностей у конфлікти через зрозумілу, прозору, дієву владно-управлінську діяльність.

Свідченням виникнення можливого політичного конфлікту, а то й політичної кризи є політична напруженість - поширення серед широких верств населення настроїв невдоволення існуючим становищем у певних сферах життя або соціальним устроєм загалом. У цей час активізується діяльність політичних партій, громадських організацій, відбуваються мітинги, маніфестації, організуються пікети тощо. На такі явища обов'язково слід звертати увагу, оскільки вони, зазвичай, є "провісниками" системної або локальної, регіональної та іншої кризи.

Упередженню конфліктів сприяє:

- налагодження дієвої системи співробітництва між гілками влади;
- розв'язання соціальних, матеріальних і духовних проблем населення;
- розробка і використання прикладних методик моніторингу соціально-економічної і політичної ситуації в суспільстві;
- забезпечення своєчасних реформ та правопорядку;
- підвищення ефективності державного управління та виконавської дисципліни;
- підвищення в суспільстві авторитету влади та довіри до її рішень;
- оптимізація механізмів запобігання, пом'якшення та нейтралізації негативних соціальних явищ;
- застосування теоретичних і прикладних знань для спрямування конфліктного процесу в правове русло.

Запобігання політичної кризи сприяють також форми і методи діяльності суб'єктів політико-управлінського процесу:

- ступінь прозорості й відкритості політичної системи;

¹⁶ Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии / М. М. Лебедева. - М., 1997. - С. 129.

- рівень згуртованості конфлікуючих груп та інтенсивність внутрішніх відносин їхніх членів;
- залучення населення до формування та здійснення державної і місцевої політики;
- загальна соціально-психологічна атмосфера суспільства, його налаштованість на співробітництво і взаємодію, емоційна виваженість політичної поведінки громадян та їх здатність до обмеження владних домагань тощо.

Ефективність діяльності владно-управлінських структур з виявлення, діагностування та ослаблення конфліктних факторів, а також щодо обмеження можливості переростання їх у конфлікт залежить від таких складових:

- володіння інформацією щодо соціальної структури регіону чи території, де існує соціальна напруженість і є можливість виникнення політичного конфлікту;
- наявність даних про потреби, інтереси кожної соціальної групи і про рівень їх задоволення;
- аналіз і врахування національної структури, потреб, інтересів тих чи інших національних меншин;
- володіння інформацією про взаємовідносини між соціальними чи національними групами, з одного боку, і ними та центральною чи місцевою владою - з другого;
- збирання даних про прихильність населення до тієї чи іншої політичної ідеології, партії, руху;
- на передконфліктній стадії важливо знати безпосередньо конфлікуючі сторони, тобто хто є дійовими особами, що перебувають у конфронтації;
- володіння певними можливостями для запобігання конфлікту, зокрема: фінансовими, матеріальними, людськими¹⁷.

Усе це має бути враховано під час розробки конкретної програми дій щодо запобігання політичним конфліктам. Така програма має включати: роз'яснювальну роботу серед населення, співпрацю із засобами масової інформації, зустрічі з політичними лідерами, яким довіряють люди, заходи щодо задоволення потреб, інтересів, сподівань соціально-політичних груп¹⁸.

¹⁷ *Мацієвський Ю.* Етнічний конфлікт як суспільний феномен: стан розробки проблеми / Ю. Мацієвський // *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України* : збірник. - Серія "Політологія і етнологія". - К., 2005. - Вип. 27. - С. 298-321.

¹⁸ *Небоженко В. С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. С. Небоженко. - К., 2007. - С. 13.

Узагальнивши вищезазначене, можна зробити загальні висновки щодо **способів запобігання політичному конфлікту**.

По-перше, потрібно мати якомога більше інформації про об'єктивні умови, у яких політичний конфлікт може виникнути (різноманітні соціологічні, експертні опитування, референдуми тощо). Особливого значення набуває вивчення осіб, задіяних у конфлікті, мотивів і аргументів, якими вони керуються в політичній діяльності та поведінці.

По-друге, вирішальне значення для запобігання політичному конфлікту має розробка спеціальної програми дій з метою попередження, недопущення переростання конфліктної ситуації в конфлікт. Продумуються і плануються першочергові та подальші дії, що можуть усунути основні причини, які зумовили конфліктну ситуацію.

По-третє, здійснення реальних дій щодо недопущення політичного конфлікту.

Основними заходами упередження конфліктів на загальнонаціональному рівні є:

- завершення процесу реформування політичної системи;
- запровадження чітких правил політичної конкуренції і гарантії їх дотримання;
- стабілізація політико-владної моделі в максимально збалансованому і зрозумілому для населення країни вигляді;
- удосконалення норм і практик демократичного політичного процесу;
- усуненням системних причин виникнення кризової ситуації в тій чи іншій сфері публічного життя;
- створення рівних умов для усіх конкуруючих груп;
- формування впливової громадської думки;
- подолання за допомогою ЗМІ негативних стереотипів масової свідомості;
- вжиття заходів, спрямованих на стабілізацію суспільного життя на основі демократичних норм і балансу інтересів основних соціальних груп.

Перелік засобів щодо запобігання конфліктам досить широкий, проте найголовнішим є задоволення інтересів і уподобань населення. Для цього необхідно залучати компетентних спеціалістів, здатних виконувати завдання, що стосуються врегулювання та запобігання конфліктам. Вони повинні вміти аналізувати політичні події, виявляти протидіючі сторони; володіти необхідними статистичними даними та даними соціологічних досліджень; аналізувати матеріали у ЗМІ та іншу суспільно значущу інформацію.

У сучасному політичному процесі України продовжує зберігатися політичне протистояння між владою і опозицією, що продукує мож-

ливості виникнення політичних криз. Такий розвиток подій є небажаним з точки зору національних інтересів, оскільки він не вирішує основних суперечностей національного розвитку та не сприяє стабілізації політичної системи країни.

6.4. Управління політичними конфліктами

• **Характеристика стилів поведінки особи в конфліктній ситуації**

"Той, хто вміє впоратися з конфліктами шляхом їх визнання і розв'язання, той бере під свій контроль ритм історії; той, хто втрачає таку можливість, - отримує цей ритм собі у супротивники" - зауважував Р.Дарендорф.

Управління політичними конфліктами можна розглядати у двох вимірах: внутрішньому і зовнішньому. У першому випадку (внутрішній вимір) йдеться про поведінку конфліктуючих сторін. У другому (зовнішній вимір) мається на увазі процес, у якому суб'єктами управління можуть виступати держава та її органи або незалежні посередники (медіатори).

Фахівцями розроблено чимало рекомендацій, які стосуються різних аспектів поведінки в ситуації конфлікту, вибору відповідних стратегій і засобів вирішення конфлікту, а також управління ними.

Правильно організоване управління надає конфліктному процесові форми, яка забезпечує мінімізацію неминучих політичних, соціальних, економічних і моральних утрат.

На думку дослідників, стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тією мірою, якою його учасники намагаються задовольнити власні інтереси, діючи при цьому активно чи пасивно, та інтереси іншої сторони, діючи спільно чи індивідуально. Виходячи з цього виділяють **п'ять стилів поведінки особи в конфлікті**.

Суперництво (або боротьба) - учасники конфлікту максимально орієнтовані на перемогу в конфлікті. Вони прагнуть нав'язати іншій стороні конфлікту свій варіант вирішення спірних питань. Свою власну перемогу бачать як безумовну поразку протилежної сторони. При цьому для досягнення мети застосовується тактика тиску, погроз, нав'язування своїх інтересів, ігнорування інтересів іншої сторони, робляться спроби поставити під сумнів компетентність опонента, спостерігається схильність до безапеляційних заяв, негативне ставлення до іншої думки. Цей стиль поведінки в конфліктній ситуації спирається на такі гасла: "Переможців не судять", "У кого сила - у того й правда".

За статистикою близько 70% усіх випадків у конфлікті - це прагнення до одностороннього виграшу, до перемоги, задоволення, насамперед

власних інтересів. Цей стиль є найбільш типовим у конфліктній ситуації, його використовують у разі, коли результат розв'язання конфлікту для одного з його учасників є надзвичайно важливим (питання життя і смерті).

Вибір цієї стратегії поведінки можливий за умови, якщо:

- учасник конфлікту володіє достатньою владою, авторитетом і переконаний, що запропоноване ним розв'язання проблеми вочевидь є найкращим;

- немає іншого виходу, нічого втрачати і є шанс отримати вигоду;

- немає часу для узгодження позицій з протилежною стороною, пошуку взаємовигідних рішень, а питання дуже важливе;

- потрібно прийняти непопулярне рішення і є для цього достатньо повноважень і влади.

Вибираючи цю стратегію поведінки в конфлікті, слід мати на увазі, що вона не завжди приносить довгострокові результати, оскільки сторона, яка програла у конфлікті, може не прийняти рішення, яке було нав'язане попри її волю і більше того, може його саботувати. Крім цього, важко сподіватися у майбутньому на плідну співпрацю з опонентом, який програв цей конфлікт. Не варто також вибирати цей стиль поведінки у ситуації, коли немає достатньо влади, щоб довести свою точку зору стороні, яка цією владою володіє.

Поступливість (приспосовання) - учасники конфлікту максимально орієнтовані на збереження і поліпшення відносин з протилежною стороною, навіть у збиток інтересам справи. Вони діють спільно з протилежною стороною, не намагаючись відстоювати власні інтереси. Готові й все для цього роблять, щоб усунути можливість загострення конфлікту, апелюють до потреби у солідарності - "Ми всі - одна команда і не варто розхитувати човна, на якому пливемо" тощо.

Вибір цього стилю поведінки аж ніяк не означає, що одна із сторін відмовляється від задоволення своїх інтересів у конфлікті. Вона може просто їх відкласти, щоб по-новому і в нових, сприятливих для себе умовах, підійти до їх досягнення.

Стиль приспосовання може бути застосованим у таких ситуаціях:

- важливості на даному етапі відновлення спокою і стабільності, ніж розв'язання конфлікту;

- несуттєвості предмета розбіжностей;

- вважанні за краще зберегти добрі відносини з протилежною стороною, чим відстоювати власну точку зору;

- недостатності в учасника конфлікту ресурсів, влади, авторитету, щоб наполягати на реалізації своїх інтересів і перемогти;

- розумінні, що результат є більш важливим і значущим для іншої сторони;

- достатності часу, щоб тимчасово поступитися, а втім зібратися із силами і повернутися до розв'язання своєї проблеми.

Ухилення (уникнення) - це пасивна поведінка в ситуації конфлікту, яка полягає або в ігноруванні конфлікту, або відкладенні його розв'язання до кращих часів. Виявляється в прагненні однієї із сторін уникати обговорення суперечливих питань, гострих ситуацій. При цьому проблема конфлікту замовчується. Створюється видимість гармонії. Таку тактику поведінки називають тактикою присутності без активного втручання, збереження однією із сторін нейтралітету, відсутність позиціонування своїх поглядів та свого ставлення до проблеми, яка є джерелом суперечності. Другій стороні при цьому надається можливість самій зробити вибір і нести за нього відповідальність.

Стиль ухилення реалізується, коли конфлікт не зачіпає прямих інтересів сторін або проблем, які постали.

Умови, за яких застосування стилю ухилення є виправданим:

- проблема, щодо якої виникла конфліктна ситуація, не є суттєвою;
- існує розуміння того, що в цей час розв'язати проблему на свою користь не реально;
- немає достатньо влади, щоб розв'язати проблему бажаним для себе чином;
- є прагнення виграти час для того, щоб більш детально оцінити ситуацію й отримати додаткову інформацію для прийняття рішення;
- розуміння того, що розв'язати проблему на даному етапі є небезпечним, оскільки можна тільки ускладнити ситуацію;
- у конфлікті беруть участь важкі, з точки зору спілкування, люди;
- конфлікт може бути врегульованим і без участі однієї із сторін.

Компроміс (порозуміння) - стиль поведінки, що орієнтований на пошук сторонами конфлікту взаємних поступок і надбань. Сторони погоджуються на часткове задоволення своїх потреб у конфлікті, унаслідок чого досягають певного порозуміння, при цьому вони зберігають стосунки і отримують переваги, хай і не повною мірою. У такій ситуації підкреслюється спільність інтересів, пом'якшуються суперечності. Інколи компроміс є єдиною можливістю прийняти певне рішення. Цей стиль є найбільш ефективним за умови, коли обидві сторони конфлікту бажать одного і того ж, але усвідомлюють, що одночасно досягти цього неможливо.

Під час застосування цього стилю акцент робиться не на рішенні, яке задовольняє інтереси обох сторін, а на варіанті, який можна виразити наступними словами: "Ми не можемо повністю задовольнити свої бажання, тому необхідно прийти до рішення, з яким кожен з нас міг би погодитися". Стиль компромісу потребує певних навичок ведення переговорів. Прийняття цього стилю поведінки передбачає ґрунтовний аналіз можливостей застосування інших варіантів поведінки.

В остаточному підсумку стиль компромісу під час розв'язання конфлікту можна застосовувати в таких ситуаціях:

- обидві сторони конфлікту володіють однаковою владою, мають переконливі аргументи, але взаємовиключні інтереси;
- можливим є тимчасове рішення через відсутність часу для прийняття іншого рішення, оскільки інші підходи до проблеми виявилися не результативними;
- існує можливість скористатися короткостроковою вигодою;
- компроміс дає можливість зберегти відносини і хоча б щось отримати, ніж втратити все.

Часто компроміс є вдалим відступом, або, навіть, останньою можливістю прийти хоча б до якогось рішення.

Співробітництво (співпраця) - це такий стиль поведінки, який орієнтований на максимальне задоволення потреб обох учасників конфлікту. Цей стиль передбачає спільне визначення сутності конфлікту, пошук шляхів його розв'язання в інтересах обох учасників. Увага фокусується на спільному, відвертому обговоренні проблеми, виявленні прихованих інтересів, пошуку резервів та ресурсів для їх задоволення. Метою співробітництва є вироблення довгострокового взаємовигідного рішення (у разі компромісу - це тимчасове, короткострокове рішення). Стиль співробітництва, на думку психологів, найбільш складний із всіх стилів поведінки в ситуації конфлікту, однак є і найбільш ефективним під час його розв'язання. Переваги стилю співробітництва полягають у тому, що обидві сторони конфлікту спільно знаходять найбільш прийнятне для обох рішення і стають у розв'язанні конфлікту партнерами. Починати реалізацію цієї стратегії пропонується зі слів: "Ми прагнемо справедливого результату для нас обох", "Давайте разом подумаємо над тим, яким чином ми можемо отримати те, до чого кожен з нас прагне".

Практикою встановлено, що там, де виграють обидві сторони конфлікту, вони частіше схильні виконувати прийняті рішення, оскільки вони разом брали участь у розв'язанні конфлікту.

Складність реалізації цього стилю поведінки полягає в умінні пояснити свої вимоги, вислухати протилежну сторону, контролювати свої емоції та адекватно і спокійно сприймати наявні суперечності. Упровадження стилю співробітництва потребує певного часу. Для розв'язання конфлікту цей стиль можна використовувати у таких випадках:

- розв'язання проблеми однаково важливе для обох сторін конфлікту і жодна із сторін не бажає повністю від нього відсторонитися;
- в учасників конфлікту існують довготривалі, міцні та взаємозалежні відносини;

- кожен з підходів до проблеми конфлікту є важливим і не допускає компромісних рішень, а знайти спільне рішення вкрай важливо;
 - у обох учасників конфлікту є час, щоб спільно попрацювати над проблемою, що призвела до конфлікту;
 - обидві сторони здатні вислухати одна одну і викласти зміст своїх інтересів;
 - кожна із сторін розуміє інтереси одна одної;
 - обидві сторони, що втягнуті у конфлікт, володіють приблизно однаковою владою, або готові ігнорувати різницю у становищі для того, щоб на рівних умовах шукати розв'язання проблеми.
- Важливо зазначити, що жоден із запропонованих стилів поведінки особи в конфлікті не може бути визначений як ідеальний.

• **Способи і методи розв'язання політичних конфліктів**

До способів розв'язання внутрішньодержавних конфліктів можна віднести: консенсус, урегулювання конфлікту шляхом переговорів конфліктуючих сторін, революцію, державний переворот, політичну згоду конфліктуючих сторін перед зовнішньою загрозою, іноземною інтервенцією.

Для локалізації конфліктів важливо також правильно вибрати способи і стиль поведінки учасників їх розв'язання. Виділяють **чотири основних підходи**:

- 1) морально-правовий; 2) примусово-переговорний; 3) силовий; 4) ідеалістичний.

В основу *морально-правового* (нормативного підходу) покладено принцип урегулювання будь-якого конфлікту з допомогою легітимних, діючих правових і моральних норм.

Примусово-переговорний (реалістичний підхід) полягає у використанні головною діючою особою торгу, який не приносить довготривалої стабільності, а результати переговорів є тимчасовими.

Силовий підхід передбачає насильницький спосіб розв'язання конфліктів, що викликає опір і осуд широкого загалу суспільства.

За *ідеалістичного підходу* зацікавлені сторони встановлюють прийнятні для всіх взаємовідносини, домагаючись порозуміння із своїми політичними противниками шляхом взаємних поступок.

Як уже зазначалося, досить поширеним підходом до розв'язання конфліктів є *консенсус* (від лат. consensus - одностайність), що означає згоду між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх соціальних і політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за ви-

явленням всезагальної згоди. Західні фахівці відзначають такі основні функції політичного консенсусу. По-перше, він підтримує суспільний порядок, знижує можливість застосування сили під час вирішення спірних питань, по-друге, консенсус збільшує значущість і масштаби співробітництва, оскільки вони викликані не примусом чи страхом застосування сили, а злагодою і згодою. До того ж політичний консенсус - це основна перешкода на шляху встановлення диктатури особи, партії, класу чи етносу, унікальний і універсальний демократичний принцип і метод урегулювання та розв'язання політичних конфліктів, збереження політичної стабільності та зміцнення політичної безпеки.

Існують різні методи розв'язання конфліктів, серед яких найбільш поширеними є: відкладання, посередництво та переговори.

Метод *відкладання* використовується на початковому, передконфліктному етапі, коли конфліктна ситуація лише назріває. Він є достатньо поширеним, однак малоефективним, оскільки новий конфлікт може спалахнути в будь-який час з новою силою.

Метод *посередництва* застосовується на будь-якому етапі конфліктної ситуації, особливо на етапі її загострення. У ролі посередників можуть виступати особи, яким певна організація доручила ввійти у контакт з конфліктуючими сторонами; установа, яка за родом своєї діяльності покликана розв'язувати конфліктні ситуації (арбітраж); держава, що має найбільше легітимних можливостей (закони, матеріальну базу, авторитет) для розв'язання наявних суперечностей.

Метод *переговорів* є найбільш результативним та надійним порівняно з іншими, оскільки він може використовуватись на всіх етапах розвитку конфлікту і завершується, як правило, прийняттям рішень, що влаштовують обидві конфліктуючі сторони. Оптимальними процедурами для розв'язання конфліктів та подолання криз є парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадські суди, різноманітне судочинство.

У теорії політичного конфлікту виділяють два найбільш загальних шляхи примирення сторін:

1. Мирне врегулювання конфлікту через досягнення компромісу на основі збереження вихідних позицій, заснованих на взаємних поступках; зняття суперечностей; досягнення взаємоповаги сторін, розуміння прав та інтересів супротивника.

2. Примирення на основі примусу, що дає змогу одній із сторін ігнорувати аргументи супротивника. Це можливо за умови явної переваги сил і ресурсів з однієї сторони і їхній дефіцит - з другої; ізоляції однієї сторони конфлікту, зниження її статусу, що свідчить про ослаблення її

позицій; знищення, усунення ворога, у результаті чого мир встановлюється під час відсутності ворога¹⁹.

Орієнтація суб'єкта на ті чи інші засоби примирення сторін має коригуватися і специфікою політичних процесів, у яких протікають конфлікти. Засоби врегулювання конфліктів мають обов'язково відповідати культурно-історичним, цивілізаційним особливостям політичного розвитку країни (регіону, суб'єкта), урахувати тимчасові обставини ведення суперечки, співвідноситись з психічними рисами діючих сторін.

Поширеним засобом досягнення примирення сторін у можливостях його розв'язання є переговори. У процесі переговорів сторони обмінюються думками, що неминуче знижує гостроту конфлікту, допомагає зрозуміти аргументи опонента і більш адекватно оцінити справжнє співвідношення сил, умови примирення. Переговори дають можливість розглянути альтернативні ситуації, продемонструвати відкритість позицій, послабити вплив нечесних кроків суперника.

Американські фахівці М.Дойч і С.Шикман вважають, що ефективність переговорів, а відповідно, і взаємне задоволення сторін, підвищуються, якщо: послідовно відокремлювати існуючі проблеми від суб'єктивної зацікавленості людей, що беруть участь у суперечці; зосереджувати увагу не на принципах, а на реальних суперечностях; виробляти кілька можливих варіантів рішень; урахувати об'єктивні критерії співвідношення сил, а не партійні чи ідеологічні позиції. Обіцянка поступок, уважність до партнера значно збільшують шанси дійти згоди. Погрози і тиск на опонента з позицій сили таку можливість знижують і переговорний процес може затягнутися²⁰.

Уміння влади та усіх інших політичних суб'єктів вирішувати наявні завдання на кожному з етапів протікання конфліктів дає їм додаткові можливості для ефективного реалізації своїх цілей та інтересів у політичному процесі.

• Фактори, що сприяють розв'язанню політичних конфліктів

Відповідно до моделі Д.Джонсона конструктивному розв'язанню конфлікту сприяють такі фактори:

1. *Адекватність відображення конфлікту.* Психологи застерігають від типових перекичень сприйняття конфліктів, зокрема:

¹⁹ Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. С. Небоженко. - К., 2007. - С. 35.

²⁰ Политология : учеб. для вузов / под ред. М. А. Василика. - М. : Юристъ, 1999. - 600 с.

а) "ілюзії власного благородства" (як правило, кожна сторона конфлікту впевнена у власній правоті й у тому, що протилежна сторона не хоче діяти по справедливості);

б) "пошуку соломинки в оці суперника" (кожен з учасників конфлікту бачить недоліки супротивника, проте не усвідомлює своїх власних, кожна із сторін з обуренням реагує на дії супротивника, однак не помічає суті власних дій);

в) "подвійної етики" (супротивники усвідомлюють, що здійснюють однакові вчинки стосовно один одного, проте власні дії кожною із сторін оцінюються як законні й допустимі, а дії протилежної сторони - як нечесні й недозволені);

г) дій за принципом "все зрозуміло", коли кожна із сторін конфлікту спрощує ситуацію до такої міри, щоб підтвердити думку про те, що її дії правомірні й правильні, а дії протилежної сторони неадекватні й погані.

Названі причини, що призводять до перекручення сприйняття конфлікту, сприяють поглибленню конфліктної ситуації.

2. *Відкритість і ефективність спілкування.* У ході конфлікту бажано перейматися тим, щоб не принизити і не образити свого опонента. Для конструктивного розв'язання конфлікту необхідно використовувати такі форми спілкування, як:

а) висловлювання, які передають зміст зрозумілого Вами і прагнення отримати з боку протилежної сторони підтвердження, що Ви правильно зрозуміли сказане нею;

б) відкриті й особистісно забарвлені висловлювання щодо Вашого стану, почуттів і намірів;

в) інформацію, яка б містила сприйняття Вами партнера та його поведінки;

г) підтвердження, що Ви сприймаєте протилежну сторону як особистість, незважаючи на її критику і спротив.

3. *Створення клімату взаємної довіри і співробітництва.* Якщо обидві сторони конфлікту орієнтовані на співробітництво, то конфлікт розв'язується більш успішно. Наявність спільної мети і досвід спільної діяльності зближує сторони конфлікту.

4. *Визначення сутності конфлікту* - чим краще сторони конфлікту усвідомлюють сутність окремих елементів конфлікту, тим швидше вони нормалізують свою поведінку. Бажано, щоб обидві сторони конфлікту могли погодити свої погляди на те, як вони визначають ситуацію конфлікту.

5. *Пошук шляхів виходу з конфлікту.* Вихід з конфлікту передбачає використання деяких суттєвих моментів:

а) визначення основної проблеми, пов'язаної з виникненням конфлікту;

б) визначення причини конфлікту;

в) пошук шляхів розв'язання конфлікту і спільне рішення про вихід з нього.

Рациональний спосіб виходу з конфлікту - це активний пошук шляхів перетворення ситуації, яка склалася, і задоволення потреб людей, мобілізація їх зусиль на досягнення поставленої мети.

Нераціональний спосіб виходу з конфлікту - це відмова від існуючої потреби і від досягнення поставленої мети.

6.5. Етнополітичні конфлікти: сутність, виникнення та способи врегулювання

• Сутність етнополітичного конфлікту

Об'єктивним, історично сформованим компонентом розвитку українського суспільства є його поліетнічність. Відмінності в етнічній структурі, мовних, культурно-світоглядних, геополітичних та інших орієнтаціях населення України продукують і суперечності на ґрунті незбігу відповідних інтересів, які визначають, як етнічні.

Етнічний конфлікт являє собою боротьбу поміж двома або більше етнічними спільнотами, у якій поряд із взаємно важливими політичними, економічними, соціальними, культурними чи територіальними питаннями йдеться про загрозу етнічній ідентичності чи / або фізичному існуванню сторін.

На думку зарубіжних і вітчизняних дослідників, це поняття зазвичай використовується для позначення ситуацій, коли етнічне походження стає найефективнішим засобом мобілізації груп населення, політичних інститутів та рухів при тому, що держава виявляється не здатною задовольнити висунуті вимоги.

Етнополітичний конфлікт - форма соціально-політичного конфлікту, яка має свої специфічні особливості²¹.

До цих специфічних особливостей відносять:

- політичну складову. Переважна більшість етнічних конфліктів є етнополітичними. Розрізняють горизонтальні етнополітичні конфлікти (між етнічними групами, наприклад, конфлікт між кримськими татарами і рештою населення Криму), і вертикальні - конфлікти між етнічною групою і державою. Ці відмінності є доволі умовними, оскільки в горизонтальні конфлікти рано чи пізно втручається держава - або як посередник-миротворець, або як суб'єкт конфлікту;

²¹ *Фельдман Д. М.* Политология конфликта / Д. М. Фельдман. - М. : Стратегия, 1998. - С. 182-183.

- певну завуальованість. В окремих випадках етнічність може бути лише "камуфляжем" політичної боротьби, в інших - політичними гаслами і декларованими цілями приховується гострий етнічний конфлікт;

- статусну природу. Предметом таких конфліктів найчастіше буває політичний статус етнічної групи, тому однією з найважливіших причин розгортання конфлікту стає зміна взаємодії етнічних груп або середовища цієї взаємодії, за якої економічний або політичний статус однієї з них сприйматиметься її членами як неприйнятний. Крім того, причиною конфлікту може бути побоювання втратити наявний статус;

- здатність до еволюції. Політичний конфлікт у процесі його розгортання може набути етнічної підстави. Так, конфлікти політичних еліт різного рівня, наприклад, державного і регіонального, можуть виникнути як ресурсні, однак у разі їх ігнорування чи невдалих спроб вирішення можуть перетворюватися в конфлікти ідентичностей;

- ірраціональність. Унаслідок надмірної емоційної складової етнополітичні конфлікти відрізняються високим рівнем ірраціональності, що виражається у значному потенціалі агресивності, ненависті та ворожості сторін конфлікту і вибору стратегії взаємодії, що далеко виходять за рамки раціонального усвідомлення інтересів;

- специфічну динаміку розвитку. Специфічною її характеристикою є значний потенціал ескалації конфлікту і, як правило, швидка його ескалація;

- повне домінування деструктивного потенціалу над його конструктивною складовою, оскільки сторони конфлікту, як правило, існують у різних системах "ціннісних координат";

- багатофакторність. Практично у всіх випадках етнополітичні конфлікти мають кілька об'єктів конфлікту і проблемних зон, наприклад, територіальна суперечка, проблеми політичного або соціально-економічного статусу етнічної групи та етноконфесійні суперечності;

- складність розв'язання. Через названі й неназвані причини етнополітичні конфлікти важко піддаються розв'язанню, оскільки виникає надзвичайно складне завдання знайти шляхи задоволення як нематеріальних інтересів, так і вимог підвищення статусу, повернення "одвічних" територій, розширення економічних можливостей, більшого доступу до політичної влади тощо. Тому швидше можна говорити про врегулювання, "заморожування" або перетворення в менш деструктивну форму етнополітичних конфліктів, ніж про їх розв'язання.

• Фактори, що призводять до етнополітичного конфлікту

Етнополітичні конфлікти завжди мають соціальну природу, виникають у суспільстві, серед людей та їхніх спільнот. Це - умови життя,

побуту, соціально-психологічні особливості етносу. Сюди відносять також соціальну нерівність етносів, відмінність у рівні кваліфікації, освіти, конкуренцію на ринку праці та ін. Усе це викликає зіткнення життєво важливих потреб, інтересів представників різних етносів і виявляється у формі конфлікту. Тому перерахувати всі ймовірні причини, детермінанти, чинники, передумови виникнення етнополітичних конфліктів практично неможливо.

Виділяють основні фактори, що призводять до етнополітичного конфлікту, а саме:

- історична пам'ять міжетнічних відносин: війни між народами, нанесені образи, випадки депортації народів, геноцид;
- етнотериторіальні суперечки;
- нерівномірний розвиток територій і, як наслідок, відмінності за показниками рівня життя між високорозвиненими і периферійними регіонами, що може тлумачитися в термінах панування і підпорядкування. Цей аргумент використовується політичними елітами як найважливіший аргумент етнічної мобілізації групи;
- перехід до сучасної ринкової економічної моделі та суперництво між етнічними групами за використання ринкових можливостей і за доступ до найефективніших видів діяльності (конкуренція за робочі місця, власність, державну підтримку), тобто боротьба за ресурси і власність;
- розбіжності у таких показниках, як тривалість життя, народжуваність і смертність, обсяг суспільних благ, що припадає на весь етнос в цілому і на окремих його представників, можливість розвивати власну культуру, представництво у професійно-класових групах та в структурах влади, обсяг політичних прав і політичного суверенітету (низький статус породжує психологічний стан меншовартості та стимулює дії, спрямовані на його зміну);
- порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп;
- процеси культурної уніфікації і, як наслідок, прагнення зберегти самобутність етносу;
- відсутність реальних умов для розвитку національної культури, навчання рідною мовою;
- культурні (цивілізаційні) відмінності між етнічними і релігійними групами;
- "патерналізм", політика, в основі якої лежить уявлення про архаїчність способу життя малого народу і спроба привити йому культурні зразки розвиненого народу;
- боротьба лідерів та еліт за сфери економічного і політичного впливу та внутрішня боротьба за лідерство в рамках етнічної групи;
- стереотипи негативного сприйняття іншого народу.

Сучасну Україну фахівці визначають як регіон з порівняно низьким ступенем етноконфліктності й відсутністю антагоністичних супереч-

ностей у міжетнічних відносинах, з переважанням компромісної налаштованості етнічних спільнот та із загальним визнанням міжетнічного миру й злагоди як вищої цінності за вірогідні вигоди від етнополітичних "перемог". І дійсно, якщо поринути в історію, то можна констатувати, що відмінною ознакою українства в усі часи була його специфічна культурна толерантність - здатність сприймати і засвоювати інші культури й світогляди.

При цьому слід зазначити, що на стан конфліктності сучасної етнополітичної ситуації в Україні можуть негативно впливати:

- перехідний стан суспільства;
- відсутність стабільних інститутів громадянського суспільства і традицій публічного громадського обговорення актуальних питань розвитку країни, у тому числі й міжнаціональних;
- недостатність досвіду самоорганізації на груповому і регіональному рівнях.

Поліетнічний склад населення будь-якої країни спонукає державу до пошуку відповідних механізмів її функціонування, який упереджував би протистояння за етнічною, культурною чи мовною ознаками, а в разі виникнення етнополітичних конфліктів забезпечував ефективні способи їх розв'язання.

• Попередження та врегулювання етнополітичних конфліктів

Будь-який конфлікт, а особливо етнополітичний, краще попередити, не дати йому можливості перейти з латентної стадії у відкриту. Для цього важливо знати, як досягти розвитку проблемної ситуації в конструктивному напрямі і корелювати поведінку та відносини між учасниками протистояння, яка була характерна для них до виникнення конфліктної ситуації. Дії у цьому напрямі мають бути спрямовані на:

- утвердження правових відносини, зорієнтованих на забезпечення рівності прав усіх громадян;
- вироблення програми (заходів) щодо прогнозування та запобігання конфліктним ситуаціям;
- адаптацію механізму державного регулювання етнонаціональних процесів відповідно до конкретних ситуацій;
- забезпечення національним меншинам доступу до політичного впливу в усіх сферах суспільного життя;
- використання системи економічних пілг (регіональні інвестиції, субсидії, регіональні програми);
- розв'язання нагальних соціальних проблем біженців і мігрантів;
- недопущення вирішення міжетнічних суперечностей за допомогою силових дій;

- створення інформаційної системи етносоціального і етнодемократичного моніторингу, прогнозування й оцінку розвитку етнополітичних та міжетнічних проблем;

- розробку інструментарію їх завчасного попередження та ін.

Попередження відкритих етнополітичних конфліктів, превентивні заходи з їхнього врегулювання - набагато ефективніша стратегія, ніж спроби сформуванню конструктивну взаємодію сторін у процесі вже "гарячої" фази етнополітичного конфлікту.

У західній конфліктології уявлення про **способи розв'язання етнополітичних конфліктів загалом поділяються на три основних напрями:**

Оперативні рішення, тобто деякі одноразові дії, спрямовані в основному на недопущення їх розгортання (зокрема, усунення їх найбільш "чугливих" проблем), або пов'язані з мінімізацією ризику їх ескалації (притягнення до відповідальності організаторів, активізація інформаційно-роз'яснювальної роботи).

Тактичні рішення, що спрямовані на врегулювання уже "гарячих" конфліктів через силовий, у тому числі й економічний тиск на їх учасників, або через організацію переговорного процесу.

Стратегічні рішення, що орієнтовані на попередження криз у міжнаціональних відносинах на базі створення правових, політичних, економічних і соціально-психологічних умов для їх гармонійного розвитку.

Існують різні **способи врегулювання етнополітичних конфліктів:**

1) *консолідація* - "вращення" етнічних груп, передусім їхніх еліт в політичну та адміністративну структуру держави;

2) *федералізація* - децентралізація і поділ влади по вертикалі, що передбачає передачу частини владних повноважень регіональним етнічним спільнотам;

3) *синкретизм* - культурне закріплення етнічної різноманітності (надання права на "національно-культурну автономію");

4) *визначення громадянства по "ґрунту", а не "по крові"*, що передбачає отримання громадянства будь-якою людиною, що народилася на території національної держави;

5) *символічна політика* - орієнтація на спільні історичні символи, події, героїв, вилучення з публічного вжитку понять, які набули стійкого негативного змісту і заміна їх нейтрально забарвленими.

Демократичними способами державно-політичної оптимізації міжнаціональних відносин у світовій політичній практиці визнано:

- федералізм;
- пропорційний розподіл ресурсів і влади;

- договірне заміщення посад у владних структурах представниками різних етнонаціональних спільнот;
- гарантованість прав національних меншин;
- мультикультуралізм²².

Федералізм як спосіб організації державної влади в поліетнічних державах означає передачу більш або менш контрольованих повноважень з боку центральної влади тим національним меншинам, які є численними і компактно проживають на певній території.

Мультикультуралізм - політика щодо національних меншин або емігрантів, спрямована на задоволення та підтримку їхніх культурних запитів за умов цілеспрямованого виховання лояльності до єдиної в межах держави політичної нації (найбільшого поширення набув у США, Канаді).

Показниками лояльності за умов упровадження мультикультуралізму в державній політиці є:

- опанування та використання державної мови;
- участь у політичному житті країни, діяльності усталених державних інституцій (політична лояльність);
- толерантне ставлення до всіх без винятку представників національностей (національна лояльність);
- віра в спільне майбутнє країни і сумісна діяльність з метою його досягнення²³.

Толерантність походить (від лат. *tolerantis* - терплячий) і означає терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Як зауважив П.Рікер, толерантність - це необхідність не тільки гарантувати свободи легітимному "іншому", а й надання слабкому "іншому" бажане збільшення переваг для самореалізації. Точніше, бажане збільшення переваг для слабшого має бути компенсоване зменшенням шкоди для сильнішого в опозиції.

Окремо виділяють поняття досконалої толерантності. Як писав Дж.Локк, під цим терміном розуміють не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи когось "іншого" самому вести свої громадянські чи приватні справи у будь-який спосіб, який відповідає встановленим законом межах, а й захист з боку держави свободи кожного пересічного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження.

Основними різновидами толерантності є: терпимість - вимушено пасивна реакція на "інше"; нейтральність - нейтральне сприйняття та захист "іншого" там, де воно не вступає в суперечність з правом на свободу думки, слова, світогляду стосовно решти населення; позитивна толерантність - свідоме надання слабкому "іншому" певних переваг у самореалізації.

²² Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Колодій. - К. : Вид-во "Ай Бі", 2002. - 560 с.

²³ Там само.

Для досягнення успіху у врегулюванні етнополітичних конфліктів необхідно, щоб етнічний чинник був максимально деполітизованим і не відігравав великої ролі, а то і взагалі був виключений з політичної сфери як самостійний і самоцінний фактор. Це, однак, не заперечує його зростання і значущості у сфері культурних відносин (особливо в умовах глобальної інтеграції культур, що об'єктивно викликає спротив на рівні етно-свідомості).

Упередженню і конструктивному розв'язанню етнополітичних конфліктів сприяє державна етнополітика.

Етнополітика держави - система концептуальних накреслень, програм і організаційних заходів у сфері етнонаціонального, етнокультурного і етнополітичного розвитку поліетнічного суспільства з метою досягнення міжнаціональної злагоди, гарантування умов для збереження і розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин.

Демократичними засадами етнічної політики держави є:

- визнання нерозривності прав людини і прав національностей;
- гарантування всім громадянам, незалежно від їх національного походження, рівних політичних, соціальних, економічних прав і свобод;
- дотримання міжнародних зобов'язань стосовно етнічних меншин.

Головна мета державної етнонаціональної політики України в контексті процесу демократизації суспільства - створення рівноправних умов для тісної взаємодії усіх етносів у процесі розбудови демократичної держави на основі консенсусу і злагоди в інтересах усіх етносів, оптимізація міжнаціональних, а ширше - міжкультурних відносин національного виміру. Вона включає в себе такі пріоритетні напрями:

- забезпечення консолідації і розвитку української нації, відродження її національної свідомості й культурно-національних традицій, забезпечення функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя;
- завершення процесу формування української політичної нації;
- створення рівних можливостей для всіх громадян держави у всіх сферах суспільно-політичного життя;
- всебічне задоволення потреб і запитів національних меншин, створення умов для їх вільного національно-культурного розвитку через законодавчо гарантоване їм право на культурно-національну автономію, підтримка діяльності національно-культурних товариств;
- визнання прав осіб, незаконно депортованих за національною ознакою та сприяння їх інтеграції в українське суспільство;
- формування психологічного мікроклімату, високої поваги, любові та пошани до звичаїв, релігії, культури та традицій усіх етносів, що проживають в Україні;

- піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами України.

З метою гармонізації міжетнічних відносин органи державної влади і управління в реалізації завдань етнополітики мають виходити з такого:

- здійснення єдиної етнополітики у сфері національних відносин належить до компетенції як центральних, так і значною мірою місцевих органів влади, її реалізація залежить від професійної компетенції, особистих моральних чеснот державних службовців;

- дорадчими органами у розв'язанні проблем міжетнічних відносин на громадських засадах при місцевих органах державної влади і місцевого самоврядування мають стати різні за формою об'єднання представників національних меншин;

- громадяни всіх національностей на рівних підставах призначаються на посади в органах виконавчої влади, регіонального і місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій;

- успіх у реалізації завдань державної етнополітики забезпечується значною мірою дієвою системою національно-патріотичного виховання, формування культури міжетнічного спілкування, утвердження в суспільстві державного патріотизму і громадянської позиції;

- в інтересах консенсусу, взаємоповаги та злагоди у сфері міжнаціональних відносин органами державної влади і місцевого самоврядування повинно здійснюватися дієве інформаційно-аналітичне забезпечення державної етнонаціональної політики.

Стратегічним завданням держави має залишитися сприяння вільному розвитку, взаємопроникненню й зближенню культурних, цивілізаційних цінностей етносів, які проживають на українських теренах.

Головними й постійними чинниками уникнення конфронтації є: забезпечення державного суверенітету України; формування громадянського суспільства; законодавчо гарантована безпосередня і представницька участь усіх спільнот (передусім нечисленних) у здійсненні владно-управлінських функцій, виробленні й здійсненні державної та регіональної політики, особливо якщо вона стосується територій компактного проживання цих спільнот; сприяння розвитку й взаємозбагаченню етноукраїнської культури та інших етнічних культур України; зміцнення демократії як умови забезпечення рівних прав, можливостей та відповідальності українців і громадян іншої етнічної ідентичності в усіх сферах суспільного життя, між собою і стосовно суспільства в цілому.

6.6. Суспільний консенсус як засіб розв'язання політичних конфліктів в Україні

Досягнення суспільного консенсусу (збігу в поглядах і діях суб'єктів політики) з тих чи інших питань є надзвичайно важливою проблемою для будь-якого суспільства.

Суспільний консенсус - це погодження значної більшості людей співтовариства щодо найбільш важливих аспектів його соціального порядку, вираженого в діях.

Певним чином консенсус є погодженим рішенням, прийнятним для конфліктуючих сторін, в опрацюванні якого раціонально і свідомо беруть участь усі учасники конфліктної взаємодії.

У сучасному суспільстві консенсус ґрунтується на свободі особистості, визнанні не тільки її інтересів, а й інтересів і цінностей інших членів суспільства. Гарантування прав особи через реалізацію прав громадянина є формально юридичною основою гуманістичної сутності консенсусу.

У демократичних системах визначають об'єкти можливого погодження: кінцеві цілі (свобода, рівність, справедливість), які складають структуру основних уявлень населення про мету суспільного розвитку; правила гри чи процедури; зміст урядової політики.

Вони можуть бути трансформовані **на три рівні консенсусу:**

- 1) консенсус на рівні суспільства, або ціннісний консенсус;
- 2) консенсус на рівні режиму, або процедурний;
- 3) консенсус на рівні політики і уряду.

Консенсус на рівні суспільства свідчить про те, чи поділяє суспільство однакові ціннісні уявлення і цілі.

Процедурний консенсус установлює правила політичної гри, які фіксуються в конституційних положеннях.

Третій рівень консенсусу фіксує *взаємовідносини між владою і опозицією*.

Як свідчить демократична практика, консенсус є універсальним принципом демократії. Він дає змогу вирішувати і попереджувати суспільні суперечності і конфлікти, знімати суспільну напруженість.

Ефективність консенсусу залежить від участі громадян у розподілі пільг, влади, добробуту суспільства, рівня політичної культури.

У досягненні суспільного консенсусу важливу роль відіграє наявність, з одного боку, ефективного та здорового, некорумпованого державного апарату, а з другого - харизматичного лідера нації. Для всього посткомуністичного простору це має особливе значення, оскільки ви-

Щеназвані елементи консенсусу тільки починають формуватися в ньому. Елементи суспільного консенсусу також є важливими складовими національної безпеки, оскільки без них неможливо успішно здійснювати демократичні реформи, які становлять передумову інтеграції східноєвропейських країн у європейську спільноту.

Визнання соціальної злагоди в Україні є одним із найважливіших принципів суспільного життя. Воно покликано сформувати нову сучасну свідомість громадян, у якій не буде місця непримиренності та упередженості.

За сучасних умов суспільний консенсус в Україні можна розглядати як раціональний спосіб розв'язання найбільш складних політичних конфліктів.

Досягнення політичного консенсусу є можливим лише на основі поширення в українському суспільстві принципів толерантності, компромісу, громадянськості, поваги до чинних правових норм, подолання домінування егоїстичних інтересів і потреб окремих соціально-статусних етнокультурних, релігійних та економічних груп.

Важливу роль у примиренні різних інтересів покликані відіграти соціальні й політико-правові інститути, законодавчі органи, суди, коаліції політичних партій, публічні школи тощо, які об'єднують плюралістичне суспільство.

Одним із способів збереження соціальної злагоди науковці вважають зміцнення засад конституційного ладу України. Консенсуальний потенціал Конституції України виявляється, зокрема, у змісті ст. 22, яка наголошує, що конституційні права і свободи людини неможливо скасувати.

Важливість суспільного консенсусу для українського суспільства посилюється тим, що за умов його прийняття реальним стане стимулювання вироблення механізмів зняття антагоністичних суперечностей у політиці та праві, що ґрунтується як на пріоритеті громадянських прав, так і на основі "демократії згоди", тобто принципів справедливого врахування колективних інтересів, особливо специфічних інтересів малих груп.

Нагальним завданням для вітчизняних політиків сьогодні є пошук та досягнення суспільного консенсусу в країні, яку буквально роздирають суперечності, на підставі вироблення спільних цінностей, а також досягнення так званого процедурного консенсусу, який не лише визначив би правила гри між гілками влади, а й передбачав би головне - правила розв'язання конфліктів.

Соціологічні дослідження свідчать про те, що громадяни сьогодні схиляються до необхідності подальшого зміцнення демократії, європейського вибору, забезпечення незалежного державного розвитку, упродовження ефективних реформ суспільного устрою.

ВИСНОВКИ

1. Політичні процеси, які відбуваються в Україні, визначаються як складні й багатогранні. У них втягнуто багато учасників, інститутів і організацій. Тут стикаються різноманітні інтереси й цілі, перетинаються різні плани, наміри, сподівання. Унаслідок цього посилюється конфліктогенність суспільно-політичних відносин.
2. Об'єктивна природа конфлікту, у тому числі й політичного, закладена в сутності самих суспільних відносин, оскільки спільна діяльність може як об'єднувати, так і роз'єднувати людей.
3. Конфлікти виникають там, де стикаються різні бажання, альтернативи і де прийняття рішень стає проблематичним. Чим більше можливих варіантів рішень, тим глибшим може бути конфлікт.
4. У стабільних політичних системах соціальні конфлікти завжди розв'язуються у спосіб консенсусу чи пошуку такого прийняттого рішення, яке відповідало б інтересам сторін конфлікту, у спосіб взаємних поступок або поступок слабшій стороні, чи тій стороні, яка зуміла довести обґрунтованість своїх вимог.
5. В Україні процес зміни форми власності, державного устрою, становлення державної незалежності супроводжується підвищеною напруженістю і загостренням суперечностей, що час від часу призводить до соціальних і політичних конфліктів. Такі конфлікти протягом усього періоду незалежності держави часто набували небезпечного розмаху, виникала реальна загроза національній безпеці країни, а суспільство опинялося на межі антагоністичного протистояння.
6. Хоча в процесі докорінних реформ в Україні роз'єднана національна еліта і неконсолідоване суспільство в умовах наростання економічних проблем не змогли призупинити поглиблення кризових тенденцій, політичну ситуацію в Україні можна вважати здатною до цивілізованого розвитку.
7. За сучасних умов суспільний консенсус в Україні можна розглядати як раціональний спосіб розв'язання найбільш складних політичних конфліктів. Досягнення політичного консенсусу є можливим лише на основі поширення в українському суспільстві принципів толерантності, компромісу, громадянськості, поваги до чинних правових норм, подолання домінування егоїстичних інтересів і потреб окремих соціально-статусних етнокультурних, релігійних та економічних груп.

Контрольні питання та завдання

1. Визначте основні сфери суспільного життя, де найчастіше виникають конфлікти та проаналізуйте в чому їх спільність та особливість.
2. Розкрийте об'єктивну природу соціальних конфліктів.
3. Визначте специфіку політичних конфліктів та їх роль у житті сучасного суспільства.
4. Обґрунтуйте об'єктивну природу виникнення політичних конфліктів.
5. Охарактеризуйте особливості політичних конфліктів у сучасній Україні.
6. У чому полягає зміст конфлікту інтересів, цінностей і цілей?
7. Узагальніть основні підходи до класифікації політичних конфліктів і визначте основні критерії, за якими визначається тип конфлікту.
8. Охарактеризуйте структуру та основні етапи розгортання політичного конфлікту.
9. Кого можна віднести до учасників політичного конфлікту і чим визначається їх статус у конфлікті?
10. У чому полягає різниця між політичним конфліктом і політичною кризою?
11. Визначте основні функції політичного конфлікту.
12. Розкрийте зміст наукового обґрунтування позитивної функціональної спрямованості конфліктів.
13. Які методи прогнозування вірогідності виникнення політичних конфліктів можуть бути ефективними у сучасному українському суспільстві?
14. На якій стадії розвитку конфлікту можливе його уникнення?
15. Охарактеризуйте методи вирішення політичних конфліктів.
16. Розкрийте основні принципи вирішення політичних конфліктів.
17. Назвіть особливості врегулювання конфліктів у демократичних державах.

Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень

1. Специфіка політичних конфліктів та їх роль у житті сучасного українського суспільства.
2. Особливості врегулювання конфліктів у країнах розвинутої демократії.
3. Суспільна злагода та конфліктогенні фактори сучасного суспільного розвитку.
4. Етнічні суперечності і конфлікти в Україні: сучасні виклики.
5. Ефективні методи прогнозування вірогідності виникнення політичних конфліктів у сучасному українському суспільстві.

Тематика магістерських робіт

1. Методика, техніка і процедура конфліктологічних досліджень.
2. Конфлікт як інструмент політики.
3. Громадська думка і ЗМІ в політичному конфлікті.
4. Змістовна сутність і організація конфліктного моніторингу.
5. Конфлікти в сучасній Україні: основні типи і динаміка.
6. Політичні передумови, генеза та сутність міжнаціональних конфліктів.
7. Етнополітичні відносини в сучасній Україні та їх конфліктний потенціал.
8. Механізми обмеження і межі застосування насильства в конфліктах.
9. Основні шляхи врегулювання політичних конфліктів.
10. Теорія і практика організації переговорів.
11. Переговори: основні принципи, правила і процедури.
12. Стилi, стратегія і тактика ведення переговорів.
13. Технології врегулювання конфліктів в умовах демократії.
14. Конфлікти в системі державного управління України.
15. Суспільна злагода та конфліктогенні фактори сучасного суспільного розвитку.

16. Політичні конфлікти та політичні кризи при переході від тоталітарного до демократичного політичного режиму.
17. Політичний консенсус: сутність, умови досягнення та проблеми впровадження в сучасній Україні.
18. Основні шляхи досягнення національної та соціальної злагоди в сучасному українському суспільстві.

Список рекомендованої літератури

1. *Ачкачов В. А.* Етнополитология : учебник / В. А. Ачкачов. - СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. - 337 с.
2. *Глухова А. В.* Шляхи та способи розв'язання політичних конфліктів / А. В. Глухова // Поліс. - 2009. - Вип. 29.
3. *Давлетчина С. Б.* Конфликтология : учеб. пособие / С. Б. Давлетчина. - Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005.
4. *Коваленко Б. В.* Политическая конфликтология / Б. В. Коваленко, А. И. Пирогов, О. А. Рыжов. - М. : Ижица, 2002. - 400 с.
5. *Небоженко В. С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. С. Небоженко. - К., 2007. - 246 с.
6. *Станкевич І. П.* Політичний конфлікт та технологія його запобігання / І. П. Станкевич // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. - Серія: Філософія. Політологія. - 2009. - № 84-86.

РОЗДІЛ 7. ІНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ

- 7.1. Політична аналітика в парламентській діяльності: базові дефініції
- 7.2. Система політичної аналітики в парламентській діяльності
- 7.3. Технологічна карта застосування процедур політичної аналітики в парламентській діяльності
- 7.4. Технології залучення громадськості до процесів формування та реалізації державної політики
- 7.5. "Закони" і парадокси політичної аналітики в парламентській діяльності

Основні поняття: "політичний аналіз", "політична аналітика в парламентській діяльності", "аналіз державної політики", "політичне прогнозування в парламентській діяльності", "політичні консультації", "політичне консультування в парламентській діяльності", "соціально-політичний моніторинг у парламентській діяльності", "політичне оцінювання державної політики".

7.1. Політична аналітика в парламентській діяльності: базові дефініції

Політична аналітика є одним із найдавніших видів професійної діяльності, пов'язаних з виникненням та розвитком держави. З давніх-давен і до початку XIX ст., коли розпочався бурхливий розвиток сучасної демократії, політична аналітика застосовувалася, насамперед, як інструмент державного управління, покликаний сприяти збереженню та примноженню державної влади. У процесі своєї наукової еволюції політична аналітика набуває ознак міждисциплінарного знання й виокремлюється як галузь теоретичної та прикладної діяльності. Значення політичної аналітики в усьому різноманітті її форм і методів, спрямованих на проблему вдосконалення засад сучасної демократії, важко переоцінити.

В Україні опубліковано багато наукових праць з проблем теорії та практики аналізу державної політики та політико-управлінських відносин. Актуальні наукові розробки політичної аналітики в державному управлінні

висвітлюються в працях вітчизняних дослідників: О.Валевського, В.Горбатенка, О.Кілієвича, С.Телешуна, В.Тертички та ін. Значною мірою формуванню сучасного бачення місця й ролі політичної аналітики в системі розроблення та реалізації державної політики сприяли україномовні переклади праць П.Брауна, Е.Вайнінга, Д.Веймера, К.Вайса, Л.Пала, Б.Гогвуда. Непересічний інтерес викликає розроблення теоретико-методологічних засад політичної аналітики в працях російських учених: А.Альгіна, В.Амеліна, Г.Агаманчука, В.Афанасьєва, Д.Балуєва, Ю.Воробйова, Д.Гвішіані, А.Дегтярьова, К.Симонова, В.Тихомирова, С.Туронка, І.Яковлева та ін.

Політична аналітика в парламентській діяльності - специфічна галузь наукового пізнання політичного буття суспільства, що спрямована на вироблення порад щодо формування державної політики в процесі реалізації конституційних повноважень органів законодавчої і представницької влади.

Суб'єктами політичної аналітики є:

- аналітичні підрозділи апаратів органів законодавчої і представницької влади;
- недержавні неприбуткові або комерційні аналітичні центри, серед яких виділяються такі, що прив'язані до одного суб'єкта політичного процесу, або ж такі, що працюють одразу з кількома замовниками;
- державні наукові установи й навчальні заклади, які займаються не тільки розробкою політичної теорії, нових аналітичних методів, а й апробацією їх у прикладних політичних дослідженнях;
- окремі фізичні особи - фахівці з політичної аналітики.

До здійснення процедур політичної аналітики в діяльності Верховної Ради України найчастіше залучаються дві перші групи суб'єктів. Передусім ідеться про діяльність основної науково-аналітичної структури Апарату Верховної Ради України - Головного управління науково-експертної роботи. Структура підрозділів цього управління (вісім відділів) свідчить про галузеве спрямування його аналітичної роботи. При цьому основним завданням управління є власне наукова, у тому числі - політична, експертиза законодавчих актів, які ухвалює Верховна Рада України. Крім того, науковий супровід діяльності Верховної Ради забезпечує Інститут законодавства, який є не тільки експертно-аналітичною структурою апаратного типу, а й науково-дослідною установою, покликаною здійснювати як прикладні, так і фундаментальні дослідження. Дослідження цього інституту в основному присвячені правовій тематиці, однак уже сама наявність в його структурі відділу проблем правової політики спонукає його колектив здійснювати політико-аналітичні дослідження.

Діяльність аналітичних підрозділів інших органів державної влади України головним чином спрямована на різні аспекти державної політики, відповідно, на різні галузі аналізу державної політики. Разом з тим елементи політичного аналізу (моніторингу, експертизи, прогнозування тощо) державної політики мають місце в роботі кожного з цих підрозділів або окремих установ. На сьогодні залишаються відкритими питання координації цієї аналітичної діяльності з метою забезпечення системного аналітичного супроводу процесів вироблення та реалізації державної політики України.

У структурі громадського сектора політичної системи України існує значна кількість недержавних громадських організацій (НГО) та незалежних аналітичних центрів (НАЦ), що здійснюють різного роду аналітичні дослідження в галузі державної політики. В Україні функціонують недержавні аналітичні організації трьох чітко виражених груп, які, насамперед, можна класифікувати як: українські представництва міжнародних організацій; національні організації, серед засновників яких є міжнародні структури; національні НГО-НАЦ (більшість з них користується перманентною або епізодичною грантовою підтримкою міжнародних організацій).

Такі незалежні аналітичні центри вже мають можливість впливати на публічну політику та на процеси прийняття державних рішень. НГО-НАЦ в Україні в основному займаються опитуваннями громадської думки, соціально-економічними аналізами, політичними прогнозами, аналізом виборчих процесів, законодавства та законопроектів тощо. Принаймні більше десятка національних НГО-НАЦ в Україні (переважно ті, що утворилися на початку та в середині 90-х рр. ХХ ст.) досягли масштабів і меж політичного впливу, що дає можливість стверджувати набуття ними провідної ролі в демократичних процесах вироблення та реалізації державної політики. Лідери цих організацій також є знаними й авторитетними в суспільстві політичними діячами.

Водночас необхідно акцентувати увагу на тому, що в роботі недержавних аналітичних центрів України мають місце значні проблеми: практично відсутнє бюджетне фінансування аналітичних структур, слабка фінансова й матеріальна підтримка такої діяльності з боку влади та бізнес-структур; спостерігається закритість та непрозорість процедури підготовки й ухвалення рішень вищим політичним керівництвом держави; відсутній попит органів державної влади на послуги незалежних аналітичних структур, існує хаотичність кадрових переміщень у сфері аналітичного забезпечення діяльності всіх гілок влади; виявляється неготовність академічних структур діяти в режимі прикладних оперативних досліджень тощо.

7.2. Система політичної аналітики в парламентській діяльності

Система політичної аналітики в парламентській діяльності складається з низки обов'язкових і специфічних процедур. Базовими процедурами є:

- політичний аналіз;
- аналіз державної політики (загальний і галузевий);
- політичне прогнозування;
- політичне консультування;
- політичний моніторинг;
- політична експертиза;
- політичне оцінювання.

Політичний аналіз - процес збирання, упорядкування й узагальнення інформації про політичну систему загалом і окремі її складові, виявлення зв'язків, взаємозалежностей та механізмів взаємодії суб'єктів політичного процесу, його закономірностей, аналогів і детермінантів з метою вироблення порад щодо напрямів та механізмів формування державної політики, прогнозування майбутніх результатів і наслідків політичних дій та їх впливу на розвиток суспільства.

Об'єкт політичного аналізу - політична система країни.

Предмет - політичне рішення (залежно від рівня суб'єкта державної влади, який приймає рішення - політико-управлінське чи адміністративно-управлінське).

Основним питанням політичного аналізу є питання про державну владу. Електоральний політичний аналіз дає відповідь на питання як державну владу здобути. За допомогою політичного аналізу в державному управлінні можна з'ясувати як державну владу зберегти і примножити.

Політичний аналіз в парламентській діяльності синтезує обидва ці питання. Його мета - узгодити інтереси суб'єктів державної влади і суспільства, спрямувати їх спільні зусилля на процес вироблення та реалізації ефективної державної політики.

Предметом політичного аналізу в парламентській діяльності є ті втрати, яких державна влада і суспільство можуть зазнати, або здобутки, які вони можуть отримати внаслідок існування певної суспільно значущої проблемної ситуації та дій її учасників.

Політичний аналіз у парламентській діяльності містить у собі **три основних компоненти**: аналіз сформованої політичної ситуації та про-

блем (загроз або можливостей), які вона викликає; прогностичний аналіз щодо її розвитку і поради щодо прийняття компетентних політичних рішень.

Також це сукупність різних методик, за допомогою яких можливе дослідження конкретних політичних подій і політичної ситуації в цілому, висунення припущень з приводу їх можливого розвитку і прийняття органами законодавчої і представницької влади компетентних політичних рішень.

Метою політичного аналізу в парламентській діяльності є виявлення механізмів, завдяки яким державна влада отримує свою суспільно-політичну легітимність у межах права та соціальної парадигми.

Аналіз державної політики - особливий різновид аналітичної діяльності, орієнтований на аналіз державної політики (дії / бездії уряду): сукупність принципів, методів і технологій аналізу різних напрямів і аспектів державної політики з метою її пояснення та оптимізації.

Об'єкт аналізу державної політики - державна політика, її структура і складові, взаємодія із суспільством і економікою, розвиток у просторі і часі.

Предмет - кваліфікована й науково обґрунтована порада щодо напрямів та засобів формування і реалізації державної політики.

Аналіз державної політики включає: визначення проблеми, вибір критеріїв оцінювання ефективності розв'язання проблеми, розробку та обґрунтування альтернативних варіантів розв'язання проблеми, вибір оптимального рішення, моніторинг дієвості державної політики, підсумкове оцінювання (за обраними критеріями).

Поради аналітиків державної політики, які спрямовуються на вжиття низки заходів економічного, соціального, зовнішньополітичного та іншого характеру, не завжди можуть бути підтверджені результатами політичного аналізу державної політики. Останній засвідчує, що в соціально-політичній ситуації, яка складається в країні, з великою вірогідністю може відбутися подія, яка негативно позначиться на тому чи іншому аспекті державної політики, що призведе до зростання політичного напруження, зміни у ставленні більшості населення до провідників певного політичного курсу та загалом не сприятиме формуванню суспільного авторитету державної влади.

Узгодженню висновків та порад політичного аналізу й аналізу державної політики сприяє вироблення політичного прогнозу.

Політичне прогнозування - процес розробки науково обґрунтованого міркування про можливі варіанти розвитку політичних подій у майбутньому, їх впливу на стан державної влади та суспільства, альтернативних шляхів і строків їх здійснення, а також розробки на цій основі рекомендацій для державної політики.

Політичне прогнозування в парламентській діяльності - процес розроблення науково обґрунтованого міркування про можливий розвиток політичних подій у майбутньому (спільне з прогнозуванням у політиці) у зіставленні їх із спрямованою на суспільство право-нормотворчою діяльністю органів законодавчої та представницької влади (що є відмінним від прогнозування в політиці); передбачення результатів та наслідків такої діяльності, що виявляються в стані політичної системи та її впливі на державну владу.

Об'єкт політичного прогнозування в парламентській діяльності - система відносин, що виникають у суспільстві в процесі здійснення законодавчої і представницької влади та можуть на цю владу впливати.

Предмет - поведінка конкретної людини чи групи осіб, які взаємодіють з іншими людьми чи групами осіб у процесі реалізації законодавчої і представницької влади, а також результати й наслідки такої взаємодії.

Політичні консультації (у широкому сенсі) - це процес надання спеціалістом або групою спеціалістів у галузі політики порад суб'єкту, що приймає рішення з питань його професійної діяльності в політиці.

Політичне консультування в парламентській діяльності - перманентний процес підготовки та презентації суб'єктам парламентської діяльності інформаційного продукту політичного аналізу та прогнозу.

Об'єкт консультування - споживач - особа, яка приймає політичне рішення. Предмет консультування - інформаційний продукт політичного аналізу та прогнозу. Мета консультування - прийняття ефективного політичного рішення.

Слід розрізняти напрями й процедури консультування з питань державної політики і суто політичне консультування. Перше стосується суспільно значущих дій суб'єкта державної влади, друге - власне стану державної влади її суб'єкта.

Соціально-політичний моніторинг у парламентській діяльності - перманентний процес спостереження (збирання та обробки інформації), що передбачає виявлення низки суттєвих ознак соціально-політичної ситуації, яка оточує суб'єкти законодавчої та представницької влади та впливає на їхню діяльність. Будучи, по суті, неодмінною прикладною технологією, соціально-політичний моніторинг допомагає зробити процеси, що відбуваються в політичній сфері суспільства, більш передбачуваними і керованими.

Політична експертиза в парламентській діяльності (на відміну від правової, економічної та інших видів експертиз), по суті, виступає специфічною формою консультування. Її застосування передбачає, що політичне рішення вже прийнято, але суб'єкт рішення має сумніви щодо окремих складових його реалізації.

Оцінювання результативності й ефективності державної політики здійснюється на основі вироблення й застосування відповідних поставлених меті й завданням критеріїв, в процесі реалізації та у разі завершення етапів державної політики. Аналітики використовують різні типи критеріїв, щоб оцінити результати політики (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Критерії оцінки результатів політики

Критерії	Ознаки (основні питання)
Ефективність	Які дії спрямовані на досягнення результату?
Продуктивність	Скільки зусиль було докладено для досягнення результатів?
Адекватність	Наскільки досягнення результату розв'язало проблему?
Справедливість	Чи справедливо розподілені витрати та вигоди серед різних суб'єктів?
Відповідність	Чи задовольняють результати політики потреби, пререференції чи цінності окремих груп?
Результативність	Чи є досягнуті результати дійсно цінними?
Економічність	Чи мінімізовано вартість ресурсів відповідно до їхньої якості?

Об'єктивними передумовами оцінювання є достовірність, надійність і точність інформації, яка підлягає оцінюванню.

Політичне оцінювання державної політики - визначення суспільно значущих політичних наслідків, які настали при досягненні результату державної політики та впливу цих наслідків на суспільство і державну владу.

Технологія застосування процедур політичної аналітики в парламентській діяльності являє собою логічну послідовність дій, спрямованих на вироблення науково обґрунтованих політичних рішень, які на відміну від звичайних вольових рішень ґрунтуються не на інтуїтивних, емоційних або меркантильних міркуваннях суб'єктів державної влади, а на обґрунтованих висновках, підкріплених консолідованою думкою громадськості та інших зацікавлених сторін. Комплексний аналітичний супровід процесів публічного вироблення та реалізації державної політики сприяє не тільки ефективній суспільно значущій діяльності суб'єктів законодавчої і представницької влади, а й збереженню та примноженню державної влади шляхом зміцнення її громадської підтримки, а також удосконаленню системи державного управління.

7.3. Технологічна карта застосування процедур політичної аналітики в парламентській діяльності

Технологічна карта застосування процедур політичної аналітики в парламентській діяльності (рис. 7.1) являє собою логічну послідовність дій, спрямованих на вироблення науково обґрунтованого політичного рішення, яке, на відміну від звичайного вольового рішення, ґрунтується не на інтуїтивних, емоційних або меркантильних міркуваннях суб'єкта державної влади, а на раціональних висновках, підкріплених консолідованою думкою громадськості та інших численних зацікавлених сторін.

Послідовність процедур політичної аналітики в парламентській діяльності починається з постановки мети й завдань дослідження, що цілком притаманне сучасній науці. Практика показує, що інколи це досить абстрактні поняття, які виражаються термінами: "удосконалити", "покращити", "підвищити". Часто, навпаки, - завдання ставиться дуже конкретне, наприклад, розробити програму дій, спрямовану на розв'язання конкретної суспільно значущої проблеми. Тоді проблема здається ніби вже сформульованою, але вона підлягає ретельній перевірці. Етап постановки завдання також передбачає визначення ресурсів, якими зможе користуватися аналітик (група аналітиків) у дослідженні.

Аналіз продовжується визначенням об'єкта політичного впливу й цілеспрямованим спостереженням за ним. На цьому етапі необхідно визначити межі об'єкта в часі й просторі. Фактично здійснюється одна з проміжних процедур - аналіз об'єкта державної політики. Найчастіше цей об'єкт у просторі й часі обмежується впливом, який спроможна справити на нього державна влада, та впливом самого об'єкта на суб'єкти державної влади. Аналіз об'єкта встановлює критерії, за якими ведеться спостереження й збір інформації, та шкали, за якими ці критерії оцінюються. Спостереження не є пасивним, воно полягає, передусім, у цілеспрямованому зборі та обробці інформації про об'єкт за визначеними критеріями й триває певний час, який залежить головним чином від ресурсів аналітика та обсягів спостереження. Спостереження починається й здійснюється за двома паралельними процедурами: переданалітичний збір інформації про об'єкт та його соціально-політичний моніторинг. Накопичивши достатній обсяг інформації, обробивши її, аналітик переходить до інших процедур. Натомість, соціально-політичний моніторинг об'єкта державної політики триває протягом усього аналітичного дослідження і дає можливість у будь-який час вносити в це дослідження потрібні корективи. Уже на цих етапах аналітикові доцільно застосовувати технології публічної політики, насамперед - масові соціологічні опитування з наступним громадським обговоренням їхніх результатів.

Зібравши й обробивши інформацію, аналітик переходить до першої процедури аналізу державної політики, якою, зазвичай, є проблемний аналіз - визначення та формулювання суспільно значущої для життєдіяльності об'єкта державної політики проблеми. Коли проблему в загальних рисах встановлено, доцільно застосувати процедуру оцінювання проблеми - визначення міри її суспільної значущості або гостроти. Із цією метою використовують методи публічної політики - моніторинг ЗМІ та громадської думки.

Якщо доведено, що проблема є гостро суспільно значуща, доцільно застосувати також і процедури політичного аналізу. Мета політичного аналізу проблеми - довести пріоритетність її розв'язання засобами державної політики. На цьому етапі формулювання проблеми може зазнати змін.

Важливе значення для політичного аналізу в парламентській діяльності має визначення суспільно-політичного стану державної влади, можливостей її впливу на розв'язання проблеми та впливу проблеми на її стан. Політичний аналіз також містить у собі низку спеціальних процедур, застосування яких може призвести до формулювання парадоксальних, з погляду на суспільну значущість проблеми, порад (ідеться про можливість державної влади не розв'язувати проблему по суті, а застосувати до неї інші механізми впливу). Такими процедурами є: проблемно-політичний аналіз (формулює суспільно значущу проблему як проблему державної влади), вироблення політичної поради (займатись розв'язанням проблеми або застосувати до неї якусь політичну технологію), аналіз політичного ризику (вигод і втрат державної влади в разі прийняття запропонованої поради, можливостей невдачі тощо), прогнозний аналіз (результат, який отримає держава в разі реалізації/не реалізації поради), політичний прогноз (наслідки, які настануть у суспільно-політичному оточенні, та майбутній стан державної влади після реалізації поради). Зазначимо, що на всіх цих етапах доцільно застосовувати процедури політичного консультування та експертизи, а також моніторингу та аналізу ЗМІ. Натомість засоби публічної політики саме на цьому етапі політичної аналітики в державному управлінні є малодоступними внаслідок специфіки постановки проблеми.

Якщо результат політичного аналізу - порада - полягає в тому, що в сучасній суспільно-політичній обстановці доцільно ухилитися від розв'язання проблеми державної політики по суті, це не означає, що слід припинити всякі дії державної влади в напрямі зазначеної проблеми. Тоді аналітик здійснює процедуру аналізу й вибору спеціальних політичних технологій, яка, на жаль, і досі є малорозробленою у вітчизняній політичній науці. Вірогідно, що ця процедура не є елементом публічної полі-

тики, але також потребує залучення певного кола експертів. Якщо ж результат політичного аналізу полягає в тому, щоб розв'язувати суспільно значущу проблему по суті, аналітик переходить до наступних процедур - галузевого аналізу державної політики. Напрями й обсяги галузевого аналізу визначаються змістом проблеми, але, як правило, дослідники якнайменше вдаються до економічного (макро- та мікро-), соціального й правового аналізу державної політики. На цьому етапі для аналізу державної політики також дуже корисною є експертна думка.

Коли кожен з галузевих аналітиків державної політики сформулює свої поради, їх необхідно консолідувати в спільну думку у вигляді порад-альтернатив щодо розв'язання суспільно значущої проблеми. У сучасних умовах парламентської діяльності не лише доцільною, а й практично неодмінною процедурою вибору альтернативи для розв'язання проблеми виступають громадські обговорення політики. Якщо через обмеженість часу або через специфіку порад-альтернатив для цього немає можливості, потрібно вдатися, якнайменше, до експертних обговорень та консультацій із зацікавленими сторонами. Зрештою, ці процедури дають можливість вибрати один з варіантів політики, сформувавши в такий спосіб її зміст.

Виходячи з прийнятої багатьма дослідниками тези, що результатом аналізу державної політики є порада, на цьому етапі можна було б завершити аналітичне дослідження. Але міркування комплексності процесу науково-аналітичного супроводу розроблення та реалізації державної політики спонукають продовжити участь аналітиків у наступних його процедурах.

Розроблення стратегії реалізації обраної політики також вимагає аналітичного забезпечення, оскільки ця процедура потребує вибору засобів реалізації політики, які також потрібно проаналізувати. Твердження про те, що "мета виправдовує засоби", вже давно застаріло, тому вибір засобів реалізації є такою ж процедурою публічної політики, як і вироблення політичних рішень. На цьому етапі також потрібні громадські обговорення, консультації із зацікавленими сторонами та експертні оцінки, а все це вимагає аналітичного узагальнення.

Місію політичної аналітики в діяльності парламенту або іншого суб'єкта представницької влади найбільшою мірою можна вважати виконаною, коли аналітик презентує і зміст політики, і стратегію її реалізації. Але й на цьому робота аналітика не закінчується. На етапі прийняття рішення аналітик супроводжує взаємодію суб'єкта представницької влади - свого клієнта з іншими суб'єктами державної влади та в умовах демократії допомагає здійснити процедуру громадської легітимізації прийнятого рішення. Цей етап, зокрема, потребує підготовки специфічних інфор-

маційно-аналітичних продуктів (пояснювальних записок, презентацій, виступів тощо).

Коли політичне рішення прийняте остаточно й затверджене, починається його реалізація - процес найбільш тривалий, який також потребує аналітичного супроводу. Для аналітика процедурами супроводу реалізації державної політики є експертне спостереження та соціально-політичний моніторинг, результати яких, у свою чергу, можуть спричинити до корекції політики під час її реалізації. По-перше, у суспільстві завжди можуть з'явитися нові обставини, що вплинуть на реалізацію політики. По-друге, у процесі реалізації політики можуть виникнути нові можливості, що також вимагатимуть її корекції тощо. Аналіз процесу реалізації державної політики в Україні є найменш розробленою процедурою, що часто спричиняє до необґрунтованих її коригувань, аж до спонтанного припинення реалізації.

Нарешті, останньою процедурою в аналітичному супроводі державної політики є оцінювання політики з погляду її ефективності, результативності та наслідків. Якщо оцінювання ефективності й результативності державної політики мають здійснювати інші, компетентні в цій сфері фахівці, то оцінювання наслідків політики здійснює саме політичний аналітик, зокрема, через аналіз громадської думки щодо дій державної влади, спрямованих на розв'язання суспільно значущої проблеми. В ідеалі аналітик має також оцінити ефективність взаємодії різних суб'єктів державної влади, задіяних у реалізації державної політики. Таке оцінювання здійснюється з метою наступної корекції в організації системи державного управління.

Таким чином, комплексний аналітичний супровід процесів публічного вироблення та реалізації державної політики сприяє не лише ефективній суспільно значущій діяльності суб'єктів представницької влади, а й збереженню та примноженню державної влади в цілому шляхом сприяння у зміцненні її громадської підтримки, а також удосконаленню системи державного управління.

Останнім часом новомодною практикою стало запозичення західних традицій підготовки різного роду "зелених" та "білих" книг з аналізу політики. Не маючи по суті нічого проти цього стилю, прагнемо, однак, застерегти аналітичну спільноту від тотального захоплення "західними стандартами", адже навіть у Західній Європі та США у сфері парламентської діяльності далеко не з кожного питання вважають за доцільне готувати "зелені" й "білі" книги. Так і в Україні з переважної більшості питань державного управління між аналітиками й замовниками та в середовищі суб'єктів державної влади, на нашу думку, доцільно обмінюватися інформаційними записками (briefing note) та відомчими аналітичними докумен-

тами (department policy papers). Для заохочення громадськості до обговорення політичної проблеми цілком достатньо документа у вигляді політичної заяви, на зразок західного "Policy statement", так само й для інформування про результати реалізації політики. Натомість більш детальну інформацію про діяльність парламенту або іншого суб'єкта представницької влади громадськості доцільно презентувати у вигляді відкритих комплексних звітів за певний період часу, а також у поточному часі за допомогою медіа-засобів та інтернет-засобів.

Політична аналітика ніколи не була надбанням вузького кола професіоналів. Той факт, що переважна більшість громадян можуть і прагнуть міркувати про політичні справи і, більше того, висловлювати ці міркування, відзначав ще Платон. Уже сучасні дослідження показують, що особливий інтерес до політичних справ громадяни виявляють у певних точках біфуркації політичної системи - під час виборів, реформ, криз, у різного роду перехідні та інші нестабільні періоди. Такий стан є характерним для сучасної України, яка з часу набуття державної незалежності ще перебуває в процесі суспільно-політичного реформування. Притаманним для цієї ситуації, у свою чергу, є стан збудженої громадянсько-політичної свідомості індивіда, коли він постійно - щодня, а то й кілька разів на день виносить судження про політику. Крім того, для свідомості сучасної людини характерний аналітичний стиль мислення. Цей стиль виробляється в процесі суспільного формування свідомості, у спілкуванні з іншими, під час здобуття освіти тощо. У такий спосіб у сучасному громадянстві України активно поєднуються жвавий інтерес до політичного життя країни з первинними навичками аналітичної практики. Фактично ми маємо в країні зараз кілька десятків мільйонів стихійних політичних аналітиків. Нехтувати цим потенціалом не повинна жодна держава, тим більше та, яка йде по демократичному шляху розвитку, що передбачає неодмінне залучення широких верств громадськості до процесів вироблення та реалізації державної політики. Неодмінною умовою успішного вироблення та реалізації стратегічних напрямів державної політики є формування системи взаємодії парламенту із суб'єктами громадянського суспільства.

7.4. Технології залучення громадськості до процесів формування та реалізації державної політики

Технології залучення громадськості до процесів формування та реалізації державної політики можна розглядати принаймні в двох аспектах. Одразу зазначимо, що тут не йдеться про механізми представницької демократії, оскільки Верховна Рада України та місцеві ради народних

депутатів є державними органами, що самі повноважні приймати політичні рішення і зараз потребують більш тісного зв'язку з громадськістю, яка їх обирає. Тому, по-перше, мова може йти про задіяння механізмів прямої демократії, коли громадськості надається можливість (або вона сама таку можливість знаходить) для безпосередньої взаємодії з парламентом під час прийняття ним політичного рішення. Такий вплив в Україні вже набуває правових форм, переважно у вигляді референдуму (національного, регіонального чи місцевого) та громадської ініціативи (місцевої).

По-друге, більш поширеними виступають механізми громадської участі в процесах вироблення державної політики, опосередкованої через цілу низку *інформаційно-аналітичних технологій*. При цьому парламент, формуючи та реалізуючи через прийняття законів державну політику, безпосередньо не взаємодіє з широкими верствами громадськості, а вдається до послуг політичних аналітиків, які спроможні зібрати, узагальнити й донести в зрозумілій для парламенту формі думку різноманітних верств і широких кіл громадськості. У країнах розвиненої демократії такими посередниками - конденсаторами громадської думки виступають переважно незалежні громадські організації - аналітичні центри (НГО-НАЦ), які отримують замовлення від парламентів або на вивчення громадської думки щодо тієї чи іншої політики, або на комплексний аналіз політики з урахуванням громадської думки. У контексті формування теоретико-методологічних засад політичної аналітики в сучасній Україні потребують подальшого розроблення саме технології залучення громадськості до процесів аналізу державної політики.

Саме в цьому аспекті досить поширеними в Україні стають *технології публічної політики*, які застосовуються переважно НГО-НАЦ, що виконують аналітичні проекти на замовлення органів державної влади.

Метою проведення аналітичних досліджень у сфері публічної політики є надання вичерпної та переконливої аргументації для обґрунтування рекомендацій щодо розв'язання наявних проблем політики. Аналітичний документ з публічної політики потрібно розглядати як один з інструментів розроблення та ухвалення політичних рішень. Такий аналітичний процес вироблення публічної політики складається із взаємопов'язаних етапів:

1. Визначення проблеми.
2. Розробка можливих варіантів розв'язання проблеми.
3. Вибір найприйнятнішого варіанта розв'язання проблеми.
4. Розробка стратегії впровадження вибраного варіанта розв'язання проблеми.
5. Упровадження вибраного варіанта та моніторинг розв'язання проблеми.
6. Оцінювання результатів політики.

За цією технологією аналітична структура фактично здійснює *перманентний супровід державної політики*. Але суть цих технологій полягає ще й у тому, що на всіх етапах публічної політики корисним є залучення до аналітичного процесу громадськості. Саме тут громадськість виступає майже безкоштовним, але дуже потужним аналітичним ресурсом. Більшість громадян не тільки мають свою думку з приводу тієї чи іншої суспільно значущої проблеми, а й щиро готові її висловити. Лишається тільки зібрати й узагальнити цю думку, перетворити її на аналітичний матеріал.

На етапі визначення проблеми громадська думка виявляється найпотужнішим індикатором діагнозу суспільно-політичної ситуації, що виникає навколо тієї чи іншої події, яка потребує втручання парламенту. Звичайно, громадськість не може прямо вказати на ту чи іншу проблему державної політики, але вивчення громадської думки на етапі визначення проблеми дає можливість:

- зафіксувати наявність проблеми шляхом узагальнення інформації про ті "незручності" або загрози в буденній життєдіяльності громадян, які вони відчувають у тій чи іншій її сфері. Певна критична маса цих зауважень дає змогу аналітикам зробити висновок про доцільність чи недоцільність державного втручання в цю сферу, що є корисним для початку процедури комплексного аналізу державної політики та подальшого визначення його галузевих напрямів і змісту самої проблеми;

- визначити гостроту проблеми, ступінь невідкладності її розв'язання, чи, інакше кажучи, - пріоритет державної політики. Визначення пріоритету політики на цьому етапі є предметом політичного аналізу. Узагальнюючи громадську думку, аналітик має визначити міру соціально-політичної напруженості, яка виникає навколо проблеми. Спираючись на цей аналіз, аналітик виносить судження, наскільки та чи інша суспільно значуща проблема може виявлятися як проблема державної влади. Спираючись на громадську думку, аналітик доводить, що саме ця проблема потребує першочергової уваги.

У процесі розробки можливих варіантів розв'язання проблеми використовуються методики переважно галузевого аналізу - залежно від тієї сфери суспільного життя, у якій виявлено проблему. Цей етап вимагає від аналітика наявності фахового знання в галузі, яка підлягає державному втручанню. Тому залучення громадськості до процесу галузевого аналізу державної політики обмежується свого роду "сферою компетенції" громадської думки в цій галузі. Наприклад, якщо громадською думкою вже зафіксовано проблему недостатності зелених насаджень у місті й міська рада здійснює пошук альтернативних шляхів озеленення міста, з громадою доцільно порадитися щодо естетичних та побутових міркувань, але розробкою можливих варіантів озеленення мають займа-

тися спеціалісти - архітектори, екологи, агрономи, фінансисти тощо, а не населення й навіть не політичні аналітики. Саме на цьому етапі аналітика більше приваблюють консультації з так званими зацікавленими сторонами.

Аналіз зацікавлених сторін також є скоріше процедурою аналізу публічної політики, ніж її виробленням. Під час реалізації цієї процедури ще не здійснюються власне консультації із зацікавленими сторонами, адже їх потрібно спершу визначити й згрупувати за інтересами.

Проведення аналізу зацікавлених сторін передбачає визначення: кола інтересів зацікавлених сторін; ступеня впливовості зацікавлених сторін на той чи інший аспект політики чи політику в цілому; наявних або можливих конфліктів інтересів між зацікавленими сторонами; відповідних форм участі в діалозі з вироблення політики для різних зацікавлених сторін.

Аналіз зацікавлених сторін і наступні консультації з ними є неодмінними процедурами публічної політики, але можуть вважатися технологіями залучення громадськості лише з певною мірою умовності, за якою найбільш зацікавленою та найвпливовішою стороною діалогу виступатимуть широкі кола громадськості. Однак далеко не всі зацікавлені в державній політиці сторони представляють саме громадськість. Це можуть бути й суб'єкти ринкової економіки, і органи державної влади та навіть суб'єкти громадянського суспільства, які при цьому не володіють тією мірою презентативності, що давала б їм змогу виступати від імені всієї громадськості або її певної верстви. Висока ефективність процедури консультацій із зацікавленими сторонами не заперечується, якщо вона не підміняє аналітичні процедури консультування з громадськістю.

Але коли йдеться про наступний етап аналізу політики - **вибір найприйнятнішого варіанта розв'язання проблеми** - громадська думка знову набуває критеріального значення. На цьому етапі до відома громадськості слід довести не лише констатацію того чи іншого варіанта розв'язання проблеми, а й аналіз вигід і втрат, яких вона (громадськість) може зазнати внаслідок реалізації того чи іншого варіанта. Узагальнення громадської думки на цьому етапі може здійснюватися шляхом:

- визначення загального рейтингу тієї чи іншої альтернативи через тотальне чи вибіркоче опитування громадськості. Такий механізм дає можливість швидко визначити пріоритетну альтернативу, але не створює передумови до корекції запропонованих варіантів, виникнення інших варіантів, уточнення результатів SWOT-аналізу;

- визначення переваг і недоліків кожної з альтернатив з наступним визначенням пріоритетної альтернативи через обговорення варіантів розв'язання проблеми в фокус-групах. Цей варіант, навпаки, дає можливість коригувати зміст альтернатив, вироблення нових альтернатив, але не сприяє чіткому баченню пріоритетності тієї чи іншої альтернативи з погляду за-

гальної думки. Хіба що всі фокус-групи підтримають один конкретний варіант, але таке трапляється не часто.

Тому більш ефективним, хоча й більш витратним, є одночасне застосування обох запропонованих технологій. Крім того, на цьому етапі до процесу аналізу державної політики знову доцільно застосувати процедури політичного аналізу і політичного прогнозу. У результаті застосування цих процедур слід визначити політичні наслідки, які матиме для себе держава в процесі та після реалізації альтернативи. Дуже рідко трапляється, щоб усі зацікавлені сторони були задоволені державною політикою. Тому неодмінно буде висловлено критику, здійснюватимуться спроби лобювання, тиску. Завданням аналітика також є запропонувати парламенту такі засоби протидії, які мінімізують негативні наслідки.

Моніторинг процесів розв'язання проблеми є зазвичай найтривалішим етапом як самої публічної політики, так і її аналізу. У цьому разі йдеться про технічний, фінансовий, правовий нагляд чи контроль тощо, для цього є інші компетентні органи. Завдання ж політичного аналітика полягає в тому, щоб відслідковувати суспільно-політичне тло розв'язання проблеми та вчасно сигналізувати парламенту про його зміни.

Наприклад, якщо громадськість на тлі дій держави, спрямованих на розв'язання проблеми, виявляє позитивну активність - цю активність доцільно заохотити, навіть шляхом внесення коректив у стратегію впровадження вибраного варіанта політики. Відреагувавши таким чином на конструктивну ініціативу громадськості, парламент може не тільки сприяти реалізації вибраної політики, а й зміцнити авторитет державної влади. Якщо ж аналітик у процесі моніторингу реалізації політики виявляє неспрогнозоване зростання громадського невдоволення, цей сигнал також може стати поштовхом до коригування вибраної політики або вжиття запобіжних заходів до зростання соціально-політичної напруженості заходів.

Завершальний етап публічної політики та її аналізу полягає в **оцінюванні ефективності, результатів і наслідків** реалізації вибраної та скоригованої під час упровадження альтернативи.

Оцінювання ефективності політики меншою мірою потребує залучення громадської думки. Співвідношення результату й витрат на його досягнення - справа економістів чи, за певних обставин, юристів. Пересічного громадянина насправді мало цікавить, як витрачено кошти, якщо ці кошти не взяті прямо з його кишені. Звичайно, буде дуже корисно поінформувати громадськість про витрачені на розв'язання проблеми кошти, але таке інформування скоріше є елементом власне публічної політики, ніж її аналізу.

Оцінювання результату, навпаки, - справа насамперед громадська. Результат політики - це суспільно значущий продукт діяльності держави. Саме результат політики споживається і оцінюється громадськістю.

Для реалізації процедури громадського оцінювання результатів політики аналітику, насамперед, у співпраці з фахівцями галузі, у якій реалізовувалася політика, потрібно чітко й зрозуміло для нефхівця сформулювати критерії результативності та шкалу їхнього оцінювання. Вони укладаються в невеличкий опитувальник, за яким може здійснюватися в будь-якому доступному режимі опитування достатньої кількості громадян. Узагальнені результати опитування виражать міру задоволення чи не задоволення громадськості з приводу тієї чи іншої політики.

Громадське оцінювання наслідків політики (йдеться тільки про політичні наслідки) - натомість, справа більшою мірою самого аналітика, але й тут він може покласти на результати узагальнення громадської думки. Тільки зміст опитувальника тут буде інший. Його запитання, подані в завуальованій формі, мають дати відповідь: у який бік і наскільки змінилося ставлення населення до держави, її парламенту та народних депутатів унаслідок реалізації оцінюваної політики.

Не просто корисною, але необхідною умовою залучення громадськості до аналітичної роботи стає на етапах: визначення проблеми, вибору найприйнятнішого варіанта розв'язання проблеми, моніторингу процесу розв'язання проблеми та оцінювання результатів політики.

Варто звернути увагу на деякі характеристики основних форм проведення політичних консультацій з громадськістю (табл. 7.2):

Таблиця 7.2

Основні форми проведення політичних консультацій

Форма 1	Опис 2	Переваги 3	Недоліки 4
Письмові консультації	Попередньо підготовлені матеріали надсилають на коментування зацікавленим сторонам	<ul style="list-style-type: none"> - можливість отримання коментарів від вузькопрофільних фахівців; - порівняно невелика вартість проведення 	<ul style="list-style-type: none"> - не всі зацікавлені сторони можуть надавати фахові коментарі; - ризик неотримання коментарів; - тривалість отримання коментарів
Фокус-групи	Спеціально відібрані учасники висловлюються щодо конкретної політики чи проблеми	<ul style="list-style-type: none"> - дають змогу детально вивчити думку конкретної верстви; - дають можливість конкретизувати запитання; - швидке отримання відповідей 	<ul style="list-style-type: none"> - типові складності роботи з групою; - отримані погляди не представляють погляди всього населення; - вимагає від модератора фокус-групи спеціальних навичок
Опитування	Навчені інтерв'юери задають певний вибірці населення певний набір попередньо визначених питань	<ul style="list-style-type: none"> - дає змогу охопити широке коло осіб; - є можливість уточнення відповідей; - висока надійність результатів 	<ul style="list-style-type: none"> - отримання результату потребує багато часу; - потребує ретельної підготовки; - висока вартість; - потрібні навчені інтерв'юери

Закінчення табл. 7.2

1	2	3	4
Анкетування	Респондент самостійно відповідає на перелік питань, наведених в анкеті	<ul style="list-style-type: none"> – охоплює широкі коло осіб; – може бути зроблене із застосуванням різних засобів комунікації 	<ul style="list-style-type: none"> – складність статистичного аналізу; – деякі представники зацікавлених сторін можуть не брати участі; – тривалість отримання відповідей
Громадські слухання	Зазвичай великі зібрання, що присвячені одному ключовому питанню чи темі, поділені на кілька питань	<ul style="list-style-type: none"> – найбільш відкрита та доступна форма проведення консультації; – дають змогу зібрати велику кількість представників зацікавлених сторін; – дають можливість спостерігати поведінку зацікавлених сторін 	<ul style="list-style-type: none"> – деякі особи неохоче висловлюються на відкритому зібранні; – потребує ретельної підготовки; – неможливо обговорити нюанси; – скоріше елемент легітимізації, ніж аналізу; – ускладнено аналіз результатів
Експертні обговорення	Зібрання невеликої кількості експертів, які мають на меті досягнення конкретних результатів	<ul style="list-style-type: none"> – ефективні за умов обмеженого часу; – сприяють залученню фахівців; – можуть якісно окреслити проблему та шляхи її розв'язання 	Не виражають інтересів громадськості
Дорадчі комітети	Спеціально відібрана група осіб для обговорення та надання рекомендацій у певній сфері	<ul style="list-style-type: none"> – більш мобільні, ніж громадські слухання; – можливість проведення постійних консультацій упродовж тривалого часу 	<ul style="list-style-type: none"> – деякі особи неохоче висловлюються на відкритому зібранні; – можуть бути представники не всіх зацікавлених сторін; – скоріше елемент легітимізації, ніж аналізу
Брифінги	Коротке інформування невеликих груп громадськості та зацікавлених сторін з наступним отриманням коротких відповідей	<ul style="list-style-type: none"> – нетривалі в часі, недорогі; – дають змогу швидко отримати відповіді на дуже конкретні запитання; – результати легко піддати аналізу та узагальненню 	<ul style="list-style-type: none"> – не виражають думки всієї громадськості; – не сприяють уточненню нюансів; – виключають обговорення
Інтернет-засоби	Консультації з використанням веб-сторінок: або розроблених тільки для відгуків учасників, або форумів для обговорення в реальному часі	Порівняно швидкий, недорогий і мобільний спосіб отримання інформації	<ul style="list-style-type: none"> – Інтернет доступний не для всіх; – потрібне спеціальне устаткування та навчені фахівці; – складний для формалізації та аналізу

7.5. "Закони" і парадокси політичної аналітики в парламентській діяльності

• Концептуальні засади політичної аналітики

Відомо, що в суспільних науках, на відміну від природничих наук, навіть тривале та ґрунтовне дослідження не дає змоги виявити стійкого

наукового закону, який би діяв обов'язково й незворотно, як, наприклад, закон Ломоносова-Лавуазьє. Зокрема, у державному управлінні ми маємо можливість виявляти й формулювати лише стійкі закономірності. Однією з таких закономірностей є "закон пропорції владних відносин", який стверджує, що *в системі суспільних відносин державно-організованого соціуму питома вага владних відносин не змінюється*. Щоправда, тут застосовується певна ідеальна умова - мається на увазі відсутність зв'язків з іншими державно-організованими суспільствами. Інакше для визначення пропорції треба брати до уваги вплив інших держав або спроможність до впливу на них.

У даному разі йдеться про те, що в суспільстві здійснюється певна сукупність суспільних відносин - найрізноманітніших - від родинно-шлюбних до державно-владних. Ця сукупність може змінюватися пропорційно до зміни кількості суб'єктів відносин. Але в загальній сукупності суспільних відносин якусь частку мають найрізноманітніші владні відносини (приватні, публічно-приватні, державно-владні), ця частка змінюється також пропорційно до змін усієї сукупності. Якщо з'являється новий суб'єкт суспільних відносин, наприклад, нове підприємство, то зростає сукупність відносин виробництва і ринку, але і виникає певна частка владних відносин (підпорядкування всередині підприємства, вплив держави на підприємство тощо).

Наступна закономірність, яка частково впливає з першої, але не зводиться до неї, - "**закон збереження влади**", який стверджує, що *в державно-організованому соціумі при зміні питомої ваги державної влади відповідним чином змінюється питома вага інших видів публічної влади*. Або, перефразуючи вже згаданий закон Ломоносова-Лавуазьє: "Якщо влада від держави убуде, то іншим суспільним суб'єктам присукупиться".

Дія цього закону означає: якщо держава втратить якусь частку своєї влади (діє все та ж умова - цей закон розглядає окрему державу поза її контактами з іншими державами), то ця влада не зникне, а перейде до інших суб'єктів владних відносин. Влада, таким чином, перетвориться з державної влади в інший вид публічної влади.

Із цього закону випливає ще один висновок: *перерозподіл владних повноважень у державі в цілому не вплине на обсяг її владних повноважень у суспільстві*.

Висновок, який впливає з дії обох законів суспільної влади, ми формулюємо у вигляді **аксіоми** - вихідного твердження, яке не вимагає додаткового доведення й не підлягає сумніву: *у сучасному державно-організованому суспільстві державна влада існує об'єктивно, тобто незалежно від свого носія*.

Прийняття цієї аксіоми означає, що сучасне демократичне громадянське суспільство жодним чином не ототожнює державну владу з конк-

ретною особою, групою осіб, партією чи іншою організацією. Хоча історія знає подібні випадки з давніх і до недавніх часів, умови, за яких монарх міг стверджувати: "Держава - це Я", здається, вже незворотно минули. Щоправда, оскільки, як зазначалося вище, в історії подібне ототожнення неодноразово мало місце, то й ми (виключно з метою теоретичного аналізу) робимо припущення, що за певних обставин допускається ототожнення державної влади з її суб'єктом (носієм) - юридичними особами, фізичними особами чи їх групами, або правлячою елітою в цілому. У будь-якому разі державу ми вважатимемо матеріальним уособленням державної влади.

Доведення наступної низки припущень (теорем) здійснюється на базі сформульованих вище законів та аксіом.

Теорема 1: *державній владі, як усякому явищу буття живої матерії, притаманні функції живого організму - збереження та примноження.*

Формулювання цієї теореми пов'язане з популярною на початку і в середині минулого століття теорією біхевіоризму. Біхевіористи стверджують, що будь-якому живому організму притаманні два вищезгаданих основних інстинкти, які діють незалежно від свідомості. Ми припускаємо, що оскільки держава складається з реальних живих людей і є матеріальним уособленням державної влади, то й самій державній владі (унесоблено) також притаманне прагнення до збереження та примноження.

Теорема 2: *справжніми проблемами для державної влади виступають явища суспільного буття (суспільно значущі події), які являють собою загрозу збереженню державної влади або можуть впливати на процеси її примноження.*

Це твердження впливає з першого і означає, що жодна із суспільних проблем не усвідомлюється державною владою як така доти, поки вона не містить у собі загрозу існуванню та функціонуванню самої державної влади. Прийняття цієї теореми як однієї з концептуальних засад політичного аналізу в парламентській діяльності передбачає певний зміст проблеми для політичного аналізу. Ця проблема - завжди загроза державній владі, або інколи - можливість її примноження.

Теорема 3: *державна влада схильна до політичного ризику - за певних обставин вона може жертвувати примноженням заради власного збереження, або, навпаки, - ризикувати збереженням заради власного примноження.*

Під ризиком зазвичай розуміється прийняття рішення в умовах невизначеності¹. Схильність до ризику також інстинктивно притаманна високоорганізованим живим організмам, зокрема людям. Саме схильність до ризику дає змогу розвиватися людській цивілізації, робити нові відкриття, створювати інші всякого роду новації. Схильність до ризику, у свою чергу, дає можливість державі розвиватися і в більшості випадків адекватно відповідати на вимоги суспільства, що розвивається з цієї ж причини. Зазначимо, що можуть настати обставини, коли держава, попри прагнення примножуватися в суспільстві, може добровільно віддати частку своєї влади іншим суб'єктам суспільних відносин, щоб іншу (зазвичай більшу) частку зберегти, а за певних обставин - примножити.

Так відбувається, наприклад, коли унітарна держава частину своїх владних повноважень "делегує" органам місцевого самоврядування, не очікуючи, поки вони самі "відберуть" ці повноваження в держави - чи то шляхом референдуму, чи федералізації, чи навіть революції. Крім того, політична історія знає чимало випадків, коли держава, навпаки, різними засобами (не завжди демократичними) прагне збільшити частку своєї влади в суспільстві. У кожному з таких випадків держава ризикувала навіть самим своїм існуванням, наражаючись на опір тих суб'єктів, у яких вона прагнула цю владу або свободу відібрати. У зв'язку з останнім твердженням можна сформулювати наступну теорему.

Теорема 4: *власні громадяни являють для держави більшу загрозу, ніж зовнішні вороги.*

Якщо припустити, що в сучасному цивілізаційному просторі вироблено чимало важелів протидії агресії однієї держави щодо іншої, то основний потенціал поширення владних повноважень держави припадатиме на внутрішню сферу - суспільство власної країни. Незадоволення державою і нині є одним з найхарактерніших почуттів громадянина. Навіть у дуже благополучних за сучасними стандартами країнах спостерігається чимала кількість незадоволених державою громадян. Причому це незадоволення може виникати в різних верствах суспільства залежно від того, інтереси якої верстви зачіпає той чи інший аспект державної політики. Це відчуття є цілком природним для людини. Людина ніколи не буде відчувати задоволення від владного пригноблення, навіть якщо це при-

¹Качинський А. Б. Сучасні політико-управлінські концепти стратегічного розвитку / А. Б. Качинський, Ю. Г. Кальніш // Актуал. пробл. внутр. політики. - 2004. - Вип. 2. - С. 59-66.

гноблення здійснюється в цивілізованій, демократичній та гуманній спосіб. Парадоксальним у цьому разі виступає відчуття патріота - громадянина, який щиро любить свою країну та шанує державу, громадянина, вдячного державі за свій соціальний статус. Він, однак, буде прагнути до більшої міри свободи та вищого соціального статусу за рахунок держави. У такому разі громадянин спрямовує своє незадоволення не на державу як таку, а на конкретних суб'єктів державної влади - політиків або чиновників.

У сучасному суспільстві держава не може протиставити власним громадянам одну лише фізичну силу, власне фізична сила держави складається з тих же громадян. Покладатися на саму тільки силу не могли навіть стародавні деспотичні держави. Державна влада в суспільстві має легітимізуватися чимось іншим, не менш значущим, ніж сила. Значно більшою опорою для держави виступають право та соціальна парадигма.

Право та соціальна парадигма детермінують одне одного й спільно впливають на суспільну свідомість, забезпечуючи владний статус держави. Однак саме ці форми суспільних відносин насамперед зобов'язують державу. Згідно з цим можна сформулювати наступну теорему.

Теорема 5: *обмеженнями державної влади в демократичному суспільстві виступають право та соціальна парадигма.*

На перший погляд, це твердження не потребує доведення, але формулювання цієї теореми дає підстави зробити припущення, що найбільша спокуса для державної влади полягає в тому, щоб переступити обмеження. Тому й одна з ролей аналітика полягає в тому, щоб оцінити управлінську діяльність держави в контексті політичної ситуації, яка вимагає, сприяє, припускає або заперечує дотримання державною владою всіх приписів права та соціальної парадигми.

У разі з правом держава спроможна вносити потрібні корективи як у зміст державної політики (з метою приведення їх до вимог права), так і в правову систему (з метою приведення її до спільного знаменника з перспективною державною політикою) - відповідні повноваження, як правило, держава має.

Що ж стосується соціальної парадигми, то ця система перебуває досить далеко за межами впливу держави. Тому судження аналітика не повинні сягати за межі установок соціальної парадигми, а в разі виникнення обґрунтованої потреби її переступити - потрібно чітко оцінити можливі наслідки таких дій суб'єкта влади й дати поради щодо усунення негативних наслідків. Оскільки всі політичні процеси мають етичний аспект, вони прямо чи опосередковано торкаються цінностей соціальної пара-

дигми. У деяких сферах політики етичний аспект виявляється приглушеним, а в інших - яскраво вираженим. У сучасній політиці засоби не можна відділити від цілей, і кожна політична дія має наслідки, які можна оцінити на підставі етичних міркувань.

Оцінні судження базуються на так званому нормативному розрахунку. У сучасній політичній аргументації розрізняють **дві головні моделі нормативного розрахунку** - моральний абсолютизм і консеквенціалізм.

Моральний абсолютизм приймає цінності й дотримується їх незалежно від наслідків. *Консеквенціальний етичний розрахунок* не визнає абсолютних моральних принципів, оцінює наслідки застосування морального принципу на практиці та, відповідно, судить про них. Політичні аргументи, що спрямовані на досягнення згоди чи узгодження широкого діапазону уподобань, зазвичай побудовані на консеквенціальному нормативному розрахунку, проте й абсолютистські тенденції посідають певне місце в політичних дебатах.

Наприклад, як бути з реальним застосуванням у практиці парламентської діяльності абсолютного, з погляду сучасного права й моралі, твердження про те, що держава завжди має бути відкритою й правдивою перед суспільством і громадянами? Звичайно, чесність є кращою рисою державної політики, однак якщо відкрита публікація тієї чи іншої інформації може реально зашкодити державі та суспільству в цілому, право та соціальна парадигма припускають застосування консеквенціального підходу.

Теорема 6: *існує обмежене коло подій, сутність яких як проблема для державної влади не вимагає доведення, а саме: революція, державний заколот, зовнішня агресія, широкомасштабна природна чи техногенна катастрофа, пряма загроза фізичного знищення суб'єкта влади.*

Вище вже зазначалося, що основними проблемами для політичного аналізу в державному управлінні виступають загрози існуванню та функціонуванню державної влади. Попередні твердження також показали, що такі загрози існували й будуть існувати завжди. Але масштаби та ступінь актуальності цих загроз можуть бути різними. Як найбільші і незаперечні загрози пропонується прийняти обмежене коло подій, сам зміст яких є таким, що їх загроза державній владі не потребує додаткового доведення.

Якщо в інформаційному повідомленні політичного аналітика йдеться про те, що в країні відбувається революція (а революція, як відомо, це зміна суспільно-політичного та державного ладу), то доведення вимагає не факт загрози державній владі, а факт наявності революційних подій. Це стосується й інших випадків - державного заколоту та зовнішньої агресії. Зрештою, сам перебіг цих подій доводить факт їх існування. Так само

і у разі широкомасштабною катастрофою, під якою розуміємо подію, що прямо загрожує фізичному існуванню суспільства, а, відповідно, держави.

Останнє твердження щодо прямої загрози фізичного знищення суб'єкта влади впливає з припущення, що за певних обставин суб'єкт влади може ототожнюватися із власне державною владою. Зрозуміло, що із знищенням суб'єкта на зміну йому рано чи пізно прийде інший і перебере на себе відповідні владні повноваження. Але наголос на актуальності останньої події робиться саме тому, що людській природі найбільшою мірою притаманний інстинкт самозбереження. Звертаючись саме до цього інстинкту, аналітик може бути максимально переконливим.

У загальному вигляді доцільно прийняти останню теорему як одну з концептуальних засад політичного аналізу в парламентській діяльності ще й з міркувань технології аналізу та постановки проблеми. Якщо аналітикові вдається підвести проблему, на яку він пропонує суб'єктові влади звернути увагу, до ознак подій, зазначених у переліку незаперечних загроз, - доведення актуальності цієї проблеми можна вважати остаточно завершеним і максимально переконливим. Утім, варто звернути увагу, що вищезазначені проблеми, крім останньої, реально фігурують лише на вищому рівні державної влади, а політичний аналіз доцільно проводити на всіх її рівнях.

З приводу викладеного вище варто також взяти до уваги, що політичний аналіз у парламентській діяльності є специфічною галуззю професійної діяльності аналітика, спрямованою на сприяння державі у збереженні та примноженні її влади. Тому важливою складовою професійної діяльності аналітика є, крім досконалого володіння аналітичними технологіями та чималим багажем соціальних знань, його висока моральність, порядність і громадянська свідомість. У "нечистих" руках політична аналітика може легко перетворитися на потужне знаряддя деспотії.

• **Парадокси політичної аналітики**

Характерною особливістю будь-якої нової теорії є наявність в ній парадоксів. Парадокс (від грец. *παράδοξος* - незвичайний, неймовірний, дивний; від грец. *παρα* - поруч, біля, порівняно з [чимось] і грец. *δόξα* - думка, погляд, пов'язаного з грец. *δύναμις* - положення, догма; грец. *δοκῶ* - вважаю, думаю) - порізно істинне твердження чи група тверджень, яке призводить до суперечності, або несподіване явище, яке не відповідає звичайним науковим уявленням². Таких парадоксів досі не позбавлена і політична аналітика в парламентській діяльності.

² Парадокс // Вікіпедія. - Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

Перший парадокс є співзвучним до сумно відомого Закону Олуда і Кана: "Ефективність наради зворотно пропорційна числу учасників і витраченому на неї часу"³. Для політичного аналізу він виглядає наступним чином: "Ефективність процесів прийняття та реалізації політичного рішення зворотно пропорційна кількості учасників процесу". На практиці це означає, що чим більше суб'єктів бере участь у процесах прийняття та реалізації політичного рішення, тим менш ефективними стають ці процеси внаслідок не лише залучення більшого обсягу ресурсів, що належать цим учасникам (у тому числі часу), а й через перманентну наявність елемента неузгодженості їх дій та розбіжностей у розумінні процесів, їх результатів і наслідків. В ідеалі - політичне рішення повинен приймати один суб'єкт державної влади - він же його і виконуватиме. Але в розгалуженому, тим більше демократичному, суспільстві це неможливо. Негативна дія першого парадоксу зменшується за рахунок застосування механізмів забезпечення ефективної взаємодії учасників політичного процесу й шляхом застосування деяких добре відомих політичних технологій. Зокрема, розбіжність поглядів й інтересів учасників політичного процесу спонукає їх до пошуку консенсусу, що призводить до виникнення наступного парадоксу.

Другий парадокс також має певний аналог у суспільній теорії - Постулат Гаррісона⁴: "На кожну дію є рівна їй протидіюча критика" - а також закон Ньютона в механіці: "Протидія дорівнює дії". Парадокс полягає в тому, що політичний консенсус в демократичному суспільстві неможливий, адже завжди знайдуться суб'єкти політичного процесу, які не задоволені прийнятим політичним рішенням. Тому політичне рішення ніколи не буває консенсуальним, навіть коли його підтримала більшість. Приймаючи політичне рішення, на перший погляд консенсуально, однак, кожна із сторін іде на певний компроміс з іншими. Кращими засобами подолання негативної дії цього парадоксу в політичному процесі вважають застосування технологій політичної пропаганди й агітації, переконання, подолання політичного конфлікту, зрештою - пошуку політичного компромісу. Однак тут ми стикаємося з дією наступного парадоксу.

Третій парадокс стверджує, що політичний компроміс у демократичному суспільстві - не кращий, але єдиний спосіб прийняття політичного рішення. Компроміс - не кращий спосіб прийняття рішення тому, що для його досягнення кожна із зацікавлених сторін має поступитися певною часткою своїх інтересів на користь іншої або третьої сторони. У цьому процесі, як правило, втрачаються деякі критеріальні елементи результативності, ефективності, економічності, дієвості тощо державної політики.

³ Законы Мерфи. - Режим доступа : <http://murphy-law.net.ru/meeting.html>.

⁴ Там само.

З погляду ефективності державної політики, радикальним засобом усунення кожного з трьох наведених вище парадоксів могла б стати відсутність у державно-політичному процесі альтернативи жодному проекту політичного рішення.

Але тут ми стикаємося з **четвертим парадоксом**, який категорично стверджує, що: "Відсутність альтернативи - заперечує демократію, а відсутність опозиції - шкодить політичному процесу". Якщо перша частина твердження з погляду теорії та практики сучасної демократії є незаперечною, то саме друга з погляду парламентської діяльності виглядає парадоксально. Дійсно, ефективність політичного процесу наближалася б до максимуму в разі відсутності опозиції, яка, як правило, "заваже" владній політичній силі приймати адекватні її баченню політичної ситуації рішення. Але за відсутності конструктивної, або хоч будь-якої, публічної критики, владна політична сила дуже швидко перестає саме адекватно реагувати на політичну ситуацію. Руйнівну дію відсутності політичної опозиції в історії наочно продемонстрували численні приклади падіння авторитарних і тоталітарних режимів. Отже, як би не прагнула владна політична сила уникнути опору політичної опозиції - вона сама виявляється зацікавленою в його наявності. Тим більше, що політична практика взаємодії в системі "влада - опозиція" в сучасному досвіді вже накопичила чималий обсяг технологій легітимізації політичних рішень.

ВИСНОВКИ

1. До здійснення процедур політичної аналітики в діяльності Верховної Ради України найчастіше залучаються аналітичні підрозділи апаратів органів законодавчої і представницької влади та недержавні неприбуткові або комерційні аналітичні центри. Основною науково-аналітичною структурою Апарату Верховної Ради України є Головне управління науково-експертної роботи, основним завданням якого є наукова, у тому числі політична, експертиза законодавчих актів, які ухвалює Верховна Рада України.
2. Технологія застосування процедур політичної аналітики в парламентській діяльності являє собою логічну послідовність дій, спрямованих на вироблення науково обґрунтованих політичних рішень, які на відміну від звичайних вольових рішень ґрунтуються не на інтуїтивних, емоційних або меркантильних міркуваннях суб'єктів державної влади, а на обґрунтованих висновках, підкріплених консолідованою думкою громадськості та інших зацікавлених сторін.
3. Комплексний аналітичний супровід процесів публічного вироблення та реалізації державної політики сприяє не лише ефективній

суспільно значущій діяльності суб'єктів законодавчої і представницької влади, а й збереженню та примноженню державної влади шляхом зміцнення її громадської підтримки, а також удосконаленню системи державного управління.

4. У державному управлінні ми маємо можливість виявляти й формулювати лише стійкі закономірності, зокрема: "закон пропорції владних відносин" та "закон збереження влади", дію яких сформульовано у вигляді аксіоми: у сучасному державно-організованому суспільстві державна влада існує об'єктивно, тобто незалежно від свого носія. Прийняття цієї аксіоми означає, що сучасне демократичне громадянське суспільство жодним чином не ототожнює державну владу з конкретною особою, групою осіб, партією чи іншою організацією.

5. Політичний аналіз у парламентській діяльності є специфічною галуззю професійної діяльності аналітика, спрямованою на сприяння державі у збереженні та примноженні її влади.

Контрольні питання та завдання

1. Які суб'єкти політичної аналітики в Україні та світі Вам відомі?
2. Назвіть основні процедури політичної аналітики в парламентській діяльності.
3. Для чого потрібне політичне оцінювання державної політики?
4. Які технології публічної політики застосовуються в парламентській діяльності?
5. Назвіть та обґрунтуйте основні "закони" політичної аналітики в парламентській діяльності.
6. Здійсніть процедури політичної аналітики за одним з вибраних напрямів формування державної політики Верховною Радою України. Підготуйте аналітичну записку.

Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень

1. Особливості аналітичного супроводу діяльності Верховної Ради України.
2. Механізми залучення громадськості до процесів формування державної політики Верховною Радою України.
3. Наукове забезпечення розвитку парламентаризму в Україні.

Тематика магістерських робіт

1. Особливості і технології застосування процедур політичної аналітики в діяльності Верховної Ради України.
2. Публічна політика в парламентській діяльності.
3. Механізми взаємодії Верховної Ради України з громадськістю в процесі вироблення державної політики.

Список рекомендованої літератури

1. *Боришполець К. П.* Методы политических исследований / К. П. Боришполець. - М. : Аспект-Пресс, 2005. - 221 с.
2. *Вайс К. Г.* Оцінювання: методи дослідження програм та політики / К. Г. Вайс ; [пер. з англ. Р. Ткачука ; наук. ред. О. Кілієвич]. - К. : Основи, 2000. - 671 с.
3. *Ведунг Е.* Оцінювання державної політики і програм / Е. Ведунг ; [пер. з англ. В.Шульги]. - К. : ВСЕУВИТО, 2003. - 350 с.
4. *Веймер Девід Л.* Аналіз політики: Концепції і практика / Л. Девід Веймер, Р. Ейден Вайнінг ; [пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник / наук. ред. О. Кілієвич]. - К. : Основи, 2000. - 654 с.
5. *Горбатенко В. П.* Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. - К. : Генеза, 2006. - 395 с. - (Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України).
6. *Дегтярев А. А.* Принятие политических решений / А. А. Дегтярев. - М. : Книж. дом "Университет", 2004. - 414 с.
7. *Кальниш Ю. Г.* Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади : [монографія] / Ю. Г. Кальниш. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - 272 с.
8. *Качинський А. Б.* Сучасні політико-управлінські концепти стратегічного розвитку / А. Б. Качинський, Ю. Г. Кальниш // Актуал. пробл. внутр. політики. - 2004. - Вип. 2. - С. 59-66.
9. *Мелешкина Е. Ю.* Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : [сб. учеб. материалов] / Е. Ю. Мелешкина. - М. : Инфра-М, 2005. - 304 с.
10. *Почепцов Г. Г.* Информационно-политические технологии / Г. Г. Почепцов. - М. : Центр, 2003. - 381 с.

11. *Ребкало В. А.* Політична аналітика та прогнозування : навч. посіб. / В. А. Ребкало, О. Л. Валевський, Ю. Г. Кальниш. - К. : Вид-во УАДУ, 2002. - 60 с.
12. *Ребкало В. А.* Практикум з політичної аналітики в державному управлінні : навч.-метод. посіб. / В. А. Ребкало, Ю. Г. Кальниш. - К. : Вид-во НАДУ, 2005. - 56 с.
13. *Симонов К. В.* Политический анализ : учеб. пособие / К. В. Симонов. - М. : Логос, 2002. - 280 с.
14. *Сурмин Ю. П.* Теория социальных технологий / Ю. П. Сурмин. - К. : МАУП, 2004. - 608 с.
15. *Телешун С. О.* Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації : курс лекцій / С. О. Телешун, А. С. Баронін. - К. : Видавець Паливода А. В., 2001. - 112 с. - (Фонд "Співдружність").
16. Теорія і практика політичного аналізу : [навч. посіб. / за заг. ред. О. Л. Валевського, В. А. Ребкала]. - К. : Міленіум, 2003. - 226 с.
17. *Турунок С.* Политический анализ : курс лекций / С. Турунок. - М. : Унив. гуманит. лицей, 2003. - 256 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аналіз державної політики - особливий різновид аналітичної діяльності, орієнтований на аналіз державної політики (дії / бездії уряду): сукупність принципів, методів і технологій аналізу різних напрямів і аспектів державної політики з метою її пояснення та оптимізації.

Антагонізм - форма вияву суперечностей та конфлікту між класами, групами, спільнотами, що характеризується непримиримістю соціальних інтересів, позицій, систем цінностей, якій притаманна гострота перебігу та розв'язання цих суперечностей і конфліктів.

Антрепренерська система - система рекрутування еліт, яка має відкритий, конкурентний характер, включає широке коло селекторату.

Апарат Верховної Ради України - орган, що здійснює правове, наукове, організаційне, документальне, інформаційне, кадрове, фінансово-господарське, матеріально-технічне, соціально-побутове та інше забезпечення діяльності Верховної Ради України, народних депутатів України, посідає особливе місце в системі відповідних структур, що забезпечують виконання функціональних обов'язків органами державної влади, їх поточну діяльність та розвиток.

Аристократія - 1) форма правління, за якої державна влада належить привілейованій знатній меншості; 2) привілейований прошарок населення або правлячої верхівки, які успадкували багатство та знатність за походженням.

Бикамералізм (лат. bis - двічі, camera - кімната) - "двопалатність"; система організації законодавчої влади, за якої законодавчі збори (парламент) складається з двох колегіальних органів - палат (як правило, верхньої і нижньої, рідше - рівноправних).

Боротьба - один з проявів конфронтаційних соціальних процесів, гострий конфлікт між соціальними групами, класами, інтереси яких не сумісні, або суперечать один одному.

Боярська дума - 1) дорадчий орган при князі з представників земського боярства, княжої дружини, згодом духовенства часів Київської Русі; 2) з кінця XV ст. і до XVIII ст. - вища рада з представників феодальної аристократії при великому князі (з 1547 р. - при царі) у Московській державі, згодом - Російській централізованій державі.

Бюрократія - 1) вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; 2) ієрархічно організована система управління

державою чи суспільством з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Верховна Рада України (парламент) - колективний, представницький, однопалатний, законодавчий, загальнодержавний орган, що обирається громадянами України, які мають право голосу, шляхом загального, вільного, рівного, прямого виборчого права за процедурою таємного голосування.

Вибори - процес, у результаті якого певна спільність людей, як правило, організована в політичні об'єднання, шляхом голосування формує державний орган чи заповнює вакантну виборчу посаду.

Вибори в Україні - форма прямого народовладдя, передбачена в Конституції України та врегульована Законами України, яка є волевиявленням народу і реалізується шляхом таємного голосування у формі обрання конституційного якісного і кількісного складу представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, призначення посадових осіб на посади.

Виборча дільниця - територіальна одиниця, що об'єднує виборців спільним місцем голосування.

Виборча система - 1) система суспільних відносин, яка виникає у зв'язку з виборами органів публічної влади та завдяки якій вони отримують свою легітимність; 2) спосіб підбиття підсумків голосування, певного способу розподілу депутатських мандатів між кандидатами, залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб.

Виборча система змішана - виборча система, у якій поєднуються елементи мажоритарної і пропорційної виборчих систем. У вузькому значенні така система передбачає паралельне використання під час формування колегіального представницького органу або його окремих частин (палат) різних виборчих систем. У широкому значенні - "схрещування" елементів як пропорційної, так і мажоритарної систем.

Виборча система мажоритарна - виборча система, що передбачає виборче змагання конкретних кандидатів, які представляють різні політичні партії або виборчі блоки з голосуванням за конкретного кандидата по одномандатному виборчому окрузі та визнання обраною особи, яка отримала найбільшу кількість голосів виборців.

Виборча система пропорційна - виборча система, що використовується для обрання публічних колегіальних органів - національних пар-

ламентів, колегіальних органів місцевого самоврядування тощо, та передбачає розподіл представницьких мандатів пропорційно до кількості та часток голосів, поданих виборцями на виборах за список кандидатів від політичної партії або блоку політичних партій, інших виборчих об'єднань.

Виборче право - 1) інститут конституційного права, який складається з правових норм, що регулюють порядок надання громадянам права брати участь у виборах публічних виборних колегіальних органів або виборних посадових осіб; 2) суб'єктивне право кожного конкретного громадянина бути учасником конституційно-правових відносин, які виникають у процесі виборів.

Виборче право активне - право громадянина брати участь у виборах шляхом голосування.

Виборче право номінаційне - право висунення кандидатів на публічні виборні посади.

Виборче право пасивне - право бути обраним на посади в колегіальних органах чи на виборні посади.

Виборчий бюлетень - виборчий документ установленої форми для таємного голосування.

Виборчий округ - територіальна або інша виборча одиниця, у межах яких об'єднуються виборці для обрання депутатів.

Виборчий процес - урегульована законом специфічна діяльність уповноважених органів і громадян, спрямована на формування якісного і кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Виборчі дільниці - територіальні одиниці, що об'єднують виборців спільним місцем голосування.

Віче - загальні збори міської громади у IX-XIV ст. у давньоруських князівствах, які скликалися для розгляду найважливіших політичних і громадських справ.

Вічовий устрій - форма державного ладу, притаманна Новгородській боярській республіці (XII - XV ст.) та Галицько-Волинському князівству (XII - XIV ст.).

Гільдій система - система рекрутування еліт, що відрізняється закритістю, високим ступенем відбору, невеликим колом селекторату.

Гласність - право знати про все, що відбувається у світі й країні; право на власну думку, самостійність та оригінальність мислення.

Групи інтересів - об'єднання індивідів на основі спільних інтересів, які прагнуть справляти вплив на політичні інститути з метою прийняття найбільш сприятливих і вигідних для себе рішень.

Демократія плебісцитарна - 1) форма народовладдя із сильними авторитарними тенденціями, у рамках якої лідер режиму використовує схвалення мас як основний засіб легітимації своїх політичних рішень; 2) політико-правова теорія, за якою умови існування високорозвиненого індустріального суспільства вимагають концентрації всієї політичної і адміністративної влади в руках динамічного загальнонаціонального лідера ("сильного" президента) і підвладного йому високопрофесійного бюрократичного апарату.

Демократія представницька - форма народоправства, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою і розв'язанні спільних проблем, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважуючи їх представляти свої інтереси, делегуючи своє право на належну громадянам частку влади, впливаючи через своїх обранців не тільки на стан справ у суспільстві, а й на управління державою.

Депутатська діяльність - професійна діяльність народних депутатів України як представників народу України у Верховній Раді України, здійснення ними повноважень, передбачених Конституцією України та законами України.

Депутатський запит - вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їхньої компетенції.

Державна влада - політико-правовий інструмент забезпечення функціонування держави, реалізації її місії щодо цілісності і безпеки суспільства, керівництва ним з метою задоволення загальносоціальних потреб.

Державна дума - законодавчий орган Російської імперії, перший представницький орган влади в Росії за всю її історію, який з'явився в результаті революції 1905-1907 рр.

Егалітаризм (від фр. egalite - рівність) - суспільно-політична теорія, яка проповідує загальну рівність на засадах зрівняльного розподілу як принципу організації суспільного життя.

Електорат (elector - виборець) - частина виборців, які постійно голосують за конкретну партію на виборах.

Еліта (з лат. electus - обраний, з фр. elite - найкраще, добірне) - вищий, привілейований, відносно замкнутий, невеликий за чисельністю прошарок суспільства, який контролює його основні ресурси (економічні, політичні, культурні тощо); провідна верства в суспільстві, яка здійснює керівництво, досягла значних успіхів у певних галузях суспільного життя і має інтелектуальну, вольову і моральну перевагу над іншими соціальними групами.

Еліта легітимна - група осіб, які здійснюють владні повноваження за широкої підтримки мас.

Еліта нелегітимна - група осіб, яка отримала владу незаконно, заручившись силовою та фінансовою підтримкою і здійснює управління більшістю за допомогою примусу та насильства.

Еліта політична - відносно невелика, внутрішньодиференційована, інтегрована група осіб (або сукупність груп), що концентрує у своїх руках значну політичну владу, безпосередньо бере участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Елітаризм - концепція, яка виходить із необхідності поділу суспільства на еліту і масу як нормативу соціальної структури, атрибута цивілізації.

Елітизм - ідеологія, яка виникла на поч. ХХ ст., близька до елітаризму у визнанні, що суспільством завжди править вибрана меншість - еліта, яка має бути відкритою для найталановитіших вихідців з неелітних верств, у тому числі й із соціальних низів.

Етична інфраструктура депутатської діяльності - сукупність засобів, що використовуються для регулювання неналежної і заохочення належної поведінки депутатів.

Етичний режим депутатської діяльності - сукупність етичних принципів депутатської діяльності та система механізмів, що забезпечують їхнє дотримання.

Етичні комісії (етичні комітети) - спеціальні утворення, органи, що відповідають за формування та застосування етичних кодексів,

стандартів поведінки на практиці й консультують з питань етичного характеру.

Етичні правила поведінки депутатів - набір точних етичних норм поведінки, детальне визначення порядку реалізації вимог, зафіксованих в етичних кодексах депутатської діяльності, законодавчих актах, регламентах.

Етнополітика держави - система концептуальних положень, програм і організаційних заходів у сфері етнонаціонального, етнокультурного і етнополітичного розвитку поліетнічного суспільства для досягнення міжнаціональної злагоди, гарантування умов для збереження і розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин.

Законодавча ініціатива - офіційне внесення до Верховної Ради законопроекту або законодавчої пропозиції уповноваженим суб'єктом.

Законодавчий процес - 1) урегульована Конституцією України, Регламентом Верховної Ради та іншими законами України діяльність парламенту з підготовки, розгляду і прийняття законів та їх оприлюднення; 2) законопроект, тобто текст майбутнього закону з усіма його атрибутами (преамбулою, статтями, параграфами тощо).

Законотворчість - сукупна суспільна діяльність з обґрунтування необхідності, підготовки проєктів, прийняття та оцінювання законів.

Залізний закон олігархічних тенденцій - соціологічний закон, виведений німецьким філософом Р. Міхельсом (1911 р.), за яким будь-яка форма соціальної організації (демократія або автократія) вироджується у владу меншості - олігархію.

Земства - органи місцевого (земського) самоврядування, які створені згідно із земською реформою 1864 р. у більшості губерній Європейської Росії, у тому числі України, а в 1911 р. і в трьох правобережних губерніях - Київській, Волинській та Подільській.

Земський собор - 1) вищий станово-представницький орган в Московській державі середини XVI-XVII ст.; 2) збори представників міського, торгового, служивого станів, які збиралися на заклик московського уряду для вирішення найважливіших політичних, економічних і адміністративних питань.

Ідеологія - система політичних, філософських, релігійних, етичних поглядів і ідей, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств.

Істеблішмент (від англ. establishment - установа, основа, опора) - правлячі прошарки суспільства, група осіб, що займають ключові позиції в соціально-політичній системі, є опорою існуючого суспільного устрою і що формують громадську думку, а також сукупність інститутів, за допомогою яких ці люди підтримують існуючий соціальний порядок.

Кадрові партії - партії із слабкою організаційною структурою, які створюються за територіальним принципом, мають невелику чисельність і у своїй діяльності спираються, насамперед, на професійних політиків, фінансову еліту, яка може забезпечити партії матеріальну підтримку.

Квазіеліта - група осіб, що наділена владними повноваженнями і має лише формальні ознаки "елітарності".

Клан - 1) родова община у шотландців та ірландців; 2) група осіб з установленими неписаними правилами та порядком, об'єднаних спільними інтересами, ідеями, суспільною справою, вигодою тощо.

Компетенція парламенту (лат. competentia, від compeete - "взаємно прагну, відповідаю, підходжу") - сукупність юридично встановлених функцій та повноважень парламенту, які визначають його місце в системі державних органів.

Компроміс (порозуміння) - стиль політичної поведінки, що орієнтований на пошук сторонами конфлікту взаємних поступок і надбань.

Комунікація в парламентській діяльності - цілісна система, складовими якої є елементи моделей комунікації різних наукових галузей і соціальних технологій, що включені в усі види парламентської діяльності та виступають як процес передавання та обміну інформації, засіб, що її обслуговує.

Комунікація політична - процес передавання, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів.

Консенсус (від лат. consensus - однаковість) - 1) згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх соціальних та політичних груп суспільства; 2) прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консолідація - "вращення" етнічних груп, передусім їхніх еліт у політичну та адміністративну структуру держави.

Конституційно-правовий інститут виборів - сукупність норм галузі права, які регулюють процес обрання кандидатів у представницькі органи і на виборні посади.

Контреліта - група осіб, що має характерні для еліти якості, але не має владних повноважень, проте може справляти опосередкований вплив на прийняття управлінських рішень (опозиційні лідери та лідери партій, що програли на виборах).

Конфедерація (лат. confederatio - спілка, об'єднання) - союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Конфлікт інтересів - 1) зіткнення різних, насамперед політичних і соціально-економічних, потреб; 2) боротьба з приводу розподілу соціально-економічних благ, коли конфлікуючі сторони орієнтуються не тільки і не стільки на досягнення матеріальних благ, скільки на покращення соціального статусу, що створює відповідні передумови для забезпечення такими благами.

Конфлікт конструктивний - конфлікт, який породжений причинами професійного характеру і розв'язання якого стимулює розвиток організації, її перехід на більш високий, відповідний сучасним вимогам рівень діяльності.

Конфлікт політичний - зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані передусім з боротьбою за отримання влади, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства.

Конфлікт цінностей - зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві - праві, ліберали - консерватори, інтервенціоністи - ізоляціоністи та ін.), політичних, ідеологічних та релігійних світоглядів.

Коучинг у системі парламентаризму - 1) прикладна технологія управління, яка базується на демократичному стилі керівництва, сформованому системному мисленні та певним чином організованій техніці запитань, що в кінцевому результаті орієнтована на перспективу позитивних змін та оптимізацію виробничих відносин, на основі співробітництва і налагодження зворотного зв'язку; 2) процес надання допомоги політичним лідерам, колективу (чи групі осіб) у розв'язанні проблем парламентської діяльності, що насамперед допомагає чітко визначити цілі й готувати команду до вико-

нання конкретних функцій і завдань; 3) послуги, що їх надають незалежні спеціалісти; 4) засіб підвищення соціально-психологічної компетенції парламентарів.

Криза ідентичності - входження у суперечність із завданнями загальнонаціонального об'єднання та ідентифікації з певною політичною системою етнічних і соціально-структурних розбіжностей великих суспільних груп.

Криза конституційна - практичне припинення дії Основного Закону країни (Конституції), унаслідок втрати нею легітимності та необхідності її перегляду.

Криза легітимності - розбіжності цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшої частини громадян.

Криза парламентська - явище, викликане розбіжністю рішень законодавчої влади з думкою більшості громадян країни або зміна співвідношення сил у парламенті.

Криза політична - ситуація, викликана неможливістю досягнення консенсусної взаємодії та неузгодженістю дій між політичними силами, наслідком чого є припинення всіх законотворчих процесів і ослаблення державного контролю.

Криза політичних партій - ситуація, за якої політична партія (як правляча, так і опозиційна) через різні причини втрачає свої соціально-політичні ідеали, програмні цілі, орієнтири, авторитет і вплив серед мас.

Криза політичної участі - створення правлячою елітою штучних перешкод для включення в активне політичне життя суспільних груп, які заявляють про свої претензії на владу.

Криза проникнення - зниження здатності державного управління впроваджувати свої рішення в різних сферах суспільного життя, що є наслідком незбігання реальної політики і проголошених урядом цілей.

Криза розподілу - нездатність правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту та його розподілу, гарантувати доступність основних матеріальних благ усім верствам населення.

Криза урядова - ситуація, яка виникає внаслідок втрати урядом авторитету, що спричиняє невиконання урядових розпоряджень виконав-

чими органами та змушує членів уряду подати у відставку через вотум недовіри парламенту або з власної ініціативи.

Латент-еліта (тіньова еліта) - група впливових осіб, які здійснюють реальний вплив на прийняття політико-управлінських рішень, але не бажає оприлюднення внаслідок переважно незаконного характеру діяльності (олігархи, "хрещені батьки", голови кланів).

Литовські статuti - кодекси феодального права Великого князівства Литовського, в основу яких була покладена "Руська Правда", складена ще за Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Лідер політичний - голова, формальний чи неформальний керівник ("вождь") держави, політичної групи (угруповань), суспільно-політичної організації чи руху, який здійснює об'єднання і згуртування політичних сил, що задає напрям діяльності державним та громадсько-політичним інститутам, політичним рухам.

Лобізм - система і форма реалізації інтересів певних груп населення та організацій шляхом впливу на законодавчий процес та рішення виконавчих органів влади.

Макровлада - рівень політичної влади вищих інстанцій, що здійснюється в межах функціонування центральних державних інститутів і політичних відносин, які формуються між ними і суспільством.

Масові партії - партії, які спираються на систему організованих місцевих осередків, мають відкриту структуру, масове членство, постійну партійну діяльність, спрямовану на залучення нових членів, організаційних лідерів (функціонерів), які змагаються за владу з партійними урядовими лідерами (політиками).

Мезовлада - рівень політичної влади середньої ланки, що пов'язує два крайніх рівні політичних і владних відносин.

Мікрорівень влади - влада всередині малих груп; самоврядність.

Мобільність еліти - процес переміщення осіб у суспільно-політичній системі: входження в еліту із більшості населення до елітарних груп (інкорпорація), переміщення всередині елітарних груп (зміна політичних орієнтацій) і вихід з еліти.

Модернізація політична - 1) соціальні та інституціональні перетворення, пов'язані з переходом від одного типу політичної системи до іншого; 2) сукупність прийомів і засобів удосконалення політичної системи держави, підвищення її ефективності.

Монархія (від грец. monarchia - єдиновладдя) - форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи - глави держави - спадкоємного монарха. Монархії поділяють на абсолютні, конституційні та теократичні.

Монархія абсолютна - форма правління, за якою керівник держави (монарх) є головним джерелом законодавчої і виконавчої влади.

Монархія дуалістична - форма правління, за якої повноваження монарха обмежені у сфері законодавства (пріоритет належить парламентові), але достатньо широкі у виконавчій владі.

Монархія конституційна - форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі - уряду.

Монархія теократична (грец. theokratia - влада Бога) - форма держави, у якій політична і духовна влада зосереджена в руках церкви (Ватикан, Катар, Бахрейн).

Напівпрезидентська (змішана) форма республіканського правління - форма правління, що поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік.

Народний депутат України - обраний народом громадянин України, який пройшов процес виборів до Верховної Ради України, регламентований Законом України "Про вибори народних депутатів України", статус якого визначено Законом України "Про статус народного депутата України", і уповноважений народом протягом строку дії депутатського мандата здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

Опозиційні партії - партії, які не є правлячими на даний момент і перебувають в опозиції до здійснюваного правлячими партіями політичного курсу.

Парламент - унікальний політичний інститут, який виконує роль посередника між суспільством і органами виконавчої влади, функціонує в умовах демократичного управління і має свої повноваження у сфері законотворчості; є системою, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні.

Парламент сучасний - загальнодержавний представницький орган, головна функція якого в системі поділу влади полягає в здійсненні законодавчої влади.

Парламентаризм - форма взаємодії громадянського суспільства і держави, що ґрунтується на визнанні провідної ролі парламенту як загальнонаціонального колегіального представницького органу в системі організації державної влади.

Парламентська діяльність - особливий вид політичної діяльності вищого законодавчого органу держави, яка спрямована на створення правової та законодавчої бази для здійснення повноважень усіма політико-правовими інститутами шляхом забезпечення прав, свобод та інтересів громадян, виразником волі яких є парламентарій.

Парламентська етика - система етичних норм поведінки парламентарів, цінностей, принципів, які орієнтують діяльність депутатів, регулюють їхні відносини.

Парламентські партії - партії, яким притаманні методи і засоби діяльності у межах правових норм держави, основний зміст діяльності яких полягає в участі у виборах до органів державної влади з метою реалізації своєї політичної платформи.

Партійна система - 1) конфігурація політичних партій у країні, які або конкурують, або співпрацюють між собою на підставі стабільних поглядів, що підлягають процесу інституціоналізації, визначають взаємні зв'язки між ними як на виборчій, так і на парламентській арені; 2) система коопераційно-конкурентних зв'язків між партіями, які прагнуть до встановлення, утримання і здійснення влади.

Передвиборна агітація - не заборонена Конституцією та законами України діяльність громадян, політичних партій, інших об'єднань громадян, колективів підприємств, установ і організацій, засобів масової інформації, спрямована на формування громадської думки і поведінки виборців в інтересах конкретних кандидатів чи політичних партій.

Позапарламентські партії - 1) політичні партії, які не представлені Верховній Раді України; 2) партії, для яких парламентська і виборча діяльність не є головною метою, свою увагу вони зосереджують на досягненні доктринальних цілей (переважно завоювання або утримання влади), при цьому використовують протизаконні методи і засоби знищення політичних опонентів, підкупи, шантаж, терор тощо.

Політична аналітика в парламентській діяльності - специфічна галузь наукового пізнання політичного буття суспільства, що спрямована на вироблення порад щодо формування державної політи-

ки в процесі реалізації конституційних повноважень органів законодавчої і представницької влади.

Політична катастрофа (від грец. *katastrophe* - переворот, загибель) - екстремальна форма політичної ситуації, що є результатом різкого загострення політичної та економічної кризи, краху існуючих владних структур.

Політична культура - сукупність історично сформованих і відносно ustalених цінностей, поглядів, переконань, почуттів, а також зумовлених ними стандартів і зразків поведінки, що становлять підґрунтя функціонування конкретної політичної системи та визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, особливості, рівень і спрямованість їхніх дій, політичної активності.

Політична партія - спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (в результаті виборів або іншими шляхами), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших соціальних спільностей.

Політичне консультування в парламентській діяльності - перманентний процес підготовки та презентації суб'єктам парламентської діяльності інформаційного продукту політичного аналізу та прогнозу.

Політичне лідерство - процес взаємодії між людьми, у якому наділені реальною владою особи справляють легітимний вплив на суспільство (або його частину), яке делегує їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичне оцінювання державної політики - визначення суспільно значущих політичних наслідків, які настали у разі досягнення результату державної політики та впливу цих наслідків на суспільство і державну владу.

Політичне прогнозування - процес розробки науково обґрунтованого міркування про можливі варіанти розвитку політичних подій у майбутньому, їх впливу на стан державної влади та суспільства, альтернативних шляхів і строків їх здійснення, а також розробки на цій основі рекомендацій для державної політики.

Політичне рекрутування - процес відбору і просування людей до активного політичного життя, які візьмуть на себе головні ролі в політиці та керуванні в політичних інститутах.

Політичний аналіз - процес збирання, упорядкування й узагальнення інформації про політичну систему загалом і окремі її складові, виявлення зв'язків, взаємозалежностей та механізмів взаємодії суб'єктів політичного процесу, його закономірностей, аналогів і детермінант з метою вироблення порад щодо напрямів та механізмів формування державної політики й прогнозування майбутніх результатів і наслідків політичних дій та їх впливу на розвиток суспільства.

Політичні технології - технології реалізації виборчих кампаній, партійного будівництва і політичних проектів, що являють собою сукупність прийомів, методів, способів, процедур, які використовують суб'єкти політичної діяльності (особистості, політичні і суспільні групи, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску та ін.).

Правлячі партії - партії, що самостійно або в коаліції з іншими партіями легітимним шляхом здобули і здійснюють державну владу.

Президентська форма правління - форма правління, за якої главою держави і уряду є президент, обраний всенародним голосуванням.

Прикладна психологія - галузь психології, яка інтегрує психологічні знання (принципи, відкриття, теорії психології) і досвід у практичній сфері людської діяльності, такі як: політика, державне управління, освіта, спорт, промисловість, маркетинг, опитування громадської думки, кадрова служба тощо і розробляє механізми їх застосування в різних сферах суспільства.

Прикладна психологія у сфері парламентаризму - галузь політичної психології, спрямована на застосування психологічних знань (принципів, методів) та вироблення практичних рекомендацій з оптимального здійснення політичної діяльності на всіх її рівнях.

Принципи виборчого права - аксіоматичні загально визнані демократичні умови визнання та здійснення виборчого права, які у своїй сукупності забезпечують реальний характер народного волевиявлення, і, як наслідок, легітимність виборчих органів та осіб публічної влади. Статтею 71 Конституції України проголошуються такі принципи виборчого права: принцип загального виборчого права; принцип вільних виборів; принцип рівного виборчого права; принцип прямого виборчого права; принцип таємності волевиявлення (голосування).

Протоеліта - група осіб, яка є прообразом еліти нового гатунку (представники нового економічного класу, лідери громадських організацій, впливові журналісти, науковці, частина урядовців тощо).

Псевдоеліта - група осіб, що досягла високого матеріального становища й отримала важелі впливу на прийняття політичних рішень, проте свої власні інтереси ставить вище за державні.

Регламент - сукупність процедурних правил роботи парламенту під час вирішення різних питань: відкриття першої і наступних сесій, вибори керівництва, формування комітетів, слідчих і контрольних комісій, формування органів виконавчої і судової влади, розгляд законопроектів, розгляд бюджету, розгляд звіту уряду, прийняття рішень, постанов та інших законодавчих актів, здійснення контрольних функцій тощо.

Регламент Верховної Ради України - єдиний процесуальний нормативно-правовий акт, що встановлює порядок діяльності українського парламенту, має силу закону, особливий порядок прийняття, зміни і скасування.

Рекрутування - механізм функціонування політичної системи, що забезпечує формування і відтворення еліти. Система рекрутування включає критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір.

Сейм - 1) шляхетські станово-представницькі збори у феодальних монархіях Польщі, Литви, Чехії XII-XIV ст.; 2) парламент об'єднаної польсько-литовської держави - Речі Посполитої.

Сеймики - 1) органи шляхетського, територіального самоврядування, які трансформувалися з віча; 2) з'їзди шляхти, що відбувалися у воєводствах або землях у Польщі (з кінця XIV ст.), у Великому Князівстві Литовському (з 1564 р.) і Речі Посполитій XVI- XVIII ст.

Соціально-політичний моніторинг у парламентській діяльності - перманентний процес спостереження (збирання та обробки інформації), що передбачає виявлення низки суттєвих ознак соціально-політичної ситуації, яка оточує суб'єкти законодавчої та представницької влади та впливає на їх діяльність.

Співробітництво - стиль політичної поведінки, що орієнтований на максимальне задоволення потреб обох учасників, що полягає у спільному пошуку можливості задоволення інтересів обох сторін.

Суб'єкти політичної аналітики - 1) аналітичні підрозділи апаратів органів законодавчої і представницької влади; 2) недержавні неприбуткові або комерційні аналітичні центри, серед яких виділяються такі, що прив'язані до одного суб'єкта політичного процесу, або ж такі, що працюють одразу з кількома замовниками; 3) державні

наукові установи й навчальні заклади, які займаються не лише розробкою політичної теорії, нових аналітичних методів, а й апробацією їх у прикладних політичних дослідженнях; 4) окремі фізичні особи - фахівці з політичної аналітики.

Суверенітет - виключне право на здійснення верховної влади у державі.

Суверенітет державний - політико-юридична властивість державної влади, яка означає її верховенство і повноту всередині країни, незалежність і рівноправність ззовні.

Толерантність (від лат. tolerantis - терплячий) - терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Федералізація - децентралізація і поділ влади по вертикалі, що передбачає передачу частини владних повноважень регіональним етнічним спільнотам.

Федерація - союзна держава, до складу якої входять державні утворення - суб'єкти федерації.

Функції парламенту - основні напрями діяльності парламенту, у яких виражаються його сутність, завдання, цілі.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	5
1.1. Поняття, структура та функції політичних еліт	5
1.2. Класичні теорії еліт	13
1.3. Еліти в українській політичній думці	22
1.4. Історія становлення політико-владної еліти України	31
1.5. Феномен лідерства теорії та концепції політичного лідерства	42
1.6. Політичне лідерство і влада. Системи класифікацій лідерів	47
ВИСНОВКИ	51
<i>Контрольні питання та завдання</i>	54
<i>Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень</i>	54
<i>Тематика магістерських робіт</i>	55
<i>Список рекомендованої літератури</i>	55
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ	57
2.1. Партиїно-політичні системи, партії та коаліції	57
2.2. Типологія і стилі політичної діяльності	60
2.3. Політичні партії: сутність, функції, типологія	78
2.4. Політичні технології в реалізації публічної політики	91
ВИСНОВКИ	108
<i>Контрольні питання та завдання</i>	111
<i>Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень</i>	111
<i>Тематика магістерських робіт</i>	112
<i>Список рекомендованої літератури</i>	112
РОЗДІЛ 3. ЛОБІЗМ У ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	113
3.1. Характеристика та понятійний апарат лобістської діяльності	113
3.2. Правове регулювання лобістської діяльності	127
3.3. Практичні аспекти лобістської діяльності	139
ВИСНОВКИ	145
<i>Контрольні питання та завдання</i>	146
<i>Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень</i>	147
<i>Тематика магістерських робіт</i>	147
<i>Список рекомендованої літератури</i>	147

РОЗДІЛ 4. КОМУНІКАЦІЇ В ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	149
4.1. Теорія комунікації як наука та навчальна дисципліна	149
4.2. Особливості комунікації в парламентській діяльності	168
4.3. Політична комунікація парламенту	178
4.4. Специфіка політично-парламентського дискурсу	192
ВИСНОВКИ	202
<i>Контрольні питання та завдання</i>	204
<i>Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень</i>	205
<i>Тематика магістерських робіт</i>	205
<i>Список рекомендованої літератури</i>	206
РОЗДІЛ 5. ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ	208
5.1. Становлення прикладної психології в системі парламентаризму	208
5.2. Предмет, завдання і функції прикладної психології в системі парламентаризму	212
5.3. Наукові напрями застосування прикладної психології в системі парламентаризму	216
5.4. Технології системного підходу в контексті парламентської діяльності	223
5.5. Коучинг у політико-управлінській діяльності	233
ВИСНОВКИ	238
<i>Контрольні питання та завдання</i>	239
<i>Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень</i>	239
<i>Тематика магістерських робіт</i>	239
<i>Список рекомендованої літератури</i>	240
РОЗДІЛ 6. ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ	242
6.1. Політичний конфлікт як різновид соціального конфлікту	242
6.2. Передумови, структура, функції та динаміка протікання політичних конфліктів в Україні	251
6.3. Діагностика та попередження політичних конфліктів	260
6.4. Управління політичними конфліктами	266
6.5. Етнополітичні конфлікти: сутність, виникнення та способи врегулювання	274
6.6. Суспільний консенсус як засіб розв'язання політичних конфліктів в Україні	282

ВИСНОВКИ	284
<i>Контрольні питання та завдання</i>	<i>285</i>
<i>Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень</i>	<i>286</i>
<i>Тематика магістерських робіт</i>	<i>286</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>287</i>
РОЗДІЛ 7. ІНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ	
ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ	288
7.1. Політична аналітика в парламентській діяльності: базові дефініції	288
7.2. Система політичної аналітики в парламентській діяльності	291
7.3. Технологічна карта застосування процедур політичної аналітики в парламентській діяльності	295
7.4. Технології залучення громадськості до процесів формування та реалізації державної політики	300
7.5. "Закони" і парадокси політичної аналітики в парламентській діяльності	306
ВИСНОВКИ	314
<i>Контрольні питання та завдання</i>	<i>315</i>
<i>Перелік тем круглих столів, дискусій, обговорень</i>	<i>315</i>
<i>Тематика магістерських робіт</i>	<i>316</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>316</i>
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	318
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	337

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Гошовська Валентина Андріївна - доктор політичних наук, професор;

Баранцева Карина Костянтинівна - кандидат філософських наук, доцент;

Вашенко Костянтин Олександрович - доктор політичних наук, старший науковий співробітник;

Газізов Михайло Михайлович - кандидат політичних наук;

Гурієвська Валентина Миколаївна - кандидат наук з державного управління;

Кальниш Юрій Григорович - доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник;

Ларіна Наталія Борисівна - кандидат педагогічних наук;

Логунова Марія Миколаївна - кандидат філософських наук, доцент;

Мироненко Петро Володимирович - кандидат політичних наук;

Соснін Олександр Васильович - доктор політичних наук, професор;

Федорів Тетяна Володимирівна - кандидат філологічних наук, доцент.

Навчальне видання

Авторський колектив:

Гошовська Валентина Андріївна,
Баранцева Карина Костянтинівна,
Ващенко Костянтин Олександрович,
Газізов Михайло Михайлович,
Гурієвська Валентина Миколаївна,
Кальниш Юрій Григорович,
Ларіна Наталія Борисівна,
Логунова Марія Миколаївна,
Мироненко Петро Володимирович,
Соснін Олександр Васильович,
Федорів Тетяна Володимирівна

ОСНОВИ ВІТЧИЗНЯНОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

**Підручник для студентів
вищих навчальних закладів**

У двох томах

Том 2

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*
Редактор *Л. О. Воронько*
Коректор *С. Г. Крушельницька*
Технічні редактори : *Н. Ю. Копайгора, Ю. О. Куценко,*
О. Г. Сальнікова

Підп. до друку 5.05.2012.
Формат 60 x 84/16. Обл.-вид. арк. 19,1. Ум.-друк. арк. 19,7.
Тираж 100 пр.

Видавець Національна академія
державного управління при Президентові України
03057, Київ-57, вул. Ежена Потье, 20, тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.kiev.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003.

Віддруковано в друкарні “Видавництво “Фенікс”.
03680, Київ, вул. Шутова, 13б.
Свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.